АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
3-4
1998

Редакцията на списание „Археология" приема за обсъждане материалите, представени на български език в 2 екз. *(текст и научен апарат)* на машина (страница от 30 реда по 66 удара) с качествени за отпечатване *образи, списък на образите* (2 екз.) и *резюме* (3 екз.). Преводи на материали от чужд на български език и преписване на машина редакцията не извършва.

La rédaction d' "Археология" accepte les matériaux pour être examinés, présentés en langue bulgare en 2 ex. *(texte et appareil scientifique)*, dactylographiés (page de 30 lignes – 66 frappes), accompagnés de *figures* propres à être imprimées, *liste des figures* (2 ex.) et *résumé* (3 ex.). La traduction en bulgare et les textes dactylographiés doivent être assurés par l'auteur.

На корицата

Червенофигурен лекит от некропола на Аполония Понтика. Национален исторически музей, София.

Sur la couverture

Lecyte à figures rouges de la nécropole d'Apolonia Pontika. Musée historique national, Sofia.

АРХЕОЛОГИЯ

Орган на Археологическия институт и музей
при Българската академия на науките

UNIWERSYTECKA BIBLIOTEKA w Poznaniu
Kp1
Cd 431269 III

ISSN 0324-1203

АРХЕОЛОГИЯ

Орган на Археологическия институт и музей
при Българската академия на науките

Год. XXXIX
3-4
1998

Методически принципи за изследване на неолитни керамични комплекси

Васил Николов

Археологическото проучване на неолитни керамични комплекси не изисква извличането на цялата възможна информация, която те съдържат. Много често обаче границите, в които обектът на изследването бива третиран, са твърде стеснени и поради това резултатите са непълни, понякога и трудно използваеми. Затова по-надолу ще предложа опит за очертаване на тези аспекти на изследване на неолитните керамични съдове, които са повече или по-малко задължителни в подготовката за тяхното публикуване, както и ще направя предложение за сближаване на използваната терминология.

Сам за себе си древният керамичен съд е затворен комплекс, който съдържа актуалната в момента на неговото изготвяне многоаспектна информация за правилата на керамично производство. Достатъчно пълни данни биха могли да бъдат събрани в трите основни насоки на проучване, които обектът на изследването предлага – технология, форма и украса. Всяка от тези категории съдържа повече или по-малко признаци, които са ядрата на информационния затворен комплекс. Броят и характерът на тези признаци, както и тяхното съчетаване в керамичния съд, са специфична особеност за определен майстор, селище или район, и то за конкретен, като правило недълъг период. Развитието на керамичните форми и тяхната украса е динамичен процес, сравнително независим от особеностите на изходния материал. Промените в технологията на керамичните съдове обаче са значително по-бавни – веднъж установените „рецепти“, оптимални за наличните край селището глини, остават консервативни в сравнение с „модните“ форми. Динамиката в съчетаването на признаците от трите категории в процеса на възпроизводство на керамични съдове в древността предлага на съвременния изследовател възможност за извличане на достатъчно надеждни данни за дефиниране на специфични съчетания от признаци, наречени „керамични сортове“, които са репери в културно-хронологическите проучвания. Именно това ще бъде част от стремежа ми по-нататък в настоящето изследване.

Третирането на керамичния съд в научните изследвания като съчетание на признаци е плодотворна идея, която създава предпоставки за достигането на съпоставими резултати. От методическа гледна точка, протичащият на тази основа изследователски процес се състои от две последователни и свързани степени. През първата се извършва аналитично изследване, което „раздробява“ керамичните съдове на съставящите ги елементи (признаци); тези елементи се дефинират, описват и подреждат. Процесът на „раздробяване“ се нарича „анализ на признаците“ (Merkmalsanalyse). Втората степен представлява изследване на взаимоотношенията между признаците и образуване на групи от сравними комбинации от тях („керамични сортове“). Процесът на създаване на групи се обозначава като „аналитично-признакова типология“ (merkmalsanalytische Typologie); той може да бъде значително облекчен в някои случаи чрез използването на подходящи статистически методи.

Създаването и развитието на метода на анализ на признаците (така ще бъде наричано току-що представеното като структура цялостно аналитично-синтетично изследване), е резултат от стремежа към обективиране на класификацията на най-обемния археологически извор – керамичните съдове. Първата сериозна методическа работа в това отношение принадлежи на А. Шепард – публикуваната преди повече от 40 години и претърпяла още осем издания книга „Керамиката за археолога".[1] В нея са представени подробно трите основни категории на древните керамични съдове, които подлежат на изследване – технология, форма и украса, описани са възможните начини за тяхното анализиране, както и за синтезиране на получените резултати.

Методът на анализ на признаците намира истинското си развитие и широко приложение в европейската археологическа наука, и то главно по отношение изследването на праисторически керамични комплекси. Началото му е свързано с името на Б. Судски през 60-те години – той за първи път предлага конкретен списък на признаци, представящи трите керамични категории[2]. Много други специалисти по-късно допълват признаците или се отказват от някои от тях (в зависимост от характера и целите на всяко конкретно проучване), но принципът се запазва[3]. Различия се появяват главно във фазата на синтеза – в някои случаи се търсят устойчиви комбинации от признаци на ниво затворен археологически комплекс[4], а в други – на ниво керамичен съд[5]. Поради изключително фрагментарния характер на древната керамика, вторият подход е значително по-труден като изпълнение, но за сметка на това е насочен към получаването на значително по-реални данни за керамичните комплекси. В настоящата работа ще бъде следван вторият подход, който води към дефиниране на керамични сортове и възможност за използването им като широка база за сравнителни археологически проучвания.

По-надолу ще разгледам основните признаци, които трите категории в системата на керамичния съд съдържат, и ще анализирам необходимостта от тяхното изследване с оглед проучването на неолитна керамика.

Анализ на технологията

Целта на този аспект на изследване е дефинирането на технологични групи (Ware) в керамичния комплекс. Логично е допускането, че това дефиниране трябва да бъде извършено въз основа изследването на максимален брой технологични признаци, повечето от които обаче могат да бъдат установени само по лабораторен път[6]. Всички те носят информация за технологичния процес при създаване на керамичните съдове – от приготвянето на глиненото тесто до изпичането. Групиране въз основа на всички тези признаци има смисъл обаче предимно за историята на техническите умения, а не за целите на едно археологическо (в случая културно-хронологическо) изследване. За археологическото проучване са важни предимно крайните резултати от извършените в древността технологични процеси и операции, които се поддават на описание по видими признаци. Тази концепция предполага, че основната част от технологичните действия по създаването на един керамичен съд (извън вниманието към формата и украсата) са насочени не само към неговата издръжливост по отношение на бъдещия му спектър на използване, но и към неговото адекватно вписване в представите на потребителите за цвят и характер на повърхността. Приема се още, при това с основание, че един сравнително лесно установим елемент от началните фази на технологичния процес е понякога от съществено значение за археологическото изследване – опостнителят в глиненото тесто.

Стремежът на изследователите при проучване на древни керамични комплекси е извеждането на преден план на такива лесно установими признаци на керамичните съдове, които да служат за обособяване на реални за древните потребители технологични групи. На практика в научните изследвания само един от тези признаци остава база за групиране. В научната книжнина се срещат примери за използване на обработката на повърхността, цвета на повърхността, наличието на украса и вида на опостнителя като критерии за дефиниране на технологични единства[7]. Това разнообразие в становищата обикновено има необходимото основание в характера на съответния керамичен комплекс. В резултат на опита на много изследователи може да се твърди, че признаците за технологично групиране не могат да бъдат еднакви и задължителни за обработката на различни по характер керамични комплекси; във всеки конкретен случай те трябва да бъдат така подбирани, че да позволяват ясното разграничаване на групи керамични съдове според лесно установими технологични белези. Използването само на един признак като база за групиране обаче не е основание за изключване на останалата технологична информация. Тя непременно трябва да допълва характеристиката на всяка технологична група.

Остро стои проблемът за единството в описанието на технологичните признаци, които характеризират древните керамични съдове и които могат да бъдат основа за дефиниране на технологични групи[8]. Поради това понадолу ще представя елементите за описание, и то със съдържанието, което приемам и което съответства в значителна степен на влаганото в немско- и англоезичната научна книжнина от последните две десетилетия.

Обработка на повърхността[9]. Извършвана е с ръка или инструмент. Характерът на горната повърхност зависи преди всичко от интензитета на обработката ѝ; влияние при определяне на степента оказва полученият при изпичането цвят, а също видът и големината на опостнителя. Различават се няколко степени на обработка на повърхността.

А. Груба повърхност. Резултат на изключително грубо заглаждане, получено в процеса на моделиране на съда.

Б. Грубо загладена повърхност. Заглаждането е извършено с ръка или инструмент, и то само дотолкова, че да се получи единна за съда повърхност.

В. Загладена повърхност. Повърхност от предходната степен е загладена с инструмент, но не особено грижливо, на места остава неравна, личат сравнително редки, често разнопосочни следи от работата с инструмента.

Г. Много добре загладена повърхност. Получена в резултат на продължаващо заглаждане и уплътняване на горния слой с инструмент. Равномерно загладена, без особени неравности, плътна матова повърхност с гланцови проблясъци (при подходяща светлина).

Д. Излъскана повърхност. Представя следваща степен в процеса на уплътняване и заравняване на горния слой. Повърхността е огледална, но не е перфектна – полирана е изцяло, но се забелязват по-дълбоки следи от инструмента.

Е. Полирана повърхност. Подобна на предходната, но без следи от използвания инструмент.

Ангоба[10]. Установява се сравнително лесно върху керамични съдове със светла повърхност (обикновено разликата със стената на съда е по цвят и структура), но върху съдове с тъмна повърхност доказване на ангоба само с макроскопско изследване е обикновено невъзможно. Причината е в това, че при работата с мокри ръце по време на формуването по повърхността на съда се образува тънък филм, който след изпичане на съда в редукционна среда трудно може да бъде различен макроскопски от ангоба. В много случаи доказването на липсата на ангоба обаче не представлява трудност – например по микроскопични напуквания на повърхността в резултат на силно уплътняване с инструмент, по наличието на следи от органичен или зърна от неорганичен опостнител на повърхността и др.

Цвят на повърхността[11]. Сред специалистите съществува единство, че цветът на керамичните съдове като технологичен белег не бива да бъде надценяван. Той е зависим от състава на глиненото тесто, от средата и температурата на изпичане – древният майстор не винаги е успявал да възпроизведе по еднакъв начин всички условия и поради това цветът на съдовете варира около желания цвят, често са налични и цветови разлики между отделни части на съда. Цветът на достигналите до нас керамични съдове зависи и от условията на съхраняването им в културния пласт. Поради това използването на таблици за прецизно определяне на цвета на повърхността трябва да бъде оценено в значителна степен като самоцелно (отделна група са проблемите, свързани с използването на отделните видове таблици). Близо до реалността може да бъде само групиране в по-широки цветови граници[12], което в значителна степен тушира случайните отклонения и повишава надеждността на цвета на повърхността като критерий за групиране. Практически това се извършва със създаване на еталонна сбирка от фрагменти – поне по няколко от цветова група, които маркират възможните граници на отклонение от основния за групата цвят. Определянето на цвета на керамичните съдове (най-често фрагменти) става по тяхната външна повърхност.

Зони и цветове на лома[1]. Ломът на керамичните съдове обикновено се различава по цвят от двете повърхности и много често се състои от повече от една зона. Причината за това цветово диференциране на лома са предимно характеристиките на процеса на изпичане – атмосфера в пещта, достигната температура и времетраене на нейното поддържане. Като общо правило светлите (предимно червени) цветове в профила се дължат на оксидационна (от 2 до 10% кислород), а тъмните (предимно сивочерни) зони са резултат на редукционна (под 1% кислород) атмосфера в пещта. Тъй като понякога влияят и други причини (напр. съставът на глиненото тесто), вариантите за възникването на определен вид лом могат да бъдат няколко. Затова интерпретацията на цветовите зони на профила като извор за протичането на процеса на изпичане трябва да се прави само по резултати от лабораторни изследвания.

Опостнител[14]. С този термин се обозначават всички непластични частици в глиненото тесто, чиято големина позволява макрокопско идентифициране. Ролята на опостнителя за възможността изобщо да бъде създаден един съд е безспорна, но с оглед предмета на тази статия тук не е необходимо да бъде обсъждана. В древността са използвани различни видове опостнители, които принадлежат към две групи – неорганичен (обикновено непластични частици съдържа самата глина, но често са добавяни и допълнително) и органичен (винаги добавян допълнително в тестото). Видът и големината на опостнителя са важни критерии при дефиниране на технологични групи. В неолитните керамични съдове от българските земи са доказуеми ограничен брой видове опостнител.

– Варовикови зърна с неправилна заоблена форма и различна големина. Естествен примес на глината.

– Пясък. Състои се предимно от кварцови зърна. Разпознава се по заоблеността на частиците. Има недостатъка да влияе негативно върху здравината на керамичния съд.

– Зърна от счукан камък. Могат да бъдат използвани както варовикови, така и кварцови породи. Частиците се разпознават по острите ръбове.

– Органичен опостнител. Използването му има и предимството, че подпомага по-бързото изпичане на керамиката. Най-достъпни видове са ситно нарязана слама и животински екскременти. Органичните частици обикновено са изгорели в процеса на изпичане на съда и са оставили съответно по-големи или по-малки празнини в стените.

Наблюденията върху неолитната керамика от Тракия сочат, че не всички нейни технологични признаци могат да бъдат използвани за достатъчно стриктно дефиниране на технологични групи. Ангобата е добре доказуема само за периода на ранния неолит, характеристиката на опостнителя се променя много бавно във времето, общо взето същото е в сила и за цветовите зони на лома. Динамиката в промените на цвета на горната повърхност на неолитните керамични съдове отдавна е забелязана, затова признакът „цвят“ изглежда най-подходящ водещ признак за дефиниране на групи. Промените в обработката на повърхността са по-бавни във времето, но също са добре проследими. Казаното ми дава право да приема, че технологичните групи на неолитната керамика от българските земи могат да бъдат достатъчно адекватно дефинирани чрез два водещи признака – цвят и степен на обработка на повърхността, но с известно предимство на първия, който е по-динамичен.

Анализ на формата (формативен анализ)

Съзнанието, че формата на предметите може да служи като белег за времето, обуславя въвеждането от Хилдебрандт и Монтелиус на типологическия метод и прави класификацията необходима част от съвременните археологически изследвания. Под „класификация“ се разбира процесът на систематично подреждане в групи според определени критерии[15]. Класификацията е метод за редуциране на признаци, но само до такава степен, че получената нова база да позволява разпознаването на нови или незабелязани взаимовръзки между предметите. Систематичното групиране може да бъде извършено на едно ниво или на няколко нива в йерархична подчиненост. В археологическата книжнина йерархичната класификация обикновено бива наричана типология, тъй като крайна цел на този метод е обособяването на типове от предмети. Типът се характеризира с устойчива комбинация от признаци; като формативен тип се дефинират определено количество предмети, чието оформяне позволява да се приеме, че те са напълно еднакви според съществените си елементи[16]. Извеждането на археологически доказателства е немислимо без типологически аргументи.

Според публикуваните в археологическата литература изследвания върху систематизацията на комплекси от древни керамични съдове, йерархичната класификация (типология) на тази категория предмети може да включва до 5 – 6 нива. Като се има предвид, че подложените на изследване съдове са предимно графично възстановени по фрагменти и че в оригиналния си вид (при тяхното създаване и използване) тези съдове са по-малко или повече асиметрични, подобен подход със сигурност води до формиране на изкуствени групи. Тъй като масовият материал за изследване се състои изключително от фрагментирани керамични съдове (т. е. на форми, възстановяването на долната част на които не винаги е сигурно в детайлите), методически е приемливо йерархичната класификация по форма да включва само сигурните типологически признаци и в дълбочина да достига до ниво тип. В такъв случай класификацията включва три нива – вид, серия (основна форма) и тип.

Разграничаването на формативни типове е една от най-трудните операции в археологическото изследване, която в значителна степен предопределя крайните му резултати. Изходен пункт в процеса на типообразуване на керамични съдове е начинът на описване или представяне на техния профил. В научната книжнина преобладават чисто импресионистични класификации, интуитивни в основата си и поради това без назоваване на изходни принципи или критерии. С класическата книга на А. Шепард се поставя началото (1956 г.) на многобройни опити за формативни класификации на керамични съдове, които се основават на метрично представени признаци. Историографията на този сравнително нов подход е богата с предложения за формализирано описване на керамични форми и съответно на техники за тяхната „автоматична класификация" (т. е. с помощта на електронноизчислителна машина или компютър)[17]. Въпреки че формализираните методи за формативна класификация все още не са излезли от фазата на експеримента върху комплекси от сравнително малки количества цели съдове, ще представя някои от тези, които общо взето се считат за използваеми. За целите на настоящето изследване интерес представлява преди всичко начинът на формализирано представяне на формите (дефиниране на признаци).

А. Шепард определя четири вида характеризиращи точки върху профила на съда: крайна точка на профила – на устието и на дъното, точка с вертикална тангента, точка на рязка промяна на посоката и точка на плавна промяна на посоката[18]. Като има предвид определения чрез посочените точки профил и съотношението между диаметрите на устието и тялото, тя дефинира три класа съдове (отворени, прости затворени и сложни затворени), всеки от които се подразделя в четири подгрупи (според пропорции на разстоянията между характеризиращите точки).

Ж.-К. Гарден и неговите сътрудници започват през 50-те години работа върху универсално приложима система за представяне и кодиране на керамичните форми. Основен принцип на неговия метод е дефиницията на сегменти и визуално сравняване на различията между тези сегменти[19]. Описанието и кодирането на керамичните форми следват в четири стъпки. На първото ниво се дефинира разрезът през най-широката част на съда. На второто ниво се описва тялото чрез сегментиране на елементи (от устието до дъното). Третото ниво третира кодирането на дръжки и други релефни детайли на съда. Четвъртото ниво съдържа обща характеристика на керамичния съд – размери, данни за технологията, украса. Усъвършенстването на тази система е продължено от работната група на А. Борило[20].

За представяне формата на неолитни съдове от Британските острови наред с други признаци Д. Л. Кларк използва пет пропорции между характеризиращи хоризонтални или вертикални разстояния в съда[21]. За формализирано описание на къснонеолитни керамични съдове от Швейцария Р. Уолън и Ю. де Рьовер използват (1982) пропорции между дължините на пет хоризонтални отсечки, които свързват характеризиращи точки на тялото, както и на пет височини – на цялото тяло или негови части[22].

През 70-те и 80-те години няколко работни групи предлагат методики за кодирано описване на формата на римски амфори от Западното Средиземноморие[23]. Тези системи включват поне по една дузина признаци, изведени като пропорции на разстояния между няколко характеризиращи точки от тялото на съда.

Изследвайки праисторическа керамика от Нубия, Х.-А. Нордстрьом дефинира (1972) седем характеризиращи точки от профила и сравнява формите на керамичните съдове чрез пропорции между отсечки, които ги свързват. Седемте точки включват предложените от А. Шепард четири и още три нови – крайната точка на стената на съда на прехода към дъното, най-тясното място на шията и точката на максимално перпендикулярно отклонение от линията между крайните точки на профила. Нанасят се в координатна система, но за да са сравними различни по големина съдове, координатите на седемте точки от всеки профил се изразяват в проценти от височината на съда[24].

Г. Ф. Генинг предлага програма за системно описание на древни керамични съдове. За представянето на формата въвежда осем параметъра по хоризонтала и вертикала, а също и осем пропорции между параметрите. Формативната класификация трябва да се извърши чрез корелация на числовите стойности на пропорциите[25].

Методът на С. Шенън и Ю. Уилкок (1975) изисква разделяне височината на съда (която има ролята на у в координатна система) на десет равни части и прекарване през тези единадесет точки на радиуса (х в координатната система) към външната повърхност на профила; всеки радиус трябва да бъде изразен в проценти от височината на съда[26]. Получените единадесет точки лежат в една координатна система и чрез тях е възможно дефиниране на формата на съда.

Предложеният от П. Щели и А. Цимерман метод за формализирано представяне на профила на керамичен съд се счита за един от най-прецизните; в значителна степен той се основава на идеите на А. Шепард и Х.-А. Нордстрьом. Щели и Цимерман използват седем точки върху профила на съда: четири от тях са видимо установими върху тялото – най-високата точка на устието, точка на плавна промяна на посоката, точка на най-големия диаметър и средната точка на дъното; другите три се установяват върху точно графично изображение на профила – това са точките на максималното перпендикулярно отклонение от три отсечки, всяка от които свързва две от характеристичните точки. Седемте точки се нанасят в координатна система и на тази база се извършва сравнителният анализ с другите изследвани съдове[27].

Методът на П. Цазелиц и Р. Михл предвижда графично разделяне на керамичния съд по вертикала на десет еднакво високи части, т. е. създаване на единадесет отсечки между двата срещулежащи профила (включително диаметъра на дъното и устието). Всеки съд с неговите единадесет размера трябва да бъде представен като точка в единадесетмерно пространство и да бъде изчислено директното (евклидово) разстояние между всяка точка и всички останали. Подобните форми се документират като групи от гъсто разположени точки в тази многоизмерна координатна система[28]. Освен за изследването на един керамичен комплекс от лангобардски некропол в Северна Германия, публикувано в цитираната статия, този подход е използван и при групирането на халколитни керамични съдове от Югозападна Германия[29].

Представените методи за формализирано описание на керамичните форми дават възможност за използването на техники за „автоматична класификация". Между най-често използваните са дискриминантен и клъстерен анализ, анализ на съответствията и многомерно скалиране, както и компютърни програми, специално създадени за сравняване на керамични съдове – ARDOC, ACFORM, ISPAHAN, SHU, PLUTARCH, SPSS, BCMM и др.

Всички методи за формализирано описание са създадени за изследвания на *цели или графично възстановени керамични съдове*. Тъй като археологическите комплекси съдържат изключително фрагменти от съдове, от които само в редки случаи е възможно реално или пълно графично реконструиране на форми, тези методи и свързаните с тях „автоматични класификации" се прилагат по изключение, и то главно в случаи, когато това се счита за особено наложително и възможно. Формализираното представяне на керамичните форми чрез метрични признаци и използването на техники за „автоматична класификация" има и друг недостатък – всички признаци задължително получават еднаква тежест, макар че обикновено това противоречи на опита и наблюденията на изследвача. Осъзнаването на този недостатък може да подтикне към предварително избиране и включване в процедурата само на признаците, считани за важни, което пък обезсмисля стремежа към максимална обективност. Освен това почти всички предложени методи и техники са развити на базата на съдове без дръжки или други особености, докато в действителност подобни керамични комплекси са рядкост. Накрая трябва да напомня и посочената вече по-слабо или по-силно изразена непреднамерена асиметричност, особено на праисторическите съдове, което също внася допълнително затруднение в изследователския процес. Става ясно, че стремежът за прилагането на подход за максимално точна формативна класификация на праисторическа керамика не намира достатъчно практически основания. Поради това не препоръчвам подобен подход на изследване.

Всички обсъдени по-горе методи включват метричен анализ на керамичните форми и подкрепено с изчисления групиране, което може да бъде определено като *квантитативен синтез*.

Използването на подход за детайлирана формативна класификация може да има смисъл само при проучване на цели керамични форми. Изходният материал на едно изследване по правило е изключително фрагментиран, не всички детайли на съдовете се поддават на възстановяване. Това означава, че евентуален опит за метрично описване на целия профил на съдовете (включително и неговата точна височина) и следващ квантитативен синтез ще доведе до твърде хипотетични резултати, изразяващи се в създаването на „изкуствени типове". Поради това по-надолу предлагам подход за по-обобщена класификация, към който насочват ограничените данни за формите, възстановими по фрагменти; той позволява групиране на ниво вид.

Избраният подход включва три основни изследователски процедури: А. метричен анализ на фрагменти и определяне на поддаващи се на възстановяване параметри на древните форми, сравнителен анализ с цели или възстановени съдове, приблизително възстановяване на изходните форми, от които произхождат фрагментите; Б. съпоставяне на пропорции (признаци) между някои от основните метрични показатели на възстановените форми с еднотипни пропорции на видовете, предварително дефинирани според целите съдове от каталога и на тази основа видово дефиниране на възстановените форми; В. при наличие на други признаци, които обикновено са свързани с профилирането на устийната част, класификацията продължава до ниво серия или тип.

Последните две процедури могат да бъдат определени като квалитативен синтез.

В българската научна книжнина първи опит за формативна класификация на неолитна керамика чрез квалитативни критерии е направен от автора на тази статия[30].

Наскоро в две монографични публикации бяха предложени опити за квалитативно дефиниране съответно на няколко основни форми на неолитната керамика от Илипинар, Северозападна Анатолия[31], и на керамичните форми от ранненеолитното селище Неа Никомедия, Северна Гърция[32]. И в двата случая дефинирането се базира на наклона на стените в приустийната част на съда и на съотношението диаметър на устието – височина на съда. Тези критерии обаче са твърде недостатъчни за стриктно разграничаване на керамичните форми – предложената система не успява да диференцира дори такива два основни вида съдове като паници и купи. От друга страна пък, недостигът на критерии е предпоставка за създаване на иреални обобщени керамични видове.

По-надолу ще дефинирам чрез определящите ги параметри някои от основните видове форми на неолитната керамика в българските земи. Предложените дефиниции прецизират и доразвиват вече публикуваните ми идеи.

Паници – отворени съдове, чийто най-голям диаметър се намира при устието, чието дъно е по-малко от 2/3 от диаметъра на устието, а височината на съда е по-малка или равна на 1/2 от устийния диаметър.

Дълбоки паници – различават се от паниците по това, че височината им е по-голяма от 1/2 от диаметъра на устието.

Вани – отворени съдове, които имат почти цилиндрична или обърнатоконична форма (т. е. диаметърът на устието е най-големият в съда); височината на съда е по-малка от 2/3 от неговия диаметър, диаметърът на дъното е равен или по-голям от 2/3 от устийния диаметър, стените са прави или приблизително прави, дъното е равно.

Купи – отворени съдове, чийто устиен диаметър е по-малък от максималния диаметър на съда (но е по-голям от 2/3 от него) или пък е равен на максималния диаметър при условие, че съдът има горна цилиндрична част; височината на съда е по-малка или равна на 2/3 от максималния му диаметър.

Бъчвовидни купи – имат равно дъно и отговарят на следните условия: височината на съда е по-голяма от 2/3 от неговия диаметър, диаметърът на дъното е равен или по-голям от 2/3 от устийния диаметър, диаметърът на съда е по-голям от устийния диаметър (респективно от диаметъра на дъното), профилът е правилен дъговиден.

Гърневидни купи – съдове, които отговарят на основните правила за вида купи, но височината на тялото е по-голяма от 2/3 от максималния диаметър на съда (но по-малка от него).

Отворени гърневидни съдове – имат сходни признаци с тези на предходния вид, но височината на тялото е равна или по-голяма от максималния диаметър.

Затворени гърневидни съдове – имат издуто тяло, обикновено с ниска шия, височината им е равна или по-голяма от 2/3 от максималния диаметър на тялото, устийната част е профилирана навън, а устийният диаметър (или диаметърът на шията) е по-малък или равен на 2/3 от максималния диаметър на съда.

Чаши (I вид) – имат приблизително цилиндрична (слабо обърнатоконична) форма и равно дъно, височината е равна или по-голяма от максималния диаметър на съда.

Цилиндрични чаши с вертикална дръжка – приблизително цилиндрично тяло, чиято ширина е по-малка от височината, снабдени са с една вертикална пръчковидна или лентовидна дръжка с израстък.

Конични чаши с вертикална дръжка – конично тяло, чиято максимална ширина е по-малка от височината, снабдени са с една вертикална пръчковидна дръжка с израстък.

Чаши (II вид) – имат приблизително крушовидна форма и широко равно дъно, височината е по-голяма от 2/3 от максималния диаметър на съда.

Чаши (III вид) – имат приблизително бъчвовидна форма и равно дъно, височината е приблизително равна или по-голяма от 2/3 от максималния диаметър на съда.

Кани – крушовидно тяло, чиято височина е по-голяма или равна на максималния диаметър, а максималният диаметър се намира под средата на височината; снабдени са с една вертикална пръчковидна дръжка с израстък.

Както става ясно, в квалитативния синтез участват и признаци, които са свързани не само с тялото на съдовете, но и с т. нар. функционални апликации – например дръжки, крачета и въжести дръжки. Дръжките и крачетата имат обикновено видообразуващи функции.

Анализ на украсата

Като украса на керамичните съдове се обозначават тези целенасочено нанесени по повърхността им белези, които нямат пряко значение за съществуването и използването им. Както показват многобройни публикувани проучвания, украсата на древната керамика е един сравнително бързо променящ се елемент на културата и поради това е често използвано основание за периодизация и относителна хронология. Целенасочено получените особености на повърхността на праисторическите съдове се подчиняват обикновено на правилата за ритъм и симетрия; в тези случаи украсата се нарича орнаментална. По-рядко, но се срещат и неорганизирани белези по повърхността, които се обозначават само като украса.

Орнаменталната украса обикновено е пряко свързана с тектониката на керамичния съд. В зависимост от принадлежността към една или друга древна културна общност (култура) тя покрива по-малка или по-голяма част от повърхността на част от съдовете и съответно има специфична структура. Установяването на закономерностите на местоположението и структурата е от изключително значение за възстановяването на орнаменталната композиция въз основа на фрагменти от съдове[33].

В пълния си вариант раннонеолитната орнаментация върху керамичните съдове е триделна: подустийна украса, основна композиция и украса на столчето. Срещат се едноделен и двуделен вариант. Представена е обикновено по външната страна, но се срещат и двустранно украсени съдове (паници). През средния и първата половина на късния неолит украсата е нанасяна по устийния ръб отгоре или по тялото отвън – в средата и горната му половина; украса по тези две орнаментални полета на един и същи съд е сравнително рядко явление. През последния период на късния неолит често явление са украсените от двете страни съдове (паници); в пълния си вариант орнаменталната композиция е триделна, но едноделен и двуделен вариант са много често явление.

Технологичните операции във връзка с украсяването на праисторическия керамичен съд са сравнително лесно възстановими. Като принцип украсата е създавана по време на моделирането на съда, т. е. в мокро или полусухо състояние, но при всички случаи преди изпичането. Почти винаги подлежащото на украсяване място е било загладено. Само външната повърхност на бъчвовидните купи е целенасочено оставяна грубо загладена. Украсата е рисувана или релефна; последната може да бъде негативна (нанасяна с ръка или инструмент чрез притискане) или позитивна (моделирана чрез изтегляне или прилепване на глина).

За украсяването на неолитните съдове от Тракия са използвани няколко техники, които са обичайни за неолитната епоха в региона. Според използваните техники украсата се класифицира в следните групи:

- рисувана – със земна боя, нанесена с четка върху полузасъхналата повърхност на съда;
- врязана – чрез остър инструмент, притискан и движен по влажната повърхност на съда;
- вдълбана или набодена – чрез вертикално или косо притискане на инструмент към мократа повърхност;
- импресо – чрез притискане върховете на пръстите или ноктите по мократа повърхност;
- издълбана – чрез отнемане на глина от слабо засъхналата повърхност;
- канелюрна – чрез инструментално негативно моделиране (включително и след отнемане на глина) на мократа повърхност;
- излъскана – чрез излъскване (полиране) на определени полета, които изпъкват на останалата, по-слабо загладена повърхност;
- релефна моделирана – съставена от позитивни елементи, изтеглени от мократа глина на стените;
- релефна прилепена (апликирана) – съставена от позитивни елементи, прилепени и моделирани по тялото.

Врязаната, вдълбаната или набодената и издълбаната украса може да бъде цялостно или частично запълнена с (бяло) вещество; в тези случаи украсата е и инкрустирана.

Дефинирането на врязаната украса може да стане при изпълнението поне на две условия. Ако профилът на следата от инструмента не е правилен конкавен, дълбочината на следата е без значение за определянето ѝ като врязване. Ако профилът на следата е правилен конкавен, дълбочината на следата трябва да бъде по-голяма от 1/2 от ширината ѝ.

Канелюрната украса е негативна следа в повърхността на керамичния съд, която има приблизително правилна конкавна повърхност на напречното сечение, а дълбочината ѝ е по-малка от 1/2 от нейната ширина. За украса на изследваната неолитна керамика са използвани два вида канелюри – широки и тесни. Ширината се дефинира за композиция от поне две успоредни канелюри, но обикновено украсата съдържа повече от два такива мотива. Широки канелюри са тези, разстоянието между които е по-малко от тяхната собствена ширина. Тесни са тези канелюри, разстоянието между които е по-голямо от собствената им ширина. Когато като украса са нанасяни единични канелюри, смисълът на определението „широк" или „тесен" трябва специално да се изясни.

Украсата почти винаги е нефункционална по отношение начина на използване или здравината на съда, но по изключение позитивната може да има и функционална роля (напр. хоризонталната релефна лента по най-широката част на тялото на някои съдове).

Украсата, която може да бъде определена като орнаментална, е изградена от мотиви и композиции. Мотивите са най-малките самостоятелни (неделими) орнаментални части, които изграждат композицията. Белезите, които съставят мотивите, се наричат елементи. Орнаменталната композиция включва цялата орнаментална украса на керамичния съд. Тя може да съвпада с устийната композиция или с композицията на тялото, но макар и в редки случаи може да бъде изградена едновременно и от двете локални композиции.

* * *

Както вече беше посочено, анализът на признаците според изложените принципи и регламентирани рамки трябва да бъде база за квалитативен синтез, който да доведе до дефинирането на *керамични сортове*. Керамичните сортове са устойчиви съчетания на признаци от трите представени по-горе групи; благодарение на различната продължителност на възпроизводство на признаците от всяка група, устойчивите съчетания между тях имат сравнително кратък период на съществуване. Именно тази особеност прави керамичните сортове изключително важен културнохронологически феномен.

Накрая искам да обърна внимание върху още един принцип в съвременните публикации върху древна керамика. Става дума за статистическите данни, основани върху броя на керамичните фрагменти или съдове в един комплекс, включително и за процентното участие на всеки керамичен сорт в този комплекс. Считам, че тези данни трябва да се разглеждат като съвсем условни, като характеристика на конкретен културен пласт, а не на отминалата жива култура. Причините за такъв подход са поне две. От една страна, поради по-лесно разтрошаване някои форми съдове излизат много по-бързо от употреба от други. Например отворените форми, предимно паници, са по-малко устойчиви при употреба от затворените, например от гърневидните съдове; някои форми съдове се използват много по-често от други и съответно вероятността от тяхното счупване е по-голяма. От друга страна, дебелината на отложенията на един строителен хоризонт или на един културен пласт в отделните селища обикновено е различна – причините за това могат да бъдат многобройни, но на първо място е различната продължителност на живота, оставил конкретната стратиграфска единица. Предвид посоченото по-горе, по-голямата продължителност на живата култура във времето и на определеното място предполага увеличаване на относителния дял на съдовете, които по-лесно се поддават на разтрошаване, спрямо другите съдове в стратиграфската единица (т. е. в изкопаемата култура). Същата закономерност важи и в обратна посока. Тънкият строителен хоризонт със сигурност ще даде по-ниско процентно участие на по-лесно чупливите керамични съдове в сравнение с един дебел строителен хоризонт от същата култура. Посоченото ми дава основание да разглеждам данните за процентното участие на керамичните сортове само като част от характеристиката на конкретната стратиграфска единица, но не и като база за обоснован сравнителен анализ.

---

[1] **A. O. Shepard.** Ceramics of the archaeologist. Washington, 1956 (1976^{9}).

[2] **B. Soudsky.** Principles of automatic data treatment applied on neolithic pottery. Praha, 1967.

[3] **W. Erdmann** u. a. Rahmentermiologie zur mittelterlichen Keramik in Norddeutschland. - Archäologisches Korrespondenzblatt, 1984, 4, 417-436; **W. Endres** u. a. Leitfaden zur Keramik-beschreibung (Mittelalter - Neuzeit). 1986; **J. Kunow u. a.** Vorschläge zur systematischen Beschreibung von Keramik (Kunst und Altertum am Rhein, 124). Köln - Bonn, 1986.

[4] **B. Soudsky.** Op. cit.; **P. Stehli.** Keramik. - In: J. - P. Farrunggia u. a. Der bandkeramische Siedlungsplatz Langweiler 2, Gemeinde Aldenhoven, Kreis Düren (Rheinische Ausgrabungen, 13). Bonn, 1973, 57-100.

[5] **J. Lichardus.** Studien zur Bükker Kultur (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 12). Bonn, 1974; **M. Lichardus-Itten.** Die Gräberfelder der Grossgartacher Gruppe im Elsass (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 25). Bonn, 1980; **F. Bertemes.** Das frühbronzezeitliche Gräberfeld von Gemeinlebarn. Kulturhistorische und paläometallurgische Studien (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 45). Bonn, 1989.

[6] **W. Erdmann** u. a. Op. cit., 418-422; **J. Kunow u. a.** Op. cit., 12-17; **G. Schneider u. a.** Naturwissenschaftliche Kriterien und Verfahren zur Beschreibung von Keramik. - Acta praehistorica et archaelogica, 21, 1989, 7-39 и цитираната там значителна литература.

[7] **J. Seeher.** Die Keramik 1. Demircihüyük III. 1. Hrsg. M. Korfmann. Meinz am Rhein, 1987, p. 3, 18.

[8] Срв. кратък анализ на литературата у **B. Kull.** Rezension. - Praehistorische Zeitschrift, 1994, 222-225.

[9] **J. Seeher.** Op. cit., 3-4; **G. Schneider u. a.** Op. cit., p. 13.

[10] **J. Seeher.** Op. cit., 4-5; **W. Erdmann u. a.** Op. cit., p. 421; G. Schneider u. a. Op. cit., p. 13

[11] **W. Erdmann u. a.** Op. cit., 426,434; **J. Kunow u. a.** Op. cit., 12-13; **J. Seeher**. Op. cit., 5-6; **G. Schneider u. a.** Op. cit., p. 26-27.

[12] Вж. предложенията на **J. Seeher**. Op. cit., 5-6.

[13] **J. Seeher.** Op. cit., p. 6; **G. Schneider** u. a. Op. cit., p. 12.

[14] **W. Erdmann u. a.** Op. cit., p. 419; **J. Kunow u. a.** Op. cit., 15-16; **J. Seeher.** Op. cit., 6-7; **K. Böhm, H. Hagn.** Archäometrische Untersuchungen an jungsteinzeitlicher Keramik Südbayerns.Eine Zwischenbilanz. - In: Vorträge des 6. Niederbayerischen Archäologentages. Deggendorf, 1988, p. 15, 24-29; **G. Schneiner u. a.** Op. cit., p. 12, 25-26.

[15] **R. Vossen.** Klassifikationsprobleme und Klassifikationssysteme in der amerikanischen Archäologie. – Acta praehistorica et archaeologica, I, 1970, 29-79.

[16] **M. Malmer.** Jungneolithische Studien. Bonn – Lund, 1962, 47-60.

[17] Срв. подробен преглед на литературата от първите три десетилетия от развитието на метрично-статистическия подход у **U. Kampffmeyer u. a.** Untersuchungen zur rechnergestützten Klassifikation der Form von Keramik. Hamburg, 1987, 15-78.

[18] **A. O. Shepard.** Op. cit. (1976), 226-fig. 18-19.

[19] **J. -C. Gardin.** Four codes for the description of artifacts, an essay in archaeological technique and theory. – American anthropologist, 60, 1958, 2, 335-357; Code pour l'analyse des formes de poteries. Paris, 1976.

[20] **U. Kampffmeyer u. a.** Op. cit., 49-50.

[21] **D. L. Clarke.** Beaker pottery of Great Britain and Ireland, 1-2. Cambridge, 1970.

[22] **U. Kampffmeyer u. a.** Op. cit., 21-24.

[23] **Ibidem,** 50-55.

[24] **Ibidem,** p. 73.

[25] **В. Ф. Генинг.** с. 121-125

[26] **U. Kampffmeyer u. a.** Op. cit., 25-26.

[27] **P. Stehli, A. Zimmermann.** Zur Analyse neolithischer Gefässformen. – Archaeo-physika, 7, 1080, 153-160.

[28] **P. Caselitz, R. Michl.** Zur formalen Klassifikation von Gefässen. Eine Studie zur Gruppierungstechnik am Beispiel des eisenzeitlichen Urnengräberfeldes von Wetzen, Kr. Harburg. – Zeitschrift für Archäologie, 22, 1988, 39-44.

[29] **R. Gleser.** Die Epi-Rössener Gruppen in Südwestdeutschland (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 61) Bonn, 1995, 345-347.

[30] **V. Nikolov.** Mittelneolithische Keramik aus Karanovo: typologische Charakteristik. – Balcanica, 23, 1992, 121-131.

[31] **A. van As, M.-H. Wijnen.** The neolithic and chalcolithic pottery from Ilipinar's phases X-V. A technological studi. – In: The Ilipinar exavations, 1. Five seasons of fieldwork in NW Anatolia, 1987-1991 (ed. J. Roodenberg). Istanbul, 1995, 88-91, 102-fig. 2.

[32] **G. Pyke, P. Yiouni.** Nea Nikomedeia I: The excavation of an early neolithic village in Northern Greece 1961-1964. The excavation and the ceramic assemblage (ed. K. A. Wardle). Athen, 1996, 92-93.

[33] Срв. **В. Николов.** Орнаментация на раннонеолитната рисувана керамика: систематизация и характеристика. – Археология, 1983, 1-2, с. 33.

Principes méthodiques pour l'étude des complexes céramiques néolithiques

Vasil Nikolov

(Résumé)

Cet article expose l'utilisation de la *méthode d'analyse des caractères* en tant qu'une approche systématique de la classification de la source archéologique la plus volumineuse que représentent les ustensiles céramiques. Cette méthode repose sur une analyse de la technologie, de la forme et de la décoration, et sur une synthèse des caractères déterminés en vue de la définition de *types céramiques* et de leur utilisation comme repères pour les recherches des différentes époques et cultures.

L'auteur propose de définir les groupes technologiques au moyen de deux principaux caracères, à savoir la couleur et le degré de façonnage de la surface, avec une priorité de la première comme étant plus dynamique. Comme caractères secondaires il indique l'aspect de la cassure et la constitution de la pâte.

.L'auteur accorde une attention particulière à l'analyse des formes. Il expose les deux approches à ce problème dans les recherches européennes et américaines des dernières décennies. Il fait constater que l'approche *quantitative* proposée dans la plupart des cas, n'est applicable qu'à l'analyse de formes céramiques entières. Lorsque l'étude n'a pour base que principalement des fragments, une préférence argumentée est donnée à l'approche *qualitative* dans la classification d'après la forme. Il propose des définitions qualitatives concernant tous les types céramiques néolithiques restaurés en Thrace.

.Par rapport à la décoration des pots de céramique, l'auteur fait ressortir l'importance aussi bien des motifs, des compositions et de la technique de leur exécution, que celle de la structure de la composition ornementale.

Некрополът на Аполония Понтика в местността Калфата

Кръстина Панайотова

Проучванията на различни части от некропола на Аполония Понтика продължават повече от 100 години. Анализите върху откритията при системни и спасителни разкопки, а също така и от случайните гробни находки дават възможност да се набележат вече границите на аполонийския некропол, да се открои неговата топография и хронология[1], както и да се поставят задачите, които предстои да се решават за изясняване на набелязаните проблеми. Съвременни строителни работи в м. Калфата – гр. Созопол, през 1992 г. предизвикаха възобновяването на теренните проучвания в района, където през 1946-1949 г. са проведени мащабни археологически разкопки[2]. Отчитайки първостепенното значение на данните от погребалните комплекси за изучаване на всички, без изключение, страни от живота на античната Аполония, тази статия има за цел да представи предварителните резултати от разкопките на некропола през 1993-1998 г.

Местоположението на сега проучвания терен е на около 500 м южно от изследваната в края на 40-те години територия. Разположен е на втората пясъчна тераса на крайбрежната ивица, която има дюнест характер. За последните шест години на това място са разкопани над 750 м^2 и проучени общо 182 гробни комплекса, редица каменни конструкции и различни останки от погребално-поменални обреди (обредни огнища, керамични и амфорни струпвания).

Гробните съоръжения се отнасят към известните от некропола на Аполония типове и варианти, които са класифицирани[3] въз основа на начина на изпълнение, като се има предвид плана на гробната камера, всички допълнителни конструкции, изготвени в гробната яма след завършване на изкопните работи, и покритието на гроба.

Тип I. ЯМА.

Ямата, изкопана в пясъка или в глинест пласт, е най-разпространеният в аполонийския некропол тип гробно съоръжение. Специфичните особености на терена предопределят фиксирането на гроба да се извършва най-често по наличието на скелет и не позволяват да се определят точните размери и формата на ямата. Размерите варират в зависимост от ръста на погребания. През целия период от функционирането на този участък от некропола са извършени погребвания в 113 ями (обр. 1).

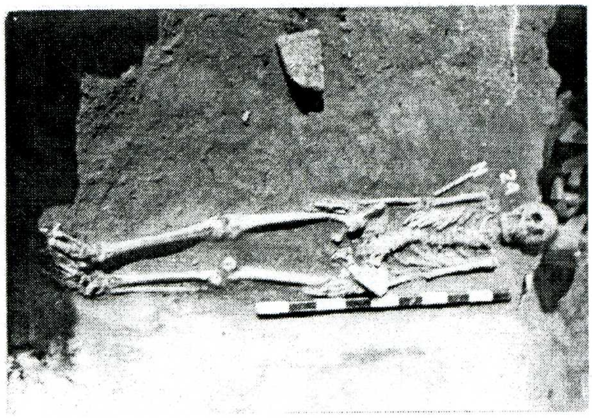

• *Обр. 1. Гроб – яма с трупополагане в изпънато положение. Fig. 1. Tombe – fosse à ensevélissement du corps en position etendue.*

Вариант 1: Този най-прост вариант яма (63 гроба), без допълнително устройство, постилка и покритие, е характерен не само за Аполония, но и за всички некрополи на гръцките колонии по българското Черноморие през целия период на съществуването им[4].

Вариант 2: Яма, която е укрепена с 1 до 3 камъка, обикновено от страната на главата (20 гроба).

Вариант 3: В този случай по едната дълга страна на гробната яма (най-често югоизточна или югозападна) е издигната стеничка, вероятно за укрепване на свличащия се пясък. Стеничките са изграждани от необработени камъни в няколко реда без спойка в 11 гроба. В стеничката на гроб №7 вторично са използвани две стели – правоъгълни варовикови блокчета без украса. Върху едната е изписано името ΚΟΜΩΝ, (обр. 2), а другата е надгробен паметник на ΙΕΝΑΡΙΣΤΗ ΙΣΤΙΑΙΟ ΓΙΝΑ.

Две плочи са били използвани и в стеничката, северозападно от гроб №99. Върху едната в два реда е изписано ΠΑΡΜΙΣ ΙΣΤRΘΟΕΜΙΟΣ, а втората е лошо изработена или бракувана: от двуредовия надпис на първия се чете ΕΚΑΤΩΙΝ, докато на втория личат само отделни букви и хасти. Името Пармис явно е било доста често срещано в Аполония, съдейки от наличието му в четири известни досега надписа[5].

Вариант 4: При пет гроба основата на гробната яма е оградена от трите или четирите

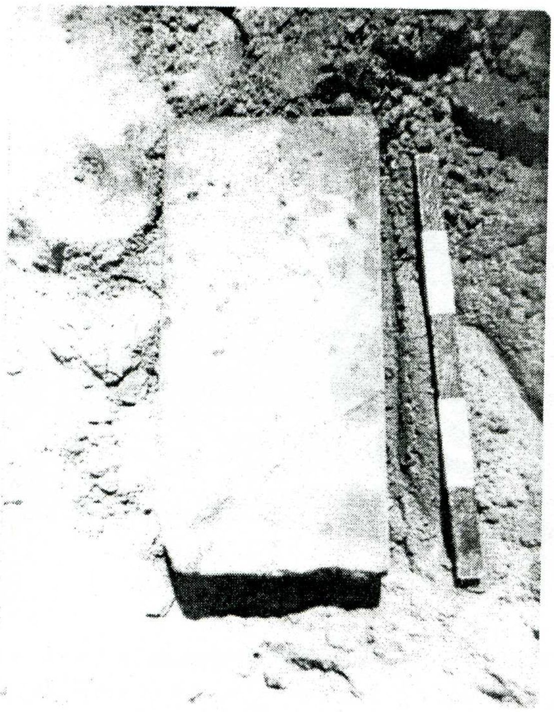

• *Обр. 2. Стела на ΚΟΜΩΝ. Fig. 2. Stèle de ΚΟΜΩΝ.*

страни с по един ред необработени камъни.

Вариант 5: Частично или изцяло затрупана с ломени камъни яма (13 гроба). Всички останали ями са запълнени с пясък или пясък и глина. По-често се наблюдава натрупването на камъните над долните крайници.

Вариент 6: Представен е само с едно гробно съоръжение, при което ямата е покрита с две варовикови плочи.

В някои от ямите в новооткрития участък на аполонийския некропол мъртвият е бил погребан в дървен ковчег, за което съдим по намерените железни пирони (9 гроба) или по потъмнокафявия цвят на грунта. В три гроба за погребване на много малки деца е била използвана хоризонтално поставена амфора, укрепена с необработени камъни. Две от амфорите се отнасят към тип Солоха I (Пепарет II)[6].

Тип II. ГРОБ С КЕРЕМИДИ

В конструкцията на 21 гроба са използвани стандартни покривни керемиди. Броят им зависи от ръста на погребания. Някои от тях са маркирани с позитивни печати: 4 носят буквите „АТ“, а върху две са щемпелувани „НРА“ без рамка, като „Н“ и „Р“ са дадени в лигатура. За аналогичен печат от аполонийския некропол Ц. Дремсизова предполага, че е съкращение от името Хераклеидес[7]. Пет от керемидите в гроб №130 също носят позитивни букви: „ΩΙ“ (два печата), „ΛΑ“ и „ Α Α“, свързани с лигатура. Печатите „А“, „АІ“ и „ФН“ (в лигатура) също са познати от некропола на Аполония, а печатът „ΛΑ“ се отнася към втория тип по класификацията на Б. Димитров, изготвена за печатите, открити в жилищно-стопанска сграда на връх „Св. Илия“ край Созопол[8]. В три гроба, разположени недалеч един от друг в южния сектор на разкопавания участък, се откриха 11 керемиди, чийто печат представлява двурога котва, като върху една от керемидите в правоъгълно поле са поставени една над друга две котви. Според Ц. Дремсизова този печат (монетната емблема на града) маркира произведения на държавната работилница в Аполония[9].

Вариант 1: Най-разпространената форма на керемиден гроб е стреховидната (двускатен покрив) – 17 гроба. Стрехата се получава от поставени в ямата две – четири двойки керемиди под наклон. Получените по този начин триъгълни отвори на късите страни са затворени с вертикално поставени керемиди (обр. 3). Отворът откъм главата на погребания в гроб №55 е затворен с база и стела на ΛΙΚΕΙΣ ΕΥΒΗΣΙΒΙΟ. Подобна е и ситуацията при гроб №75, където вместо керемида е употребен надгробният паметник на

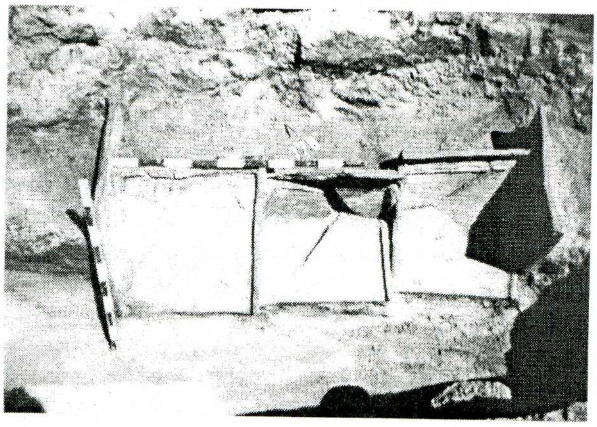

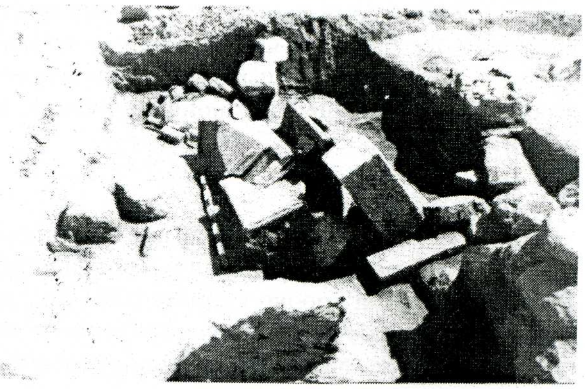

• *Обр. 3. Гроб със стреховидно поставени керемиди. Fig. 3. Tombe à tuiles posées en corniche.*

• *Обр. 4. Гроб с керемиди и стела (№76) и гроб в амфора (№76). Fig. 4. Tombe à tuiles et stèle (№76) et enterrement en amphore (№76).*

ΚΡΙΝΟΠΟΛΗ ΕΚΑΤΑΙΟ ΓΥΝΗ (обр. 4).

Вариант 2: В този случай (4 гроба) керемидите са подредени вертикално във формата на саркофаг или циста. Като покритие в някои случаи са използвани камъни. Необработени камъни се употребяват и за укрепване на керемидите в основата на гроба, независимо от кой вариант е. Използването на керемиди при оформянето на гробната яма в м. „Калфата“ започва през втората половина на IV в. пр. Хр. и продължава през III в. пр. Хр.

Градените с керемиди стреховидни (двускатни) или саркофаговидни гробове получават широко разпространение в некрополите на континентална и островна Гърция през класическата и елинистическата епоха, като на места (Самос и Родос) почти изцяло са заменили дървените ковчези[10]. Те заемат значително място и сред гробните комплекси от некрополите на гръцките колонии във Велика Гърция и по Черноморското крайбрежие[11].

Тип III. ГРАДЕН С КАМЪНИ ГРОБ.

Този тип гробно съоръжение се характеризира с наличието на организирано пространство, получено в резултат от изграждането на каменна конструкция. Вариантите се обособяват в зависимост от използвания материал и начина на градеж.

Вариант 1: За изграждането на две гробни съоръжения са използвани необработени и частично обработени камъни. В дългите стени на гроб №12 са вградени две стели (обр. 5), едната от които е надгробие на ΔΙΦΙΛΟΣ ΑΓΑΘΑΡΧΟ, а другата носи името на ΑΔΡΕΣΤΟΣ ΕΚΑΤΑΙΟ. Последното име също се среща за четвърти път върху надгробен паметник от Аполония[12]. Всички споменати дотук стели носят следи от червена боя върху буквите и се отнасят според генетивното окончание „о“ към края на V – началото на IV в. пр. Хр.[13].

Вариант 2: Двадесет гроба в новоразкрития участък от аполонийския некропол са изградени от варовикови плочи, подредени в един или два реда. За под на камерата служи естественият терен, но при гроб №50 е застлан с плочи. Покритието е от 2-5 плочи от същия материал. Блоковете са добре обработени само от вътрешната страна и плътно прилепват в допирните си точки. При някои гробове фугите между покривните камъни са запълнени с глина. По стените и пода на гроб №131 за първи път се установи наличието на замазка от варопясъчен разтвор (обр. 6).

Вариант 3: Представен е от две

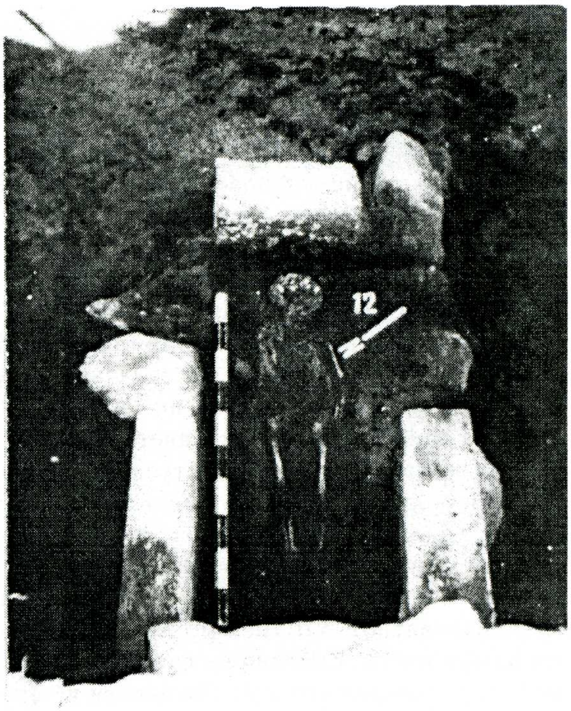

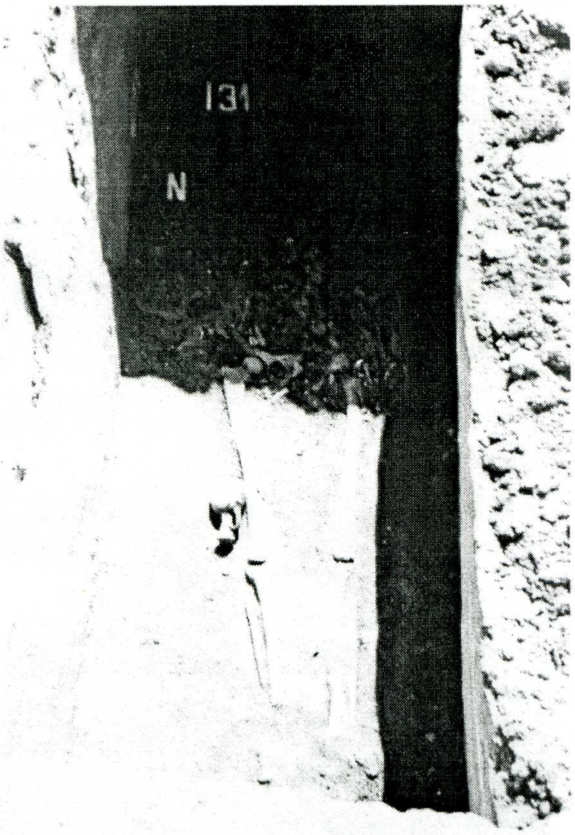

• *Обр. 5. Граден с камъни гроб (вариант 1).*
Fig. 5. Tombe construite en pierres.
• *Обр. 6. Граден гроб със замазка (вариант 2).*
Fig. 6. Tombe construite par enduit.

съседни съоръжения, чиито стени са изградени от по един варовиков блок. Покритието е монолитно, плочата е оформена стреховидно (обр. 7). Страничните блокове са свързани с оловни скоби, тип „лястовича опашка“, излети върху железни клинове. Използването на оловни скоби в гробничната архитектура е познато от гробове под могилен насип от некрополите на Аполония (в м. Мапите и по рида „Св. Илия“), Одесос и Калатис[14].

От вътрешната страна на покривната плоча, по пода и особено по западната къса стена на гроб №120, както и по пода на гроб №146 са запазени следи от оцветяване в червено. По северната дълга стена на първия гроб две червени линии създават илюзията за блоков градеж. Боядисани в червено или розово-червено са някои гробове от м. Мапите (Аполония) и Одесос[15]. В много части на гръцкия свят от VIII в. пр. Хр. насетне се използват цисти, каменни или теракотови саркофази и дървени ковчези, боядисани в червено от вътрешната страна. Тази практика се тълкува като аналогичен обичай на охровото оцветяване на трупа в много ранни култури, но се допуска, че червената боя също така може да символизира огъня или кръвта[16].

Изграждането на гробни съоръжения от варовикови плочи в аполонийския некропол в м. Калфата започва от средата на IV в. пр. Хр. и продължава през следващия век. Градените и покрити с каменни плочи гробове имат предшественици и близки паралели в некрополите на античните градове и по Понтийското крайбрежие[17]. В някои случаи намират точни аналогии сред паметниците, характерни за погребалните практики на траките през I хилядолетие пр. Хр. В научната литература съществува мнение, че някои от тях, особено тези от V-IV в. пр. Хр. са повлияни от гробните съоръжения в некрополите на гръцките колонии по Черноморското крайбрежие[18].

Трупополагането е основният начин на погребване в аполонийския некропол: извършено е в 161 гроба предимно по гръб, с изпънати крайници. Изключение от това правило представляват 9 от погребаните, чиито крака са свити в колените или кръстосани. Скелетите в хокерна поза се откриват в ями и керемидени гробове, съпроводени от традиционния погребален инвентар. Обредът, при който придават на покойника такова положение, се корени в дълбоката древност и е свързан със своеобразни представи, характерни за определено ниво на общественото развитие и идеологията. Разпространен е в погребалните

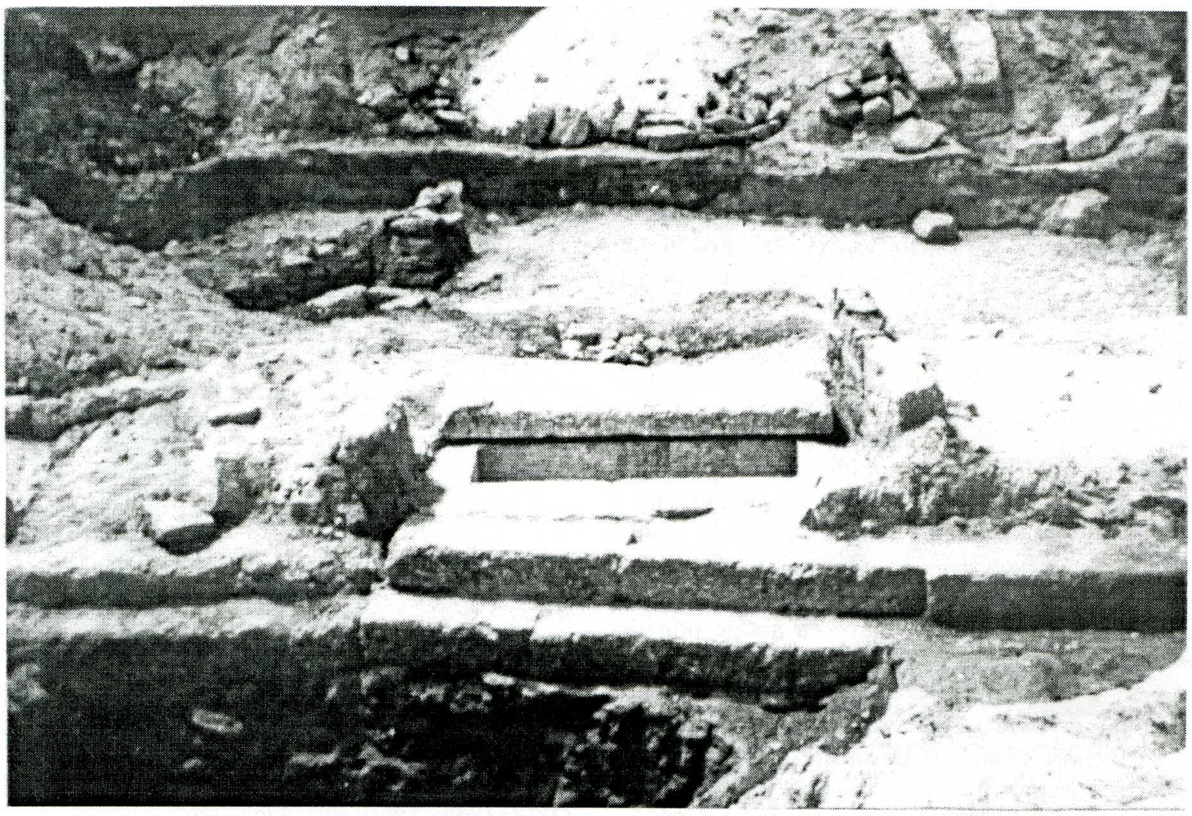

• *Обр. 7. Граден гроб (вариант 3) до стената от квадри. Fig. 7. Tombe construite près du mur des quadres.*

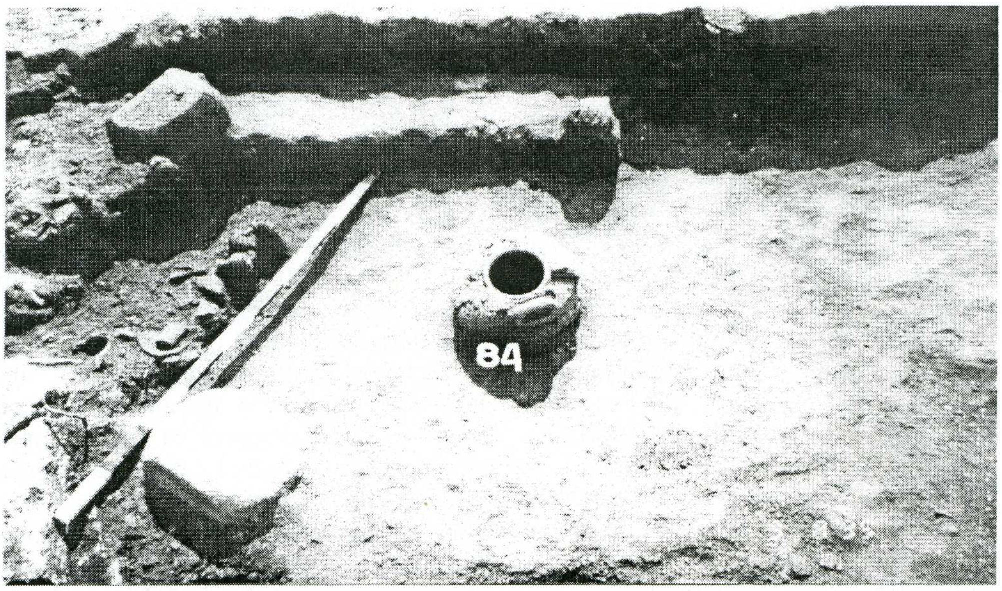

• *Обр. 8. Трупоизгаряне извън мястото на погребване – керамична урна. Fig. 8. Cremation hors du lieu de l'enterrement – urne céramique.*

практики на много племена и народи, включително гърци и траки[19].

Гробовете са единични, с изключение на №46, където в яма от вариант 4 са били погребани едновременно два възрастни индивида и едно дете. В граден гроб №151 е извършено последователно погребване на мъж (21–35 г.) и жена (35-50 г.)[20].

Ориентацията на гробовете в м. Калфата е сравнително еднообразна. Преобладава погребването с глава на изток (120 гроба), в това число с отклонение на североизток и югоизток. Независимо от схващането, че липсва уеднаквеност при гръцките погребални практики дори вътре в един некропол[21], източната ориентация се приема за един от основните елементи на гръцкия погребален обред, който се проследява в гръцките некрополи и в некрополите на гръцките колонии[22].

Трупоизгарянето е вторият и сравнително рядко прилаган начин на погребване в Аполония (20 гроба). С изключение на един случай изгарянето на трупа е извършвано извън мястото на погребване. След кремацията останките заедно с погребалните дарове са събирани и погребвани в керамични (обр. 8) и каменни (една от които боядисана отвътре в червено) урни, амфори и кратер. За покритие на отвора са използвани паница, ихтия, кана (обр. 9) или част от амфора. Самите урни са подпрени или заградени с камъни. Откриват се между инхумационните гробове, но се забелязва известно групиране в три сектора. Новите наблюдения потвърждават констатацията, че жителите на Аполония започват да извършват трупоизгарянето от втората половина на IV в. пр. Хр. и продължават през III в. пр. Хр. Като най-ранен може да се посочи гроб №109, в който калцираните кости са погребани в червенофигурен кратер от края на V в. пр. Хр., украсен със сцена, изобразяваща открадването на Паладиума на Атина от Троя.

Жителите на Балканския полуостров започват да практикуват трупоизгаряне еднов-

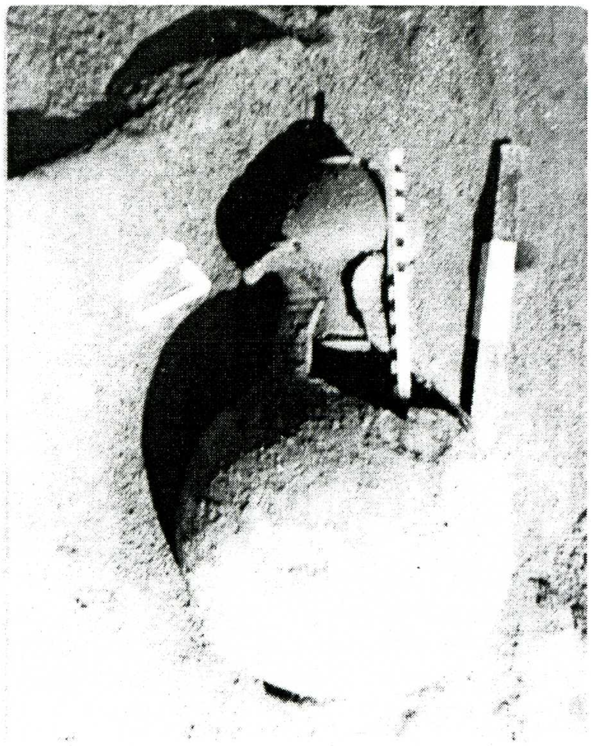

• *Обр. 9. Урна, затворена с кана.*
Fig. 9. Urne fermée par une coupe.

ременно с трупополагането през бронзовата епоха[23]. Траките, както всички индоевропейски народи, също прилагат двата начина на погребване, влагайки в тях еднакъв смисъл и еднаква цел[24]. В некрополите на гръцките градове и особено по източното Средиземноморие кремацията е доста често явление и се среща през времето от VIII до V в. пр. Хр., а в Керамейкос и в IV в. пр. Хр.[25]. За гръцките колонии по северозападното и северното Черноморско крайбрежие също е характерно едновременното прилагане на инхумация и кремация[26]. Според редица специалисти трупоизгарянето в некрополите на полисите по северния бряг на Понта трябва да се счита като елемент от гръцкия погребален ритуал, независимо от спорадичното му практикуване от различни племена в съседните райони[27].

Откритите между две вертикално поставени бази за стели дарове (ойнохоета, кани, теракота – бича глава и оловен букраний) могат да се интерпретират като останки от символично погребение – кенотаф. Аналогична е ситуацията при гроб №113, където между вертикално изправени керемиди се намериха амфориск и теракота – биче.

Шестнадесет от проучените гробове са безинвентарни. Най-значително място сред погребалните дарове заемат съдовете за масла и благовония. В 109 гроба са били поставени лекити (от 1 до 4). Преобладават (в 62 гроба) арибаловидните лекити с червена палмета, принадлежащи към тип VII, вариант „Ж" по типологията на Т. Иванов, по-голямата част от които се датират във втората – третата четвърт на IV в. пр. Хр., а някои са от самия край на века[28]. Двадесет и два гробни комплекса съдържат в инвентара си лекити с мрежест орнамент, отнасящи се към тип V по посочената класификация[29], и се датират от средата на IV до началото на III в. пр. Хр.

Централно място сред сюжетите на 25 червенофигурни лекита, някои от които са изпълнени в барботинна техника с позлата, заемат Ерос и жени (обр. 10), следвани от изображенията на бюстове на жени. Сцените, иконографският тип и техническото изпълнение на тези съдове ги отнасят към втората – третата четвърт на IV в. пр. Хр[30]. Поставяни са предимно в градени с камъни гробове. Най-рано датираният засега лекит, открит в гроб №102, принадлежи към групата на чернофигурните лекити по Т. Иванов или към белите „Beldam" лекити от третата четвърт на V в. пр. Хр.[31].

Лекитите се намират на различни места в гроба, като най-често са поставяни до главата и раменете, или при ръцете. Почти винаги са с предварително счупено устие (обр. 11), което се намира на друго място в гроба, без значение към кой тип принадлежи съдът или гробното съоръжение.

Докато лекитите заемат важно място и във всекидневния живот, глинените флакони, известни като балсамарии, унгвентарии или лакримарии, се свързват изключително с погребалните обреди. В аполонийския некропол в м. Калфата към края на IV и III в. пр. Хр. те заместват лекитите предимно в керемидени гробове. Балсамариите са местно производство, украсени понякога с фирнисови пръстени[32].

В 5 гроба от проучвания участък се намериха алабастрони. Интерес представлява инвентарът на гроб №87 (обр. 12), включващ по един алабастрон от египетско стъкло, алабас-

• *Обр. 10. Червенофигурен лекит от гроб №150. Fig. 10. Lécyte à figures rouges du tombe № 150.*

• *Обр. 11. Лекити с мрежест орнамент с предварително счупени устиета. Fig. 11. Lécythes à ornement reticulaire et à l'embouchure prealablement cassee.*

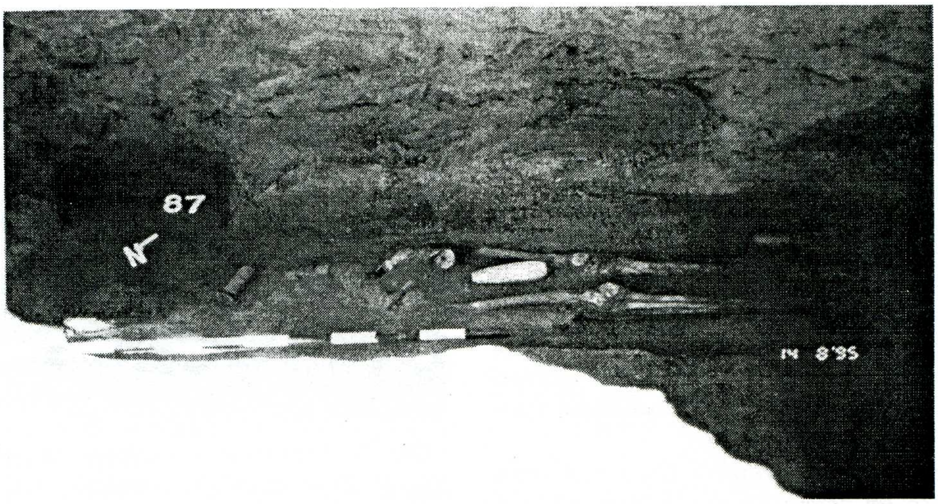

• *Обр. 12. Гроб с алабастрони и стригила. Fig. 12. Tombe à albâtres.*

тър и глина. Устието на флакона от алабастър е отделено както при лекитите. Алабастроните от стъкло и алабастър са рядко срещан и очевидно скъп дар. Вероятно по тази причина жителите на Аполония ги заместват с керамични съдове със същата форма.

Амфориски, вносни или произведени в местни работилници, се намират сред даровете на инхумационни и кремационни гробове от края на V до първата половина на III в. пр. Хр. Макар и рядко, аскоси, между които и червенофигурни, също съпровождат погребаните.

На второ място по употреба в аполонийския некропол са каните. С червен или сивочерен цвят след изпичането, някои от тях са били изработени в керамичните работилници на Аполония. Представени са предимно типове I и III по класификацията на Т. Иванов[33] от втората половина на IV в. пр. Хр.

Червенофигурни кани (ойнохоета и пеликета) по-рядко се намират сред даровете вътре в гроба. Много малки и средни съдчета от типа „хоес"[34] са поставяни често в гробове на деца (обр. 13), където обичайно се намират и гутуси, миниатюрни форми на съдове и астрагали.

• *Обр. 13. Полихромно ойнохое от гроб №168. Fig. 13. Oenochoe polychrome du tombe №168.*

Чернофирнисовата атическа керамика заема значително място сред погребалния инвентар на гробовете от края на V и през IV в. пр. Хр. Покрити с черен лъскав или кестеняв фирнис паници и панички тип „солничка", киликси и кантароси, заедно с червенофигурните скифоси образуват групата на съдовете за пиене, употребявани в некропола на Аполония. Прави впечатление, че много рядко сред инвентара на един гроб има едновременно съдове за наливане и за пиене (например в гроб №102 се откриха 2 ойнохоета и 3 киликса).

Теракотите, открити в 21 гробни комплекса, представят божества, хора, животни, театрални маски и актьори (обр. 14). Сред най-

• *Обр. 14. Теракоти: актьор и маски (гроб №101). Fig. 14. Figurines en terre cuite: acteur et masques (tombe №101).*

ранните (от третата четвърт на V в. пр. Хр.) се нареждат изящното протоме на жена и статуетката на млада жена от гроб №102. Съществуват различни мнения при тълкуването на предназначението на теракотите като погребални дарове[35]. Д. Куртц и Д. Бордман напомнят, че възрастните хора често пазят играчките си и това би било полезно при обясняване значението на някои фигурки, които се намират в гробове на възрастни индивиди[36].

Към групата на фигурките от печена глина се отнасят откритите в 4 гроба култови предмети: антропоморфни и зооморфни идолчета, масички, топки, зарчета.

В 23 гроба бяха открити бронзови монети, повечето от които сечени в Аполония по времето между средата на IV и III в. пр. Хр. Сред тях е и рядко срещаният монетен тип с изображение на статуята на Аполон от скулптора Каламис върху лицевата част[37]. Обичаят да се поставя по една монета в устата, в ръката, или по няколко (вероятно в торбичка) (обр. 15) като Харонов обол или „death-coin“[38] е известен на жителите на Аполония от средата на IV в. пр. Хр. и се практикува през следващите векове, без обаче да се превърне в задължителен елемент на обреда.

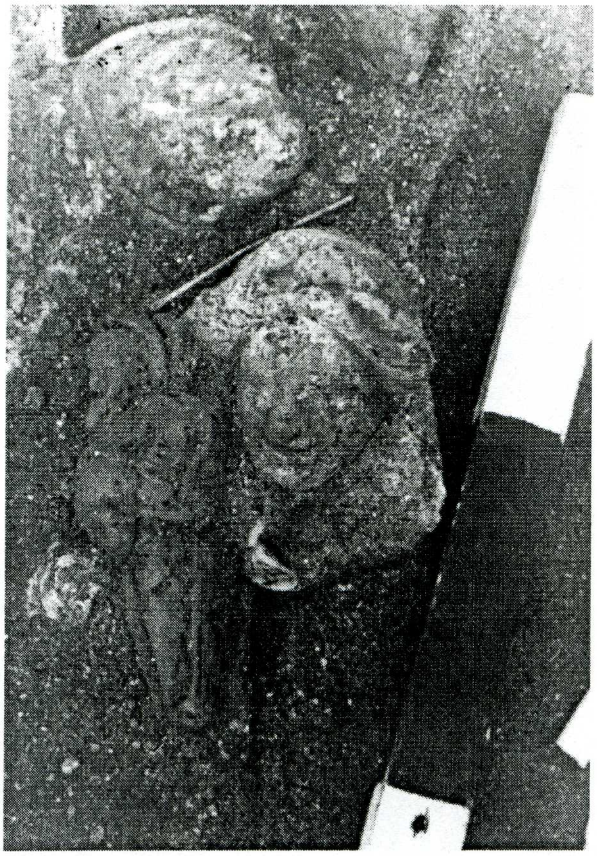

• *Обр. 15. 17 бронзови монети (гроб №101).*
Fig. 15. 17 monnaies de bronze (tombe №101).

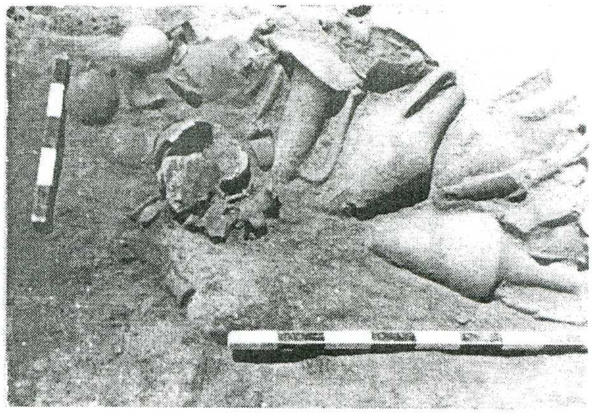

• *Обр. 16. Керамично и амфорно струпване.*
Fig. 16. Entassement de ceramiques et d'amphore.

Стригилите, считани за типичен елемент от принадлежностите на мъжа, водещ организиран по гръцки образец живот, се откриват обикновено до таза или бедрените кости (24 гроба). Изработени предимно от бронз (обр. 12), те както и огледалата от 9 гроба нямат специална украса.

Инвентарът на 29 гроба включва бронзови игли за шев, които изглежда са имали същото предназначение като единствената бронзова фибула от този участък на аполонийския некропол[39]. Тъй като те се намират най-често при раменете или в областта на главата, вероятно са служили за закрепване на погребалния тоалет.

От бронз са изработени и всички накити, открити през последните години. Това са няколко обици, изработени от объл тел като халка, пръстени и две гривни, отворените краища на една от които завършват със змийски глави. Обичаят да се погребват мъртвите с накити се илюстрира и с нанизите от 13 гроба, включващи мъниста от глина, стъкло, бронз, кост и раковини, някои от които може би са използвани като апотропейони. Вероятно аналогична е била и ролята на оловните букрании, открити в 4 гроба.

Към скъпите и редки погребални дарове се отнасят трите открити засега погребални венци. С листа от сухо позлатена бронзова ламарина и с керамични плодове и цветчета, оцветени в червено и синьо, те се появяват в некропола на Аполония в самия край на IV и се срещат през целия III в. пр. Хр.[40].

От предишните проучвания в некропола на Аполония е известно, че сред гробния инвентар много рядко се намират оръжия и оръдия на труда. Тази констатация се потвърждава и от последните открития: два бронзови трирьбести върха на стрели „скитски тип", 2 бронзови ножчета, едното от които е идентично с публикуваното от Ив. Венедиков[41], бронзови инструменти и пинсета, железни ножици.

По-голямата част от находките се намериха извън гробовете – между, до и над тях, често обединени в керамични и амфорни струпвания или в обредни огнища. Терминът „обредно огнище" Ив. Венедиков употребява още в първата публикация за откритите в некропола „места с множество ситни въгленчета, пепел и фрагменти от блюда"[42]. През последните години бяха проучени общо 37 огнища, които според конструкцията си могат да се обединят в три групи:

1. Огнища с неправилна, по-често овална или кръгла форма. Нерядко са оградени с необработени камъни.
2. Огнища, чиято основа е оформена от чакъл и глинена замазка, отухлена от силния огън.
3. Огнища върху площадка от необработени камъни, сред които преди извършването на ритуала с дъното нагоре е поставена голяма паница.

Всички обредни огнища съдържат въглени (понякога останки от овъглени греди) и пепел, цели и натрошени съдове. Намират се над гробовете или до тях, отделени са с каменен блок или стена. Преобладават такива с диаметър около 1 м и дебелина от 2 до 15 см. При всичките огънят е запалван еднократно. Инвентарът им е еднотипен: керамични съдове, много рядко метални предмети, животински кости, овъглени ядки (лешник, жълъд и бадем), черупки от яйца и семки от грозде. Формите и видовете съдове повтарят обичайния погребален инвентар, но има някои, които се намират само в обредните огнища – рибни блюда и скари за печене на риба. Ихтиите са чернофирнисови атически или местна продукция. Скарите за печене на риба са познати у нас само от некропола на Аполония в м. Калфата и един екземпляр от могилен гроб на нос Колокита. Изработени от недобре пречистена глина във форма, следваща очертанията на риба и с изрязана като скара основа, те са били обект на различни тълкувания[43]. Намирането им в комплект с ихтии потвърждава още веднъж мнението за предназначението им, свързано с погребално-поменалните обреди. Употребата на риба при погребални трапези или като жертвоприношение в чест на мъртвите е описана от Атеней[44].

Места за изгаряне на дарове до и над гробовете са известни в целия античен свят. Ролята на огъня в представите на траките се проследява в тяхната погребална обредност чрез есхарите и въглените до и в гробовете, следите от горене и пепел, огнищата в могилите без гробове, както и обредните огнища в насипите на надгробните могили[45]. Останки от такива незадължителни, явно скъпи допълнения към погребалния ритуал, като горени приношения (кости от дребни животни и птици, риба, миди, яйца, ядки) и натрошени съдове се намират в много гръцки центрове (Атика, Тера, Коринт, Родос) и по северното Черноморие[46].

Независимо от това дали мъртвият е бил изгорен или погребан, мъж или жена, дали над гроба му се издига стела или могила, останките от обредните огнища показват, че храната е еднакво приемлив дар, както и възлиянието. Трудно е да се даде еднозначен отговор на въпроса в кой точно момент от погребално-поменалния цикъл са палени жертвените огньове. Изхождайки от примерите, когато огнищата могат да се свържат с конкретен гроб, може да се предположи денят на погребването, който вероятно съвпада с третия ден от установяването на смъртта и е един от основните моменти на прехода[47].

Изгарянето на даровете в обредни огнища е само една от проявите на честване на мъртвите, изразяващи се в периодични посещения на гроба и възлияния. За възлиянията, които от една страна представляват главното приношение в чест на мъртвия, а от друга се явяват най-ефективното средство за призоваване на духа му[48], свидетелстват многобройните амфорни и керамични струпвания в некропола на Аполония, съдържащи различни видове кани и чаши. В зависимост от местоположението и количеството съдове, струпванията се обособяват в две групи:

1. Струпване от няколко съда, което определено може да се свърже с един гроб.
2. Струпвания до, над или между няколко гроба, включващи повече от 30-40 съда, те могат да се интерпретират като останки от общи чествания празниците на мъртвите.

Голяма част от каните са с предварително пробити дъна, а амфорите – със счупени столчета. Не е изключено някои от тях да са използвани при либацията, както някои атически лутрофори с дупка на дъното[49]. Подобна роля може да се предположи и за глинената водопроводна тръба, поставена вертикално над гроб №12. Използването на амфори и водопроводни тръби като ботроси и други приспособления при възлияния за хтоничните божества е познато и от други места по Черноморското крайбрежие[50].

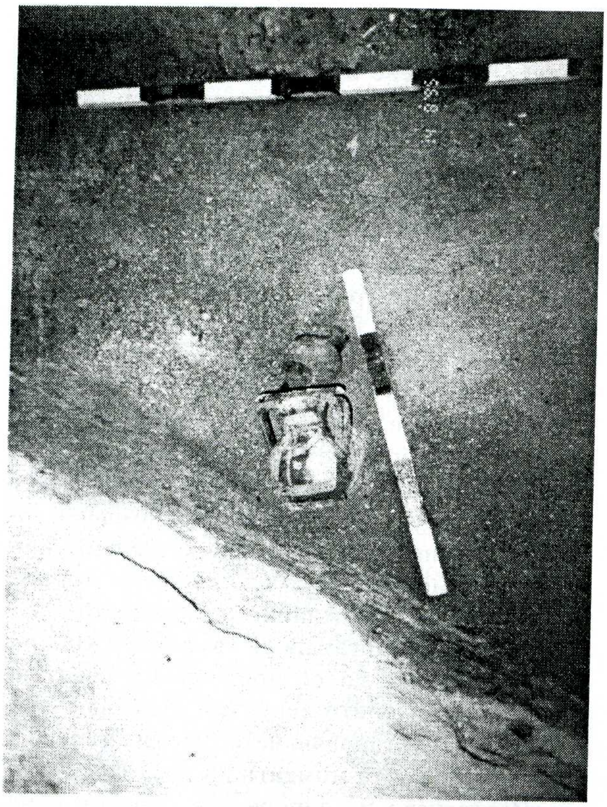

• *Обр. 17. Червенофигурно пелике.*
Fig. 17. Pélykos à fugures rouges.

Сред каните преобладават познатите типове от продукцията на местните майстори, атически червенофигурни и чернофирнисови пеликета и ойнохоета. Най-често срещаният иконографски тип върху рисуваните съдове представя двама или трима мъже (обр. 17), загърнати с химатиони, сцени от мита за амазонките и борбата на амазонки с грифони. Върху единствената открита в този участък хидрия е изобразена сцена от трагедията на Еврипид „Ифигения в Таврида“. Начинът на изпълнение и сюжетите на тези съдове ги отнасят към Керченския стил от средата – втората половина на IV в. пр. Хр.[51].

Някои местни кани и ойнохоета, както и амфори, носят следи от обмазвания с червена боя по устието, което би могло да се тълкува като резултат от определени ритуални действия, свързани с вярванията за една безкръвна жертва.

Местата, на които са извършвани постпогребалните ритуали, заедно с някои гробове, са групирани в отделни сектори, разделени или заградени с каменни стени. Внимание заслужава откритото в югозападната част на изкопа овално каменно съоръжение, заградено от южната и източната страна с три дъговидно извити стени (на различна височина). Те са изградени от няколко реда необработени камъни без спойка (обр. 18). В заграденото пространство с диаметър 11 м на различна дълбочина са разположени 5 гробни комплекса от средата и втората половина на IV в. пр. Хр. От вътрешната страна на южната стена се намери стелата на ΘΕΩΝ ΑΡΙΣΤΑΝΔΡΟ ΗΡΑΚΛΕΙΩΤΑΣ. Подобно овално каменно съоръжение е известно от некропола на Аполония и според Ив. Венедиков „това място е било заградено и използвано от едно семейство в продължение на 60 – 70 години“[52]. Групи гробове, заградени от една или две страни с периболос, се откриват много често в гръцките некрополи, но към края на третата четвърт на IV в. пр. Хр. изграждането им вече не е правило[53].

В източната си част новооткритият периболос преминава в каменна площадка от дребен чакъл с каменен олтар, оформен от голям

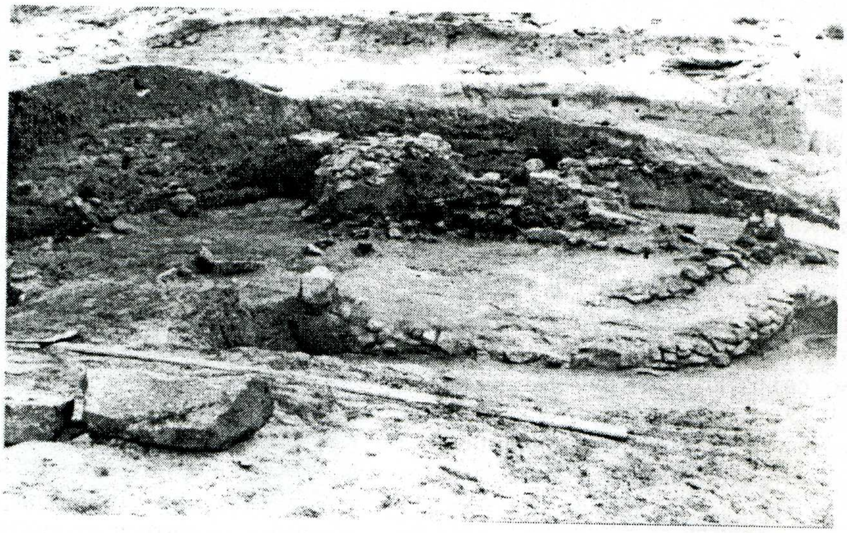

• *Обр. 18. Овално каменно съоръжение – североизточна стена.*
Fig. 18. Construction ovale en pierre – mur nord-est.

четириъгълен блок и горна част с правоъгълна ниша в средата. Около него са натрошени множество, предимно атически червенофигурни съдове. Олтарът се е издигал над почти квадратно съоръжение със заоблени ъгли, в основата на което е изградена циста. От южната страна към площадката води добре оформена каменна стълба от 7 стъпала. Целият южен сектор (обр. 19) в края на IV – началото на III в. пр. Хр. е бил заграден със стена от необработени камъни, ориентирана северозапад – югоизток (запазена височина на места до 0,9 м). Тя застъпва и следва трасето на стена от квадри без спойка, подредени в два реда стъпаловидно (обр. 7) върху подложка от необработени камъни. От нея засега са проучени 27 м при средна височина 0,58 м. Стратиграфските наблюдения и начинът на градеж дават основание да се предположи, че това е първата стена, заграждала този участък от некропола в началото на функционирането му.

Подобна ситуация се наблюдава и в северния сектор, където бе проучена стена с дължина 5,3 м и височина 0,46 м със същата ориентация. Източната ѝ страна е оформена стъпаловидно (3 стъпала) от квадри (обр. 20), а в двата ѝ края блокове, дълги 1 м, оформят прав ъгъл. Освен този прецизно изработен от варовикови квадри периболос и в този сектор бяха разкрити дъговидни или прави стени от необработени камъни, отделящи групи гробове и места с останки от определени обредни действия, свойствени на отделни семейства и родове.

Обичайно е в Гърция всяко семейство да има свое погребално място. Сведения за групирани гробове, принадлежащи на една и съща фамилия, в Керамейкос има още от геометричния период. Във Вари в некропола,

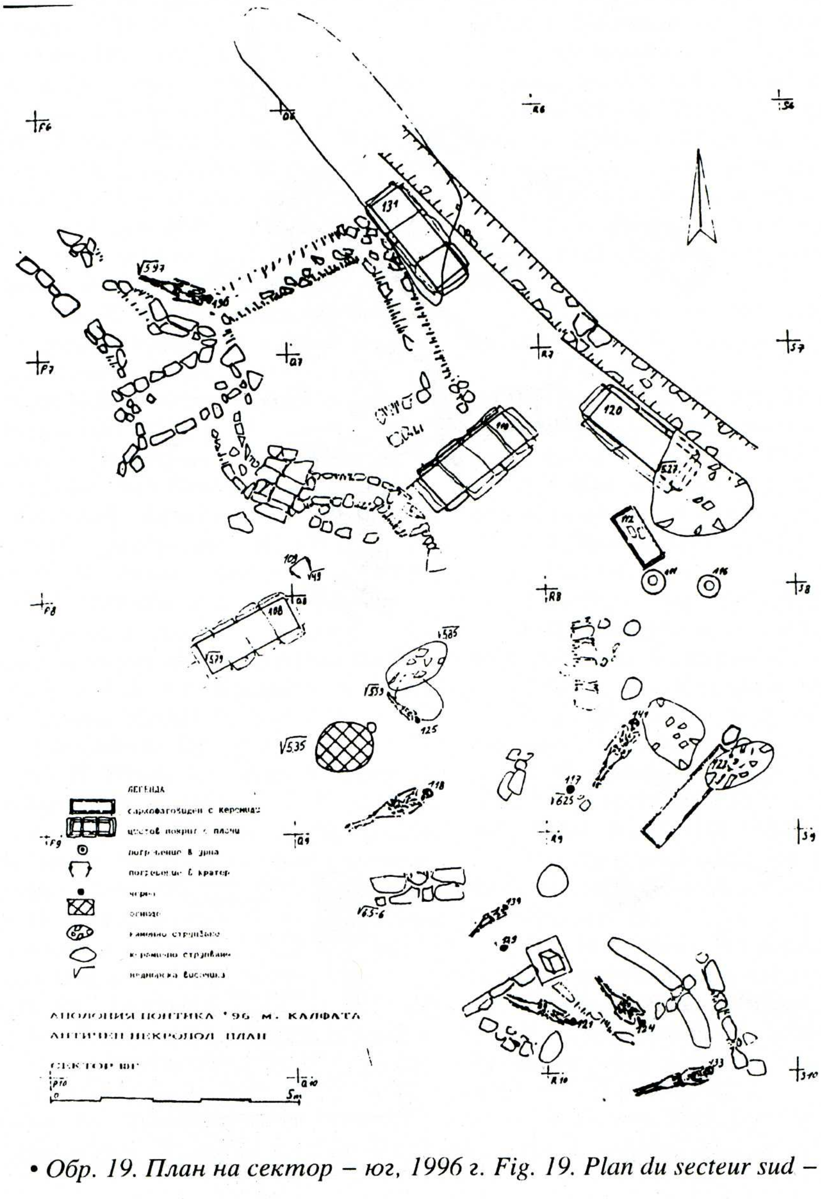

F6
Q6
R6
S6
F7
Q7
R7
S7
F8
Q8
R8
S8
F9
Q9
R9
S9
P10
Q10
R10
S10
131
120
108
125
V5.35
V6.5-6
ЛЕГЕНДА
саркофаговиден с керемиди
цистов покрит с плочи
погребение в урна
погребение в кратер
череп
огнище
каменно струпване
керамично струпване
нивелачна височина
АПОЛОНИЯ ПОНТИКА '96 м. КАЛФАТА
АНТИЧЕН НЕКРОПОЛ ПЛАН
СЕКТОР ЮГ
0
5m

• *Обр. 19. План на сектор – юг, 1996 г. Fig. 19. Plan du secteur sud – 1996.*

датиран от VII в. пр. Хр., е изследван комплекс от градени с камъни гробове, в средата на който е открит внушителен по своите размери кенотаф. Различни извити стени от некропола на Елевзина също се интерпретират като периболос. Практиката на заграждане на няколко гроба с каменна ограда от края на V в. пр. Хр. в Атина води към монументалните фамилни сектори от IV в. пр. Хр. Фиксирането на определени дати за помен, когато всеки може да отиде и да изпълни общоприетия ритуал, стимулира погребванията на няколко поколения да се извършват на едно място[54].

Резултатите от археологическите разкопки на некропола на Аполония в м. Калфата през последните години, новите наблюдения върху планировката му и практикуваните в него обреди дават възможност за по-пълно открояване на историческата и социалната същност на този полис в края на класическата и началото на елинистическата епоха. Разширяването на некропола до този район и отдалечаването му от града съответства по време на разцвета на селището.

Анализът на отделните елементи на погребалния обред води до заключението, че през този период населението на Аполония Понтика е сравнително еднородно. Количеството и качеството на погребалния инвентар свидетелства за есхатологичните представи, от една страна, както и за икономическите възможности на жителите на полиса, от друга. Импортните стоки илюстрират не само търговските връзки на Аполония Понтика, но и нейното място като пристанищен център в Черноморския басейн.

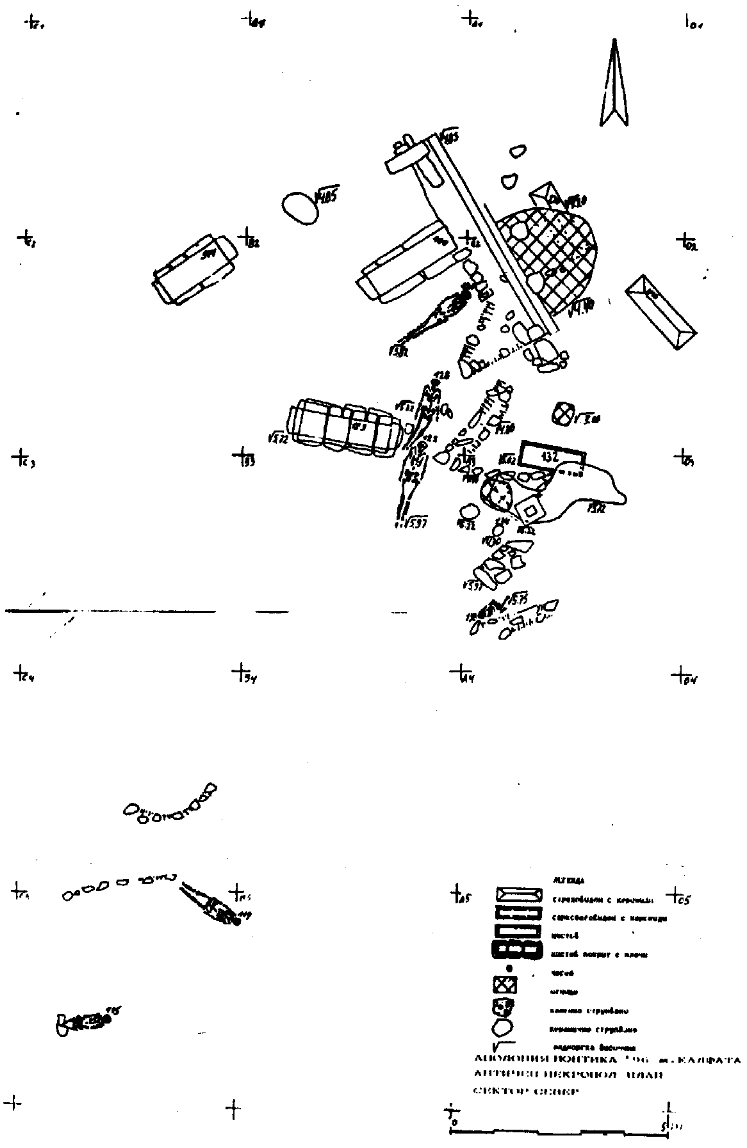

• *Обр. 20. План на сектор – север, 1996 г. Fig. 20. Plan du secteur nord – 1996.*

[1] **K. Panajotova**. Once again about the archaeological material from the harbour of Sozopol (1927) – Thracia Pontica, V, 1981, p. 128.

[2] Аполония на Черно море. – РП. II, 1948, с. 68; Аполония. С., 1963, с. 604.

[3] **К. Панайотова.** Погребални обреди и гробни съоръжения в гръцките колонии по българското Черноморие. Канд. дис. С., 1989, 62-127.

[4] Пак там. с. 64.

[5] **Г. Михайлов.** Надписи, намерени в Созопол през 1946 година. – В: Аполония на Черно море. РП. II, с. 59, №5, с. 61, бел. 10; **И. Венедиков, В. Велков.** Надгробни плочи от некропола на Аполония. – В: Аполония. С., 1963, с. 326, №1153.

[6] **Ж. И. Амперер, И. Гарлан.** Греческие амфорные мастерские. – В: Греческие амфоры. Проблемы развития ремесла и торговли в античном мире. Саратов. 1992, с. 20.

[7] **Ц. Дремсизова.** Керемиди с печати от некропола на Аполония. – В: Аполония. С., 1963, 322-323.

[8] **Б. Димитров.** Печатите върху доримски керемиди от Черноморието като източник на историческа информация. – СП. II, 1974, с. 94, обр. 2.

[9] **Ц. Дремсизова.** Цит. съч., с. 323.

[10] **D. Kurtz, J. Boardman.** Greek Burial Customs. London. 1971, p. 164; **R. Higgins.** Tanagra and the Fiourines. London. 1980, p. 50, f. 42; **D. Jacopi.** Scavi nella necropoli di lalisso 1924 – 1928. Clara Rhodos. III, 1929, p. 12.

[11] **C. Preda.** Archaeological discoveres in the Greek cemeter of Callatis – Mangalia (IV – III centuries befor our ere). Dacia. V, 1961, 281-282; **Г. Д. Белов.** Некрополь Херсонеса элинистической эпохи. АСГЭ. 1978, вып. 19, с. 48; Е. **Г. Кастанаян.** Грунтовые некрополи Боспорских городов VI – IV вв. до н. э. и местные их особености. МИА, 69, 1959, с. 276.

[12] **И. Венедиков, В. Велков.** Цит. съч., с. 327, №1155.

[13] **Г. Михайлов.** Цит. съч., с. 60.

[14] **М. Цанева, Б. Димитров.** Каменни гробници от некропола на Аполония Понтика. – МПК, XVI, 1976, №1; К. Шкорпил. Археологически бележки от Черноморското крайбрежие. ИБАИ, VI, 19, 1930-1931, 69-76; **G. Seure.** Archéologie thrase. Deuxième serie XIX, 1924. RA, 1925, p. 120, t.α.

[15] **G. Seure.** Op. cit p. 120. t. ß.; **О. Савова.** Две гробни находки във Варна от елинистическата епоха. – МПК. 1971, 3, с. 4; Х. и К. Шкорпил. Разкопки на могили до гр. Варна. ИВАД, II, 1909, 8-14.

[16] **D. Kurtz, J. Boardman**. Op. cit. p. 217.

[17] Ibid. p. 191; **N. Firatli.** Les steles funéraires de Bizance greco-romaine. Paris. 1964. p. 9; R. Higgins. Op. cit. p. 50. 54 f. 41. 54; **C. Preda.** Op. cit., p. 294; **М. Парович-Пешикан.** Некрополь Ольвии эллинистического времени. Киев. 1974, 9-10; **Г. Д. Белов.** Цит. съч., с. 49; **Г. А. Цветаева.** Грунтовый некрополь Пантикапея, его история и социальний состав. – МИА, 19, 1951, с. 66; **Е. Г. Кастанаян.** Цит. съч., с. 259.

[18] **A. Dimitrova.** Nouvelées donnèes sur rites funèraires chez les Thraces à l'epoque hellènistique. Actes du IIe congrés international de Thracologie. Bucuresti, 1980, p. 457.

[19] **Д. Томпсон.** Исследования по истории древнегреческого общества. М., 1958, с. 283; С. Ю. Сапрыкин. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический. М., 1986, 64-65; К. Панайотова. Хокерите в античния некропол на Аполония Понтика. – В: Марица-изток. Археологически проучвания. 2, 1994, с. 153.

[20] Предварителни резултати от антропологическия анализ, изготвен от Ан. Кинлисайд – Лондон.

[21] **D. Kurtz, Y. Boardman.** Op. cit., p. 194.

[22] **Plutarh. Solon.** X. 4; D. Robinson. Olinthus. Necrolynthia. A study in Greek Burial Costoms and antropology. Baltimor, 1942, XI, 139-140; **C. Preda.** Op. cit. p. 278; **P. Alexandrescu.** Necropola tumulara. Sapaturi 1955-1961. Histria, II, 1966, p. 257.

[23] **П. Делев.** Раннотракийски погребални обичаи и вярвания. Автореф. канд. дис. С., 1986, с. 10.

[24] **Д. Пеев.** Погребални обичаи, вярвания и гробни съоръжения на траките VIII – III в. пр. н. е. Канд. дис. С., 1974, 53-54.

[25] **A. Brückner, E. Pernice.** Ein atticsher Friendhof. AM, XVIII, 1983, p. 157; F. Hartg. La mort de l'autre: les funèrailles des rois scithes. In: La mort, les morts dans les sociétés anciennes. Paris. 1982, p. 143; **D. Kurtz, Y. Boardman.** Op. cit. 98-99, 163.

[26] **M. Bucovala.** Necropole elenistice la Tomis. Constanţa. 1967, 4-7; **C. Preda.** Op. cit. p. 277, 298-300; **P. Alexandrescu.** Types de tombes de la nècropole tumulaire d'Histria. Dacia, IX, 1965, p. 163; **Г. Д. Белов.** Цит. съч., с. 164; **Г. А. Цветаева.** Цит. съч. 64-66; **М. Парович-Пешикан.** Цит. съч., с. 52.

[27] **Г. А. Цветаева.** Цит. съч., с. 75; Античные государства Северного Причерноморья. М., 1984, с. 222.

[28] **Т. Иванов.** Антична керамика от некропола на Аполония. – В: Аполония. С, 1963, 112-116.

[29] Пак там, 122-125.

[30] Пак там, с. 95, 101; **М. Рехо.** Атическа червенофигурна керамика в Националния археологически музей – София. С., 1992, 79-86.

[31] **Т. Иванов.** Цит. съч., с. 81; **D. C. Kurtz.** Athenian white lekythoi. Oxford. 1975, p. 131.

[32] **Т. Иванов.** Цит. съч., 245-252.

[33] Пак там. 159-161.

[34] **М. Рехо.** Цит. съч., 34-35.

[35] **Ц. Дремсизова, Г. Тончева.** Двадесет и четири теракоти от България. С., 1979, с. 11.

[36] **D. Kurtz, Y. Boardman.** Op. cit., p. 209.

[37] **Т. Герасимов.** Монетите от некропола на Аполония. – В: Аполония. С., 1963, 335-337.

[38] **K. Grinder-Hansen.** Charons fee in Ancient Grece? – some remarks on a well – known Death rite. Acta Hyperborea, 3, 1991, 207-218.

[39] **И. Венедиков.** Металически и костени предмети от некропола на Аполония. – В: Аполония. С., 1963, 313-320.

[40] **Я. Младенова.** Погребалните венци от некропола на Аполония. – В: Аполония. С., 1963, с. 289.

[41] **И. Венедиков.** Цит. съч., с. 319, №1090.

[42] **И. Венедиков.** Разкопките в некропола на Аполония през 1946 г. – В: Аполония на Черно море. РП, II, 1948, с. 12.

[43] **Т. Иванов.** Цит. съч., 264-265.

[44] Athen. VIII, 344, в. с.

---

[45] **Р. Георгиева.** Обредни ями в Тракия (края на II – I х-е пр. Хр.). – А. XXXIII, 1991, 1, с. 7.

[46] **D. Kurtz, Y. Boardman.** Op. cit., p. 76, 100, 204; **Е. Г. Кастанаян.** Обряд тризны в Боспорских курганах. – СА, XIV, 1950, 124-138.

[47] **D. Kurtz, Y. Boardman.** Op. cit., p. 145.

[48] **R. Garland.** The Greek way of Death. London, 1985, 114-115.

[49] **D. Kurtz, Y. Boardman.** Op. cit., p. 150.

[50] **Е. Г. Кастанаян.** Обряд..., 130-131.

[51] **K. Schefold.** Untersuchungen zu den Kertscher vasen. Berlin. 1934, 141-142; Y. D. Beazley. Attic red figure vase – painters. 1963, s. 1462.

[52] **И. Венедиков.** Разположение на некропола и организация на разкопките през 1947-1949 г. – В: Аполония. С., 1963, с. 35.

[53] **D. Kurtz, Y. Boardman.** Op. cit., p. 107.

[54] **S. C. Humphrays.** Family tombs and tomb cult in ancient Athens: tradition or traditionalism. JHS, 1980, p. 101, 106, 108; R. Garland. Op. cit., p. 106.

La nécropole d'Apolonia Pontica au lieu-dit de „Kalfata“

Krăstina Panajotova

(Résumé)

Dans cet article sont présentés les résultats des fouilles de la nécropole d'Apolonia Pontica, située au lieu-dit de "Kalfata", depuis 1993, année où les recherches dans cette région ont repris, jusqu'à 1998. Sont étudiées 182 tombes, plusieurs constructions en pierres et différents vestiges funéraires (âtres rituels et entassements d'amphores et ceramiques.

Les constructions tombales dans cette nécropole sont représentées par des fosses, avec ou sans murette de fortification, des tombes de tuiles et des tombes construites avec des pierres. Les ensevélissements dans des fosses sont caractéristiques de toute la période de l'existence de la nécropole, les morts sont souvent enterrés dans des cercueils en bois. L'usage des tuiles commence à partir du milieu du IVe siècle et il continue au IIIe siècle av. J.-Ch. L'usage de plaques calcaires dans la construction tombale, commence depuis le milieu du IVe siècle et pendant le siécle suivant.

Le principal mode funéraire dans la nécropole d'Apolonia Pontica est l'inhumation. L'incinération est relativement rare (20 tombes). L'incinération était accomplie hors du lieu de l'enterrement. Les restes de la crémation étaient déposés dans des urnes en céramique ou en pierre. La crémation apparaît à partir du IVe siècle av. J.-Ch.

Parmi les offrandes funéraires prédominent les récipients à huile et à arômes, les lécythes; on y trouve en outre des baumiers, des alabastres, des amphorisques, des šnochos, de la céramique attique noire, des skyphos à figures rouges, des figurines de terre cuite.

Les lieux où s'accomplissaient les cérémonie funéraires, avec quelques-unes des tombes, sont regroupés dans des secteurs, parfois marqués ou entourés de murs en pierres.

Класификацията на късноантичните градове – аспекти, възможности и решения

Венцислав Динчев

За съвременната историография класификацията на градските центрове в късноримската, а след края на IV в. в източноримската (ранновизантийската) империя все още не е централен проблем, но в отделните публикации обикновено се предлага или поне предпоставя някакво тяхно разграничение. Различията в аспектите и акцентите на изследователския интерес рефлектират и в класификационните цели, критерии и модели. Понякога, при наличие на по-широк като проблематика изследователски интерес, в едни и същи публикации се използват определения от различни по цел и критерии класификационни модели.

Една от възможностите за класифициране на късноантичните градове е съобразно техния произход. По този начин са разграничени например новосъздадените през VI в. градски центрове в монографията на D. Claude: т. нар. династични градове, създадени по личната инициатива на императора и носещи неговото име или името на член от неговата фамилия; градове, възникнали около изолирани първоначално култови обекти; появили се в резултат на трансформациите на по-ранни военни лагери; градове, възникнали в резултат на просперирващото развитие на първоначално неградски селища[1]. Разграничаването по произход е водещо и за някои публикации, ангажирани конкретно с проблемите на градския живот на Балканите през късната античност[2].

Изясняването на произхода на отделните градове е ценен принос към тяхната характеристика. Обобщеният анализ на данните в тази насока е без съмнение твърде важен за открояването на общите тенденции в развитието на градския живот в даден ареал – примерно на Балканите през късната античност. Произходът обаче не предопределя автоматично демографския и пространствения мащаб на даден град, както и неговата значимост като стопански, административен, култов и (или) военен център. Поради това сходният произход не означава задължително сходни градове. Доколкото основната характеристика на късноантичните градове е свързана с мащаба и значимостта им – в гореизтъкнатия смисъл на тези понятия, то и основната им класификация следва да отразява различията между тях именно по мащаб и значимост.

От късноантичните извори са известни немалко дефинитивни термини за градските центрове. Част от тях са синоними, но взети общо – като съвкупност от отделни групи сходни термини, показват определени разлики в означаваните от тях градове. Почти всяка съвременна публикация за градския живот през късната античност включва и обяснение на дефинитивните термини от изворите. Само по себе си едно подобно обяснение е вече израз и на известен класификационен интерес у съвременните автори. С класификационен подтекст е примерно констатацията на В. Велков в монографията му за градския живот в диоцезите *Тракия* и *Дакия*, че с често използвания в късноантичните извори термин *oppidum* „може би се означава по-малък, но добре укрепен град"[3]. Нерядко градските дефиниции в изворите са предмет и на по-специален интерес с оглед именно на тяхната класификационна стойност. Подобна „типология" на дефинитивни термини предлагат например G. Dagron и P. Lemerle в резултат на анализа на селищния речник на Прокопий. Те изтъкват, че авторът на *De aedificiis* използва термина *poleis* (polis – ед. ч..) за „традиционните", значителните градове, а *polichnia* (*polichnion* – ед. ч.) и *polismata* (*polisma* – ед. ч.) – както за градски центрове с второстепенно значение, така и за неградски укрепени селища[4]. Понякога разграничаването на дефинитивните термини от изворите се проектира или дори възприема директно като класификация на самите градски центрове от късната античност. В научната, в частност българската литература, опит за подобен класификационен модел ни представят някои от изследванията на П. Коледаров[5].

Изясняването на дефинитивните термини е задължително условие за ползването на самите извори като носители на конкретна информация за селищния, включително и за градския живот. Уточняването на значението на термините и особеностите в употребата им разкрива и тенденциите в късноантичната историография относно отразяването на синхронния градски живот. Изготвянето днес обаче на обективна класификация за късноантичните градски центрове не може да стане чрез директно позоваване на градските дефиниции в изворите, защото: първо, в изворите липсват конкретни класификационни параметри за използваните градски дефиниции; второ, безкритичното използване на градските и селищните изобщо дефиниции в изворите може да доведе до подценяването или надценяването на даден център не само по отношение на класификационната му позиция в границите на градската форма на живот, но и с оглед на принадлежността (непринадлежността) му към тази форма на живот[6]. Съвременната класификация не може да игнорира важните, обективно съществуващи различия или сходства в характеристиките на отделните градове само защото те са отбелязани в изворите с едни и същи, респективно – различни, дефинитивни термини. Същевременно една обективна класификация ще помогне днес и за обяснението на грешките и пропуските в дефинитивната селищна терминология на изворите.

Определенията за мащаб и значимост, подобно на обясненията за дефинитивните термини от изворите и нерядко във връзка с тях, също присъстват в почти всяка публикация за градския живот през късната античност. Тези определения съпътстват анализите на съвременните изследователи и са израз вече на непосредствената им оценка за разглежданите късноантични градски центрове. Класификационните по същество определения за късноантичните градове са най-често с две основни значения – „малки" и „големи", представяни в различни варианти и нюанси – „по-малки" и „големи" или „малки" и „по-големи", или пък „второстепенни" и „главни", „скромни" и „важни", и т. н.[7] Понякога се говори и за градове „от средно значение" или за „средни градове"[8]. Самите определения обаче обикновено не се прецизират и въпреки класификационната си същност остават без конкретни класификационни параметри, т. е. в повечето изследвания не се прави опит да се посочи по-точно границата между „малкия" и „големия", и, евентуално „средния" град. В част от публикациите въпросните определения се обясняват или подразбират като следствие от разликите в административното положение и (или) стопанската характеристика на съответните градове. Подходящ пример е монографията на Г. Л. Курбатов от 1971 г., която е структурирана именно върху основата на разграничаването на „малки" и „големи" градове. Въпреки че постоянно борави с тези определения, авторът не ги конкретизира. Анализите и примерите в хода на изследването му показват, че за него „големи" градове са столиците на късноантичните провинции, а „малки" – всички останали[9]. Интересно е, че Г. Л. Курбатов възприема един по-разгърнат класификационен модел, който се явява следствие от вътрешното деление не на „малките", а на „големите" градове. Авторът отделя столицата и „най-големите" провинциални градове на империята, наречени още „своего рода царски градове", от останалите провинциални столици[10].

По друг начин изглежда класификацията на късноантичните градове в една по-късна публикация на Г. Л. Курбатов в съавторство с Г. Е. Лебедева. Авторите, позовавайки се общо на изворите и съвременните изследвания, приемат, че „град с население до 5 хиляди жители се е считал за малък, с население до 10-20 хиляди – за среден, с по-многобройно население – за голям". Като отделна група се схващат „градовете-стохилядници", сред които пък се изтъкват „най-големите" градове на империята, включително и столицата[11].

С класификационна стойност в публикациите за градския живот през късната античност са обикновено и техните заключения. Анализирани в този аспект, изводите на изследователите нерядко ни представят един усложнен класификационен модел – усложнен от комбинираното приложение на различни разграничителни критерии. Така например A. Poulter приема, че през IV в. по Средния и Долния Дунав съществуват „четири категории" градове: тези по дунавския бряг, при които според автора почти липсват признаци за съживяване; провинциалните столици, в които има ново строителство; останалите градове във вътрешността на дунавските провинции, които според автора са в упадък; градските центрове по западния черноморски бряг отбелязващи известен просперитет[12]. От изложеното става ясно, че градовете, които не са провинциални столици и не са на черноморския бряг, се схващат предимно като „малки", т. е. тук имаме разграничаване подобно на това при монографията на Г. Л. Курбатов[13]. Без да се ангажира с по-точна класификационна оценка за отделните черноморски центрове, A. Poulter приема, че техният просперитет като цяло се дължи на търговските им връзки с Мала Азия и с Източното Средиземноморие изобщо[14]. Същият аргумент авторът използва и при разграничаването за VI в. на черноморските градове от всички останали градски центрове във вътрешността, които според него не показват признаци на икономическа активност по това време[15].

Разгледаните по-горе примери онагледяват доминиращата в съвременната историография „административна нагласа“ при определянето на мащаба и значимостта на късноантичните градове. Безспорно е, че изборът на даден късноантичен град за провинциална столица способства за проспериращото му развитие. Факт е, че за провинциални столици са избирани обикновено значителни градове. Твърде спорна е обаче априорната презумпция за всички останали късноантични градове като „малки“. Класификацията, изготвена само по административен признак, не може да отрази пълноценно различията между тези градове, които всъщност са голямата част от късноантичните градски центрове. Освен това безкритичното позоваване на административния статут крие рискове, аналогични на тези при директното ползване на дефинитивните термини. Възможните грешки в изворите относно административния статут на един или друг град са, така да се каже, по-безопасният риск. Класификация само по административен признак ще доведе до пренебрегването на регионалните различия в организацията на градския и селищния живот, респективно – до пренебрегване на реалните различия между сходните по статут градове и селища от различните области и провинции на империята. Напротив, сред предимствата на една класификация по обективни критерии е и това, че тя ще помогне за изясняване именно на регионалните особености в градския и в селищния живот, дължащи се на различни причини, включително и на отсъствието на еднакъв подход в селищната политика на имперската администрация.

Що се отнася до особеностите в стопанската характеристика на градовете, използването им като класификационни критерии би имало основание, ако самите те са сигурно установени. При положение, че класификацията ще е по мащаб и значимост, то характеристиката на градската икономика трябва да е изяснена не само по отношение на отрасловата, видовата й специфика, но и с оглед на нейния капацитет и производствен потенциал. Това условие обаче предполага твърде напреднал етап на археологически проучвания, какъвто засега е постигнат при крайно ограничен, статистически незначителен брой градски центрове от късната античност. Същевременно при изследването на късноантичните градове, което днес до голяма степен е именно археологическо, е нужно да се прави разлика между икономическата и социалната им характеристика, от една страна, и собствено селищната им характеристика, от друга. Спецификата на археологията предопределя такава последователност на познавателния процес, при която резултатите за състоянието и вида на планировката и архитектурата по правило предшестват социално-икономическата интерпретация. В този смисъл целесъобразно е отделните късноантични центрове първо да се характеризират и сравнят чрез своите селищни структури[16]. Тази последователност на изследване ще доведе: първо, до по-точна и методологически обоснована собствено селищна характеристика на късноантичните градове; второ, до по-пълно изясняване – чрез по-ефективното използване на селищната информация, на икономическите и социалните фактори, влияещи върху градския живот през късната античност. Функционалната интерпретация например на стопанските постройки и съоръжения в късноантичните градове е сама по себе си принос към икономическата характеристика на последните. Едва ли обаче някой ще отрече, че приносът би бил много по-значителен, ако стопанските звена се интерпретират и с оглед на техния контекст, т. е. с оглед на мястото и значението им в съответните градски структури.

Сред важните характеристики на градския живот е, разбира се, и демографската величина. Използването на демографския критерий – броя на населението, за класифициране на градските центрове има предимството да предлага точни разграничителни параметри. Не случайно този критерий е предпочитан при класификациите на съвременните градове. По принцип той е приложим и за късноантичните градски центрове – например чрез параметрите в представения по-горе модел на Г. Л. Курбатов и Г. Е. Лебедева или пък чрез други някакви параметри. Проблемът обаче с използването на демографския критерий за късноантичните градове не е в прецизирането на конкретните му параметри. Както пълната стопанска характеристика на даден късноантичен град, така и точната информация за броя на населението му предполага цялостно археологическо проучване – в случая цялостно разкриване на неговите жилищни постройки и комплекси, включително и в предградията му. За огромната част от късноантичните градове това условие днес не е изпълнено. Следователно и разграничаването по демографски мащаб на късноантичните градове засега е практически неосъществимо чрез директно използване на демографския критерий.

Очевидно е, че въпросът за класифицирането по мащаб и значимост на късноантичните градове фокусира в изискването от обективни, установими при изследване и приложими с оглед на самото разграничение критерии. Очевидно е също така, че тези критерии трябва да са свързани с основните характеристики и тенденции в развитието на самите градски центрове.

През късната античност настъпват важни промени в социално-икономическото състояние и в административното управление на градския живот. Не прави изключение и структурното развитие на градовете. Старите градски центрове, със статут на такива още от времето на Принципата, търпят трансформация, която в една или друга степен засяга всички по-важни звена на античните им структури. Влошено е състоянието на уличната мрежа, на водоснабдяването и канализацията. Понижава се качеството на жилищното строителство като цяло. Постепенно престават да функционират ред представителни обществени постройки. Особено показателно е изоставянето на ядрото на античната градска структура – комплекса на обществения градски площад. В повечето случаи, включително на Балканите, тези промени са вече факт в средата на V в.[17] Възникналите през късната античност и особено през ранновизантийския период (V-VI в.) нови градски центрове са по начало чужди на античната градска структура. Те отразяват в по-чист вид новите тенденции в градоустройството – по-малко грижи за благоустрояването, понижен стандарт на масовото жилищно строителство, отсъствие на обществените постройки, свързани с градското самоуправление и т. н. През IV в. и особено след края му, в структурите не само на новооснованите, но и на античните по произход градове все по-отчетливо се открояват административно-резиденциалните комплекси и християнските култови сгради. Те стават новите структурни ядра на градовете. От изключително значение за градския живот през късната античност са и грижите за неговата сигурност. Укрепяването на градовете става задължително условие за тяхното съществуване. Не без основания в съвременната литература се изтъква, че мощната фортификация постепенно се превръща в символ за самата градска същност през късната античност[18]. Изборът на места за новите градски центрове е подчинен изцяло на изискванията за сигурност с всички произтичащи от това последствия за планировката, уличната мрежа, водоснабдяването и т. н. Поради същата причина през ранновизантийския период се наблюдава и изместване на някои антични по произход градове върху по-благоприятни за защита терени.

Предвид голямото значение на фортификацията през късната античност, редно е един от основните критерии за градския мащаб и значимост да се свърже с градската укрепителна система. Без съмнение сравнението между отделните градски крепости от IV-VI в. ще открои известни разлики по отношение на тактико-техническите им качества, но така или иначе всички те са със солиден градеж и със съоръжения, чиито конструктивни и функционални особености са съобразени с тенденциите във фортификационното строителство по онова време[19]. С подобна характеристика впрочем са не само градските крепости, но и крепостите на значителна част от неградските селища през късната античност[20]. Поради това тактико-техническите качества на укрепителните системи не могат да са основен разграничителен критерий за градските и за по-значителните селищни центрове изобщо от късната античност[21]. Другият важен показател за дадена укрепителна система е големината на защитаваната от нея площ. Ако мощната фортификация на всички късноантични градове е израз на общата им необходимост от сигурна защита, то именно различните величини на защитените им площи са израз на реалните разлики между тях като центрове на селищния и обществения живот. Големината на защитената площ на даден късноантичен градски център е обективен показател не само за неговия мащаб, включително за броя на населението му, но и за неговата значимост като стопански, административен, култов и (или) военен център[22].

Големината на защитената площ не е единственият показател за мащаба и значимостта на късноантичните градски центрове. Важни са също така броят, видът и предназначението на християнските култови сгради. Такива са и количеството и обликът на представителните комплекси с резиденциален характер, обществените постройки с военно, стопанско или друго предназначение и т. н. Показателни естествено за късноантичния град са характерът и големината на неговите предградия. По принцип всички изредени показатели могат да се използват и като класификационни критерии. При съвременното състояние на късноантичната археология обаче защитената площ е показателят, за който разполагаме с най-пълна информация. В ред случаи, поради по-добрата степен на съхраненост на останките от масивните фортификационни съоръжения, имаме на разположение данни за защитената площ независимо от обстоятелството, че съответният късноантичен град е в начален етап на проучване или дори е известен само от теренни наблюдения. Освен това между различните обективни показатели за значимостта и мащаба на градските центрове от IV-VI в. има определена зависимост. Ако защитената площ на даден градски център – плътно застроена по правило, е значителна, то същият обикновено има повече представителни постройки с култов и със светски характер, неговото водоснабдяване задължително е осигурено в някаква степен чрез обществени водоснабдителни съоръжения от един или друг вид, предградията му обикновено също са значителни и т. н. Разбира се, тук не става въпрос за някакъв строг модел на съответствие между всички обективни структурни показатели, за еталонни стойности на гореизредените примерно при определена големина на защитената площ. Има естествено специфика в конкретните проявления на визираната зависимост[23]. Последната обаче е неоспорима и сама по себе си представлява синтез на характеристика на късноантичните градски центрове. Поради това именно твърдя, че големината на защитената площ е показател и за значимостта – стопанска, административна и т. н., на градския живот и поради това я предлагам като класификационен критерий. Големината на защитената площ не е единствен и в този смисъл универсален критерий, но в контекста на изтъкнатата зависимост тя е общ, а с оглед на актуалното състояние на проучванията – и основен за днес критерий.

Зависимостта между големината на защитената площ и значимостта на съответния център не е ново или характерно само за късната античност явление и не е присъща само за градовете. През Принципата в някои области на империята – например *Галия*, има случаи, когато защитените площи, поне в началните периоди от съществуването на съответните центрове, надхвърлят чувствително реално застроените градски площи[24]. На Балканите и по-точно в източната част на полуострова обаче проучванията в защитените площи на градските центрове не са доказали наличието на значителни незастроени пространства. Напротив, данните от проучванията показват, че още с укрепяването си през II в. римските градове тук се оказват с изцяло застроени защитени площи, чиято големина съответства на техния демографски мащаб и на значимостта им като административни, стопански и културни центрове. Поради това не е случайно, че сред укрепените по времето на Принципата източнобалкански градове, чиито крепостни стени са с уточнени или поне приблизително уточнени днес трасета, именно *Филипопол* – култовият и културният център на римска *Тракия*, и *Марцианопол* – столицата на римска *Долна Мизия*, са с най-големи защитени площи[25]. Що се отнася до неселищното проявление на визираната зависимост, най-ясно то може да се установи при военните крепости. Числеността на гарнизона и значението на даден военен център пряко рефлектират и намират израз в големината на защитената му площ. Така едва ли е изненадващо, че именно лагерите на легионите са с най-големи защитени площи сред известните римски военни лагери и кастели.

През късната античност съответствието между големината на защитената площ и реалната стойност на града в демографски, стопански и административен аспект не е някаква градоустройствена мода, а е обективна зависимост, чието обяснение само с по-прагматичния дух на времето – предвид значителните разходи за солидно и тактически издържано фортификационно строителство, би било едностранчиво и непълно. Нужно е да се изтъкне, че това съответствие или зависимост е израз на необходимостта от по-добра защита, превърнала се в основен императив за самото съществуване на късноантичните градове. Изключения, предвид евентуалното наличие на значителни незастроени пространства в защитените площи, респективно – предвид евентуалното несъответствие между по-големи защитени площи и по-скромни демографски показатели и стопански и административни функции, биха могли да се допускат само за някои центрове, чиито естествено защитени терени позволяват „спестяването“ на околовръстни крепостни стени. Не бива обаче да се „спестява“ фактът, че едно подобно местоположение е и стимул за развитието на съответните градове именно поради по-добрите възможности за защита, които то предоставя[26]. Като особени изключения от изтъкнатата зависимост биха могли да се посочат и някои други късноантични центрове, но като изключения вече с обратен знак – с несъответствие между малка защитена площ и засвидетелствана от изворите административна значимост. Става въпрос за селищата, отличени чрез градски дефиниции в изворите, но не притежаващи мащаба и реалната значимост на градските центрове, включително и малките, от късната античност. Тези изключения, дължащи се на регионалните особености в късноантичната селищна и административна организация, могат да се предположат още при анализа на използваните градски дефиниции в късноантичните извори[27].

И така актуалната класификация на късноантичните градове може да се основава върху данните за големината на защитените им площи, като при възможност следва да се отчитат и останалите обективни показатели за техния мащаб и значимост, както и съответните сведения от изворите.

Следващият въпрос след избора и субординацията на критериите е този за прецизирането на параметрите. В литературата основателно се изтъква, че „според съвременните стандарти само малка част от античните (включително късноантичните – В. Д.) градове могат да се определят като големи, докато по-голямата част – като твърде малки“[28]. Ясно е, че при уточняването на параметрите за класификационните групи не бива да се изхожда от съвременните стандарти. Необходимо е също да се има предвид и регионалната специфика в градския и селищния живот изобщо в различните краища на империята. В този смисъл идентичният принцип на класификацията на късноантичните градове от различни области – Балканите и Северна Африка например, не предполага задължително идентични параметри[29].

Макар и във вид на отделни бележки без цялостно изградена класификационна концепция, използването на големината на защитената площ като критерий за мащаб и значимост не е непознато в литературата за късноантичните градове на Балканите. В. Bavant например, визирайки централната и източната част на полуострова, отбелязва че: „най-големите градове имат стени, заграждащи около или малко над 400 дка (Августа Траяна, Одесос, Никополис ад Иструм, Скупи); Улпиана е малко по-малка (355 дка); повечето градове са със защитена площ малко над 200 дка (Ескус, Бонония, Стоби, Хераклея, Сердика, без съмнение и Найсус); със своите около 140 дка Хореум Марги е един малък град; Ремесиана (55 дка) е определена от Прокопий като polichnion“[30]. Приведеният цитат дава представа за разгърнат класификационен модел, но и оставя впечатление за неуточнени класификационни групи и (или) неуточнени параметри на отделните групи. Идея пък за редуциран класификационен модел можем да открием при А. Poulter. Отбелязвайки, че през IV в. големината на градските центрове в дунавските провинции зависи от административните им функции, авторът приема, че защитена площ от около 100 дка е „нормата за градовете, които не са били провинциални столици“[31]. Докато В. Bavant дава неточна информация за защитените площи на част от посочените при него градове, то А. Poulter пропуска данните за градовете, които не са провинциални столици и които са далеч над посочената от него „норма“.

Изводът е, че броят на класификационните групи и техните параметри трябва да се изберат след внимателен и коректен анализ на данните за всички изследвани в някаква степен градски центрове от дадения ареал. При положение, че ареалът е Балканският полуостров като цяло или част от него, параметрите за долната класификационна група трябва да се съобразят и с информацията за неградските укрепени селища. Последните са масово за полуострова явление към и особено след края на IV в., без отчитането на което не може да се реши проблемът за реалната граница на градската форма на живот тук през късната античност[32]. Обсъждането на този проблем и представянето на самия класификационен модел за късноантичните градове на Балканите, на диоцезите *Тракия* и *Дакия* в частност, ще са приоритетните задачи на следващите ми публикации.

---

[1] **D. Claude.** Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert. München, 1969, S. 203 ff.

[2] Виж например: **B. Bavant.** La ville dans de nord de l' Illyricum (Pannonie, Mesie I, Dacie et Dardanie) – In: Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantum (Collection de l'Ecole francaise de Rome, 77). Roma, 1984, p. 245 sq.

[3] **В. Велков.** Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в.). Проучвания и материали. София., 1959, с. 65; V. Velkov. Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity (Studies and Materials). Amsterdam, 1977, p. 73.

[4] **G. Dagron.** Les villes dans l'Illyricum protobyzantin. – In: Villes et peuplement..., 1984, 7-8; **P. Lemerle.** Conclusion. – In: Villes et peuplement..., 1984, p. 509.

[5] **P. Koledarov.** On the Initial Tipe Differetiation of Inhabited Localities in the Central Balkan Peniscula in Ancient Times. – Etudes historiques, III, 1966, p. 46; **П. Коледаров.** Към въпроса за развитието на селищната мрежа и на нейните компоненти в средищната и източната част на Балканите от VII до XVIII в. – ИИБИ, 18, 1967, с. 145.

[6] Наличието на известна несигурност в дефинитивната селищна терминология е отличителна черта за късноантичните извори. Виж: **В. Динчев.** По въпроса за градските дефиниции в късноантичните извори за диоцезите Тракия и Дакия. – Археология, 1998, № 1-2, 16-23.

[7] Виж например: **G. Ostrgorsky.** Byzantine Cities in the Early Middle Ages. – Dumbarton Oaks Papers, 13, 1959, p. 59 („нови... малки градове“); **A. H. M. Jones.** The

Declin of the Ancient World. London and New York 1966/1994 (12th edn), p. 238-239, 242, 243, 249 („големи", „малки", „малки селски" или „скромни градове"); **Г. Л. Курбатов.** Основные проблемы внутреннего развития византийского города в IV-VII вв. Ленинград, 1971, с. 9, 50 сл., 67, 69, 71, 81, 84, ... 207 сл. („малки и големи" или „малки... и по-големи", „големи... и по-малки", или пък „малки, ... по-големи... и най-важни", или още „неголеми", „стандартни" и „най-големи" градове); **N. Duval, V. Popovic.** Urbanisme et topographie chretienne dans les provinces septentrionales de l'Illyricum. – In: Rapports presentes au X-e congres intern. d'archeologie chretienne. Thessalonique, 1980, p. 374, 378, 381, 396 („големи" и „малки" градове); **З. В. Удальцова.** Роль городов и городской культуры в культурном развитии ранней Византии. – ВВ, 46, 1986, с. 21, 23, 30, 34 сл. („големи" и „най-големи" градове; „други" и „нови" – за останалите градове); **T. Potter.** Towns in Late Antiquity: Iol Caesarea and its context. Oxford, 1995, p. 63, 66 („големи" и „малки" градове); **W. Liebeschuetz.** The end of the ancient city. – In: The City in Late Antiquity. London and New York, 1992/1996 (2nd edn), p. 10, 31, 32 („големи" и „по-малки" градове); и т. н. От българските автори виж например: **V. Velkov.** Op. cit., 1977, p. 73, 85 sq., 133,... 219 sq., 283 sq. („малки", „по-малки", „сравнително големи", „големи" или „главни" градове); **Цв. Лазова.** Културни центрове през късната античност в Тракия. – Seminarium Thracicum, 2, 1988, с. 87 сл. („най-големи", „големи" и „малки" градове); и т. н.

[8] Виж например: **B. Bavant.** Op. cit., 1984, p. 286; **Г. Л. Курбатов, Г. Е. Лебедева.** Город и государство в ранней Византии (IV-VI вв.) – В: Становление и развитие раннеклассовых обществ. Ленинград, 1986, с. 103, 113.

[9] **Г. Л. Курбатов.** Цит. съч., 1971, с. 46 сл., 80 сл.

[10] Пак там, с. 109, сл., 211-212.

[11] **Г. Л. Курбатов, Г. Е. Лебедева.** Цит. съч., 1986, с. 114.

[12] **A. Poulter.** The use and abuse of urbanism in the Danubian provinces duing the Later Roman Empire. – In: The City in Late Antiquity. London and New York, 1992/1996 (2nd edn), p. 118.

[13] Ibidem, p. 103 sq., 118 sq.

[14] Ibidem, p. 118, 122. Виж и: Idem. Roman Towns and the Problem of Late Roman Urbanism: the Case of the Lower Danube. – Hephaistos, 5-6, 1983/1984, – 116-117, 128.

[15] **A. Poulter.** The use and abuse..., 1996, p. 130.

[16] Понятието *селищна структура* е основен инструмент на селищното изследване. Селищната структура се състои от или включва отделни звена, които със своята качествена определеност, от една страна, и в своята съвкупност и функционална обвързаност, от друга, съставляват основната характеристика на отделните селищни единици, респективно – на отделните форми на селищен живот. По-подробно за селищна структура виж: **В. Динчев.** Основните понятия в селищното изследване и конкретното им приложение – примерът с античните градове. – Старини, 1997, № 1 (под печат).

[17] Постепенното „свиване" на градската автономия, нарастващата роля на държавната администрация и църквата в градското управление, промените в икономиката и социалната характеристика на античните по произход градове, както и отбелязаните в изложението промени и селищната им структура през късната античност са разисквани в огромен брой научни публикации. Виж например цит. по-горе изследвания в бел. № 1 сл., 7 сл. Виж и цит. по-долу други обобщаващи или конкретни – за отделни градове, изследвания в бел. №№ 18, 22, 24, 25, 28, 29, както и препратките в тях.

[18] **W. Liebeschuetz.** Op. cit., 1996, p. 7. **Gr. La Roca.** Public buildings and urban change in northern Italy in the early mediaeval period. – In: The City in Late Antiquity. London and New York, 1992/1996 (2nd edn), p. 165. За определящото значение на фортификацията в развитието на късноантичните градове виж още: **D. Claude.** Op. cit., 1969, p. 15ff., 102, 200 ff., 225 ff.; **Г. Л. Курбатов.** Цит. съч., 1971, 60-61, 67; **G. Ravegnani.** Castelli e citta' fortificate nel VI secolo. Ravena, 1983, p. 7 sq.; **Г. Л. Курбатов, Г. Е. Лебедева.** Цит. съч., 1986, 135-136. Виж и цит. там други изследвания. По-конкретно за значението на фортификацията на късноантичните градски центрове на Балканите виж например: **V. Velkov.** Op. cit., 1977, p. 201 sq., 216 sq., 285; G. Dagron. Op. cit., 1984, p. 6; **B. Bavant.** Op. cit., 1984, p. 246; **Al. Suceveanu, I. Barnea.** Contribution a l'histoire des villes romaines de la Dobroudja. – Dacia (N. S.), XXXVII, 1993, p. 174; **A. Poulter.** The use and abuse..., 1996, p. 129.

[19] Общо за тенденциите във фортификационното строителство през късната античност виж например: **St. Johnson.** Late Roman Fortifications. London, 1983, p. 31 sq.; **G. Ravegnani.** Op. cit., 1983, p. 27 sq.; **A. Lawrence.** A skeletal history of byzantine fortification. – The Annual of the BSA, 78, 1983, p. 176 sq.; **J. Lander.** Roman Stone Fortifications. Variation and Change from the First Century A. D. to the Fourth. Oxford (= BAR Intern. Series, 206), 1984, p. 181 sq. За късноантичното крепостно строителство, включително за градски укрепителни системи на Балканите, виж например: **Т. Иванов.** Абритус. Т. 1. София, 1980, с. 183 сл.; **Scorpan C.** 1980 Limes Scythiae. Topographical and stratigraphical research on the late roman fotifications on the Lower Danube. Oxford (= BAR Intern. Series, 88), 1980; **Д. Овчаров.** Византийски и български крепости (V-X век). София, 1982, с. 14 сл.; **M. Vasic.** Le limes protobyzantin dans la province de Mesie premiere. – Старинар, XLV-XLVI (за 1994-1995), 1995, p. 41 sq. Виж и цит. по-долу изследвания в бележките за отделните градски центрове от диоцезите Тракия и Дакия.

[20] **В. Динчев.** Обществените звена в структурата на ранновизантийските укрепени селища в днешната българска територия. – В: Петнадесет години българо-германски археологически проучвания в Карасура (под печат).

[21] Тактико-техническите качества на укрепителните системи могат да се използват като критерий при разграничаването например на укрепените селища с перманентно обитаване от укрепените убежища.

[22] Някои изследователи, като **T. Gregory** нап-

ример, споделят известни резервни относно използването на големината на защитената площ като показател за мащаба и значимостта на съответния късноантичен град. Idem. Fortification and urban design in Early Byzantine Greece. – In: City, Town and Countryside in the Early Byzantin Era. New York, 1982, 55-56. Конкретните примери обаче, които разглежда споменатият автор – тези с фортификационните системи и защитените площи на *Атина, Коринт, Епидавър* и *Спарта* през късната античност, опровергават неговите резерви и са в подкрепа на изтъкнатата зависимост: Ibidem, p. 44 sq. Виж и цит. там литература за състоянието и значението на посочените градове през късната античност.

[23] Разбира се, тук изключваме последните периоди в късноантичното обитаване на някои центрове, когато в тях настъпват драстични промени, включително и поява на некрополи в защитените им по-рано площи. За тези периоди от късноантичното си развитие съответните центрове не могат да се разглеждат вече като градове. Относно възможните изключения от визираната зависимост виж по-нататък в текста. Виж и по-долу бел. № 26.

[24] Виж например: **A. Pelletier.** L' urbanisme romain sous l'Empire. Paris, 1982, p. 37, 39, 43-44. Виж посочените там конкретни примери и цит. други изследвания. Към края на III-IV в. впрочем и в Галия големината на защитената площ е вече точно отражение на демографския мащаб и значението на съответните градове. Виж напр.: **St. Johnson.** Op. cit., 82 sq.; **L. Maurin.** Remparts et sites dans les trois provinces du Sud-Ouest de la Gaole au Bas-Empire, dernier quart du III-e siècle – début du V-e siècle. In: Villes et agglomérations urbaines antiques du Sud-Ouest de la Gaole. Bordeaux, 1992, 365 sq.; **J. Harries.** Christianity and the city in Late Roman Gaol. In: The City in Late Antiquity. London & New York (2nd edn), 1996, 79 sq.

[25] За *Филипопол* по времето на Принципата виж например: **L' Botoucharova, E. Kesjakova.** Sur la topographie de la ville de Philippoplis dans la provincia Thracia. – Pulpudeva, 3, 1980, p. 122 sq.; **Зл. Гочева.** Религиозният живот във Филипопол през римската епоха. – В: 100 години НАМ Пловдив. Т. II. Пловдив, 1985, с. 102 сл.; **Е. Кесякова.** Водоснабдяването на Филипопол през римската и късноантичната епоха. – В: 100 години..., 1985, с. 114 сл.; Градоустройственото развитие на Филипопол. – В: Поселищен живот в древна Тракия. Т. III. Ямбол, 1994, с. 192 сл.; **М. Матеев.** Филипопол – древният Пловдив. Архитектура и градоустройство. Пловдив, 1993, с. 20 сл., 91-92, 95 сл. Виж и цит. там други изследвания. За *Марцианопол* виж например: **B. Gerov.** Marcianopol im Lichte der historischen Angaben und der archaeologischen, epigraphischen und numismatischen Materialien und Forschungen. – Studia Balcanica, 10, 1975, p. 49 ff.; **А. Минчев, П. Георгиев.** Разкопки в Марцианопол през 1975 г. – ИНМВ, 15 (30), 1979, с. 101 сл.; **G. Tonceva.** L' amphitheatre de Marcianopolis. – In: Spartacus. Sofia, 1981, p. 138 sq. Виж и цит. там по-ранни изследвания. За новите проучвания върху римските некрополи на града виж поредицата от статии на **А. Ангелов** в: ИНМВ, 18 (33), 1982, с. 99 сл.; 19 (34), 1983, с. 84 сл.; 21 (36), 1985, с. 55 сл.; 22 (37), 1986, с. 63 сл.

[26] Когато говорим за местоположение, позволяващо с относително малко средства и труд защитаването на сравнително голяма площ, едва ли можем да дадем по-сполучлив пример от *Акре* в провинция *Скития*. Естествените дадености на терена на *Акре* – издаден в морето нос с отвесни скалисти брегове, са позволили с една преградна крепостна стена, чиято дължина е малко повече от 400 м, да се защити площ от около 150 дка. Изследователите предполагат, че тази трета по ред стена на *Акре* е изградена във втората половина на IV в., най-вероятно при управлението на имп. Валент. Проучванията в защитената от нея площ и по-точно в площта между нея и втората преградна стена на *Акре* са твърде ограничени по обем, но все пак изглежда, че в първите десетилетия след изграждането на външната стена в площта зад нея действително е имало значителни незастроени пространства. С течение на времето обаче тази площ прогресивно се усвоява и застроява за трайно обитаване. Аргумент за това са не само откритите тук останки от постройки и материали от ежедневния бит, но и обстоятелството, че частично проученият в тази площ раннохристиянски некропол е изоставен след изграждането на външната крепостна стена. Некрополът от V-VI в. е локализиран на неколкостотин метра пред външната стена. Следователно в случая имаме и пример за това как възможността за голямо увеличаване и лесно защитаване на площта стимулира нарастването на населението и за значението изобщо на късноантичния център. Благодарение именно на тази възможност, след средата на V в. *Акре* вече е един от значимите градове на провинция *Скития*. За *Акре* виж: **Г. Джингов.** Калиакра. София, 1979; Тиризис – Акре – Калиакра. София, 1989; **Г. Кузманов.** Късноантичен некропол на кастела Акра (нос Калиакра). – Thracia Antiqua, 5, 1979, с. 217 сл.; **В. Гюзелев.** – В: Български средновековни градове и крепости. Т. I. Варна, 1981, с. 246 сл., 254 сл.; **Д. Топтанов.** Каварна и Каварненският край по времето на Ранновизантийската империя (V-VI в.) и Първото българско царство . – В: Каварна от древността до Освобождението. София, 1984, с. 67 сл.; **Г. Джингов и др.** Калиакра. Т. 1. София, 1990. Виж цит. там извори и други изследвания. За новите проучвания виж в: АОР за 1990 г., с. 76, 189 сл.; през 1991 г., с. 61; през 1992/1993 г., с. 111; през 1994 г., с. 145-146; през 1995 г., с. 105.

[27] **В. Динчев.** По въпроса за градските дефиниции..., 17-20.

[28] A. Cameron. The Mediterranean World in Late Antiquity AD 395-600. London and New York, 1993/1996 (2nd edn), p. 153.

[29] Общо за балканските късноантични градове виж например цит. по-горе изследвания на **V. Velkov, G. Dagron, P. Lemerle, B. Bavant, A. Poulter, T. Gregory,** на **N. Duval** и **V. Popoviic,** на **Al. Suceveanu** и **I. Barnea.** За развитието изобщо на северноафриканските късноантични градове виж например: **Y. Thebert.** L'evolution urbaine dans les provinces orientales de

l'Afrique romaine tardive. – In: Opus. Rivista intern. per la storia economica e sociale dell' antichita. V. II. Firenze, 1983, p. 99 sq.; **T. Potter.** Op. cit., 1995, p. 64 sq.; **Cl. Lepelley.** The survival and fall of the classical city in Late Roman Africa. – In: The City in Late Antiquity. London and New York, 1992/1996 (2nd edn), p. 50 sq. Виж и цит. там друга литература.

[30] **B. Bavant.** Op. cit., 1984, p. 283, n. 113.

[31] **A. Poulter.** The use and abuse..., 1996, p. 120.

[32] За укрепените неградски селища от късната античност виж: В. Динчев. Поселищното развитие през късноантичната епоха (IV-VI в.) в Тракия и Дакия (по археологически данни). Автореферат на дисертация. София, 1996, с. 23 сл.; Обществените звена в структурата... (под печат); **V. Dintchev.** Ueber die Veraenderunen in der Militaerdoktrin des Imperiums an der unteren Donau waehrend des V-VI. Jhs. – In: Actes of the Third Intern. Symposium on Roman Frontier at the Lower Danube (im Druck).

Classification des villes de la Basse Antiquité: aspects, possibilités et solutions

Ventzislav Dinchev

(Résumé)

D'ordinaire, les publications de synthèse sur les villes de la Basse Antiquité proposent ou tout au moins présupposent une certaine différenciation entre elles. Les différences dans les aspects et les accents de l'intérêt scientifique reflètent aussi sur les objectifs, les critères et les modèles de classification.

Il existe aujourd'hui différentes possibilités de classification des villes de la Basse Antiquité: d'après leur origine ou suivant les termes employés dans les sources pour les désigner, d'après leur distinction administrative ou suivant la spécificité de leur caractéristique économique, d'après leur potentiel démographique ou suivant les particularités de leur structure. La classification fondamentale des villes de la Basse Antiquité, cependant, doit refléter les différences tant dans leur échelle démographique et spaciale que dans leur importance comme centres économiques, administratifs, cultuels et / ou militaires.

La question de la classification suivant l'échelle et l'importance des villes de la Basse Antiquité se réduit à l'exigence de critères objectifs que l'on puisse établir dans la recherche et appliquer en vue de la différenciation même. Pour des raisons d'ordre différent, la plupart des critères liés aux possibilités de classifications énumérées plus haut, ne peuvent plus satisfaire aujourd'hui à cette exigence. Le critère qui peut "faire l'affaire" est l'étendue de la surface urbaine protégée par des ouvrages défensifs.

Dés la fin du IIIe – le début du IVe siècles, la fortification devient une condition *sine qua non* de l'existence des villes et elle devient peu à peu le symbole de leur nature. Pour cela, l'étendue de la surface fortifiée d'un centre urbain de la Basse Antiquité est un critère objectif non seulement de ses dimensions, y compris le nombre de sa population, mais aussi de son importance comme centre économique, administratif, cultuel et / ou militaire.

Par conséquent, la classification des villes de la Basse Antiquité pourrait être basée sur les données concernant l'étendue de la surface fortifiée, en prenant en considération, quand cela est possible, les autres indications objectives relatives à leurs dimensions et à leur importance, ainsi que les données respectives des sources. La question des groupes classificatoires et de leurs paramètres, de son côté, doit être résolue après une analyse attentive et correcte de l'information concernant tous les centres urbains d'une aire déterminée, qui ont fait, d'une manière ou d'une autre, l'objet d'étude.

Християнският култов комплекс при селата Троица и Осмар (Шуменско) според епиграфските сведения от XIII-XIV в.

В памет на Ара Маргос

Николай Овчаров, Христо Андреев

Още К. Шкорпил в началото на века обърна внимание на многобройните скални манастири по венеца на Шуменското плато. В своите публикации той даде първи заснемания на църкви и килии, а също така направи опити за интерпретация[1]. През 60-те години на столетието Ст. Маслев се зае със задачата да обходи много удобните за обитаване скални проходи в платото, наречени на турски език „боази". Археологът успя да огледа обектите в районите на селата Троица и Осмар, както и Средня и Лозево от север. Освен планове и описания на регистрираните скални църкви и скитове, в заключителната статия са представени няколко надписа и рисунки-графити от обектите „Диреклията", „Манастира" и „Мамилташ" (всички в землищата на Троица и Осмар)[2]. Въпреки допуснатите грешки в разчитанията, безспорно негова е заслугата да се обърне внимание на интересните паметници.

По-късно бе извършено едно интересно откритие, което коренно промени представите за скалните манастири в района на Троица и Осмар. Само на неколкостотин метра под обектите „Мамилташ" и „Манастира" в Троишкия боаз бе намерен един от най-хубавите ктиторски надписи от среднобългарската епоха. На него ще се спрем подробно, но тук ще отбележим, че става дума за специалното отношение на държавната власт и за изграждането на голяма църква в подножието на платото[3]. По тези черти скалните манастири и скитове по Шуменското плато вече започват да приличат на подобните комплекси по р. Русенски Лом.

Междувременно стана ясно, че манастирските скални ансамбли са обхващали много по-голяма площ, отколкото се знаеше преди. Освен вече изброените, бяха набелязани такива обекти и в боазите на селата Хан Крум и Дивдядово. Заедно с известните локалитети под Шуменската крепост, кръгът на скалните обители се е затварял по целия венец на платото. Несъмнено за тяхното изучаване е необходима комплексна мащабна експедиция. През лятото на 1996 г. авторите на настоящата статия сложиха скромно начало на тази програма. Засега усилията са съсредоточени в районите на Троица и Осмар, но се планира изследване и на другите обекти[4].

Предварително ще отбележим, че ще спрем вниманието си върху пет надписа. Всички те са от XIII-XIV в. и имат различна история на откриване. Един от тях е намерен от К. Шкорпил, но после е загубен. В случая използваме единствената запазена прерисовка от известния учен. Друг важен текст от „Манастира" е публикуван много неточно от Ст. Маслев и тук извършваме корекция на неговото четене. Два от надписите се публикуват като естампажи за първи път. И, разбира се, не може да се отмине Троишкият ктиторски надпис, за който самият публикатор К. Попконстантинов призна, че крие още много загадки.

Надписът на К. Шкорпил.

Чешкият археолог отбелязва, че паметникът е бил намерен в Троишкия боаз под „Мамилташ". Това трябва да означава, че надписът е открит в района на днешната кариера за камъни, където по-късно бе намерен Троишкият ктиторски надпис. Заедно с него е имало и други, но К. Шкорпил не успява да ги види. Въпросният паметник се е пазел в кръчмата на Вичо Попов в отстоящото на 2 км съседно село Осмар. Това е варовикова плоча с размери: 0,375/0,306/0,05 м. Тя е старателно изгладена отвсякъде, а за надписа е направено специално поле[5]. Надписът е бил на две части, като в селото донесли само лявата.

От рисунката на К. Шкорпил не остава съмнение, че става дума за надгробен надпис. На втори ред отчетливо се вижда думата

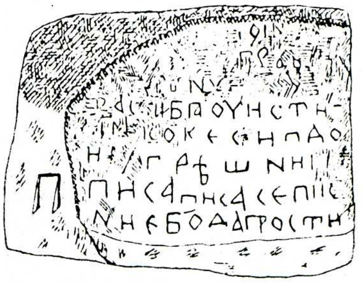

• *Обр. 1. Надписът на К. Шкорпил. Fig. 1. L'épigraphe de Škorpil.*

ГРОБ, а на четвърти – **ПОЧН**. В средата на шести ред ясно се чете още една дума: **ГРѢШНН**. Финалните седми и осми ред са запазени най-добре. В тях се говори за човека, който е написал текста – **ПНСА ПНСА СЕ**... и може би е отбелязано неговото име, завършващо на NHE. Заключителната формула също е ясна: **БО ДА ПРОСТН**.

В надписа са използвани няколко лигатури, както и стандартното съкращение на думата „Бог". Запазеното е твърде малко, за да се правят категорични заключения за датировката. Графиката на буквите обаче подсказва, че текстът е изсечен най-общо през XIII-XIV в. Сведението за други плочи с надписи насочва към идеята, че около църквата с големия ктиторски надпис се е развивал средновековен некропол.

2. Надпис с дата от скалната църква „Манастира" в Троишкия боаз.

При своето обхождане Ст. Маслев регистрира този надпис. Той прочете името на някой си граматик Андрея и думата **МѢСЕЦА**. После авторът вижда **(А)ПРНЛЬ** и обозначение за цифрата 1**(А)**[6]. След внимателното проучване на текста се оказа, че името на граматика не е Андрея, а Андона. Ст. Маслев е пропуснал или е отбелязал грешно доста букви (всъщност естампаж липсва, а е дадена повърхностна прерисовка). Но главният пропуск е, че не е доловено съществуването на първи ред, където е изписана и датата. В сегашния вид размерите на полето, върху които е писано, са: 0,27/0,47 м. Буквите са едри и варират от 0,02 до 0,075 м.

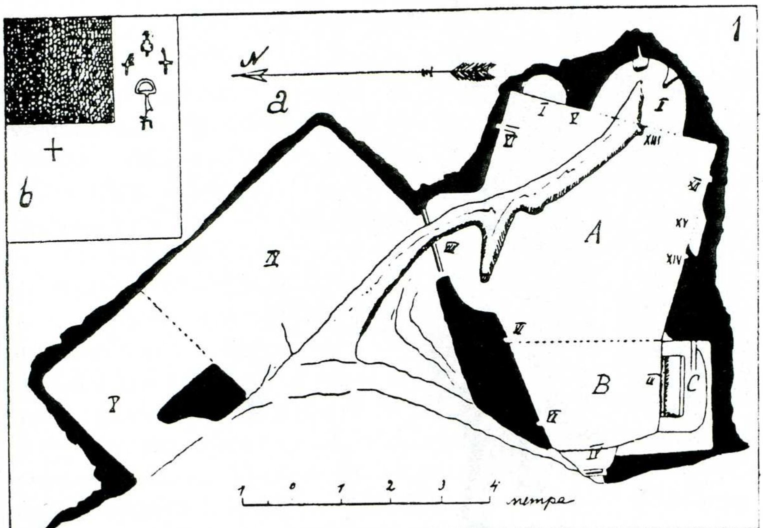

• Обр. 2. План на пещерната църква „Манастира" (по К. Шкорпил). Fig. 2. Plan de l'église rupestre dite "Manastira" (d'après K. Škorpil).

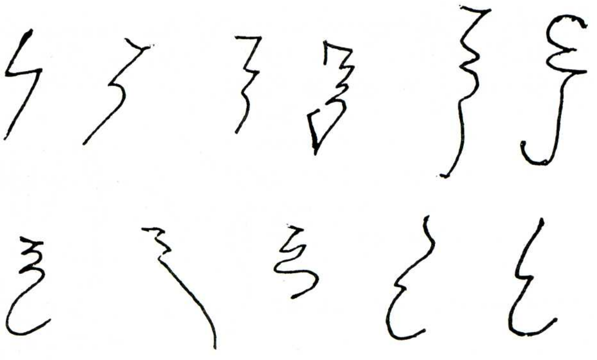

• Обр. 4. Примери за буквата ξ от XIII-XIV в. Fig. 4. Exemples pour la lettre ξ, des XIIIe-XIVe siècles.

Действително първият ред е силно пострадал от времето и от по-късни драсканици. По-голямата част от буквите не се четат или не се образуват смислени комбинации. Най-важното обаче е, че може да се възстанови началото въпреки неприятното отчупване на цяло парче от скалата. Там се виждат три или четири букви, от които са запазени само горните части. Първата със сигурност е Л, а после може би О. Абсолютно сигурно и много важно от епиграфска гледна точка е надредното Т, обозначено над тези букви. По този начин в надписите и ръкописите обикновено се съкращава думата **ЛѢТЪ, ЛѢТО**.

Самата дата е запазена частично. Веднага след отчупеното парче от скалата отчетливо се вижда гръцката буква ѱ (пси), с която в старобългарската азбука се отбелязва цифрата 700. После се откроява друга буква, имаща също цифрово значение. Сравнителният анализ с примери от епохата показва, че в случая става дума за буквата ѯ (кси)[7]. В старобългарската азбука тя има цифрова стойност 60. Получава се цифрата 760, но очевидно отпред е стоял още един знак, сега напълно унищожен под отчупеното парче. Заедно с фрагментарно запазената дума **ЛѢТЪ** става ясно, че се касае за обозначаване на съответната година от Сътворението на света.

Липсващата цифра на хилядите се възстановява като **Ѕ** (дзело), имаща цифрово значение на 6. Тя не може да бъде друга, защото в противен случай би се получила безсмислица. Така се оформя годината 6760 или 1251/1252 от Рождество Христово. Избързвайки към по-долните редове, ще констатираме, че се отнася до 1252 г., тъй като там е даден и месецът на из-

• *Обр. 3$_1$. Надписът на граматик Андона от „Манастира“. Fig. 3.1. L'épigraphe du grammatikos Andonas, de “Manastira”.*

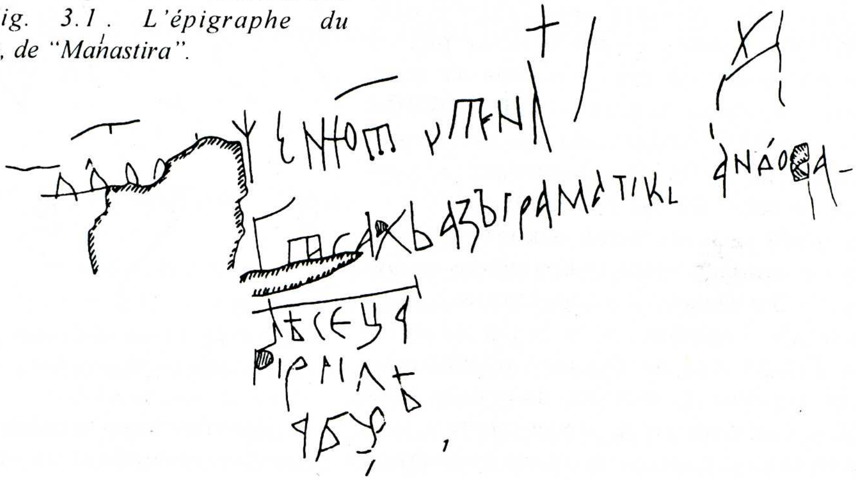

• *Обр. 3$_2$. Надпис с химничен пасаж от „Костадинов манастир“. Fig. 3.2. Epigraphe avec un passage d'hymne, de „Kostadinov manastir“.*

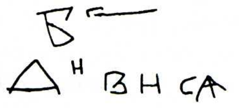

писване на надписа – април. Чрез подобен анализ на запазените цифрови стойности А. Маргос навремето датира в 1252/1253 г. известния надпис от Рояшкия скален манастир[8].

Както се спомена, останалата част от първи ред сега не подлежи на разчитане. При точното естампиране на надписа следващите три реда не създават проблеми:

ПНСАХЪ АЗЪ ГРАIАТНКЬ (или **ГРАМАТНКЪ**) **АНДО**(**Н**)**А**
МѢСЦА
АПРНЛѢ

Последният пети ред не се чете добре и е възможно там да се намесва късен надпис. Ако обаче отбелязаното А е от разглеждания текст, би се получила точната дата – 1 април. Изглежда, че първоначално писачът е искал да съкрати думата **МѢСЕЦА** и е начертал над нея съответната титла. После обаче се е отказал и е написал цялата дума. Примерите за подобни означения са многобройни и не е необходимо да се привеждат. Ще отбележим само надгробния надпис на Торпемир от църквата „Св. Георги“ в Старо Нагоричино (1313 г.), кой-

• *Обр. 5. Фотоснимка на част от надписа на граматик Андона. Fig. 5. Photographie d'une partie de l'épigraphe du grammatikos Andonas.*

то е бил издялан именно в **МⷭЦА АПРНЛѢ**[9].

Освен датата на надписа, интерес представлява името на писача – граматик Андова. В известните досега старобългарски епиграфски паметници подобна форма се регистрира за първи път. Името идва в българския от латинския през гръцкия език. Й. Заимов смяташе, че формата „Андон“ се появява като лично име у нас чак след XVI в.[10] Следователно ние трябва да потърсим пътищата на транслитерация от Αντώνιος, Αντώνιας в старо- и среднобългарския език.

Това име се среща още в най-ранните кирилски епиграфски паметници от X в. под формите **АНТОНЪ и АНЪТОУНН(Н)**[11]. Ръкописните книги предлагат вариантите: **ВЕЛНКАГО АНѲОННꙖ** („Житие на св. Антоний Велики“, преведено от гръцки език в X в.); **МⷭКЪ АНТОНА и АНТОННѢ НАСТАВЬННКА** (Асеманиево изборно евангелие, втора пол. X-XI в.)[12]. От тези примери е ясно, че в X-XI в. вече се употребяват две форми на името. Те са пълната и по-точно предаваща гръцкия първообраз: **АНТОННѢ, АНЪТОУННН, АНѲОННꙖ** и по-кратката, произлизаща от първата: **АНТОНЬ, АНТОНА.** Вероятно последната форма е имала свой собствен гръцки първообраз във вид на Ἀντών,ας.

Същото положение се запазва след XIII в. Именно тогава започват да се появяват вариации, подобни на използваната в скалната църква „Манастира“. Ето няколко примера: **С(ВѦ)ТЫ АНЬДОН(Н)Є** в надписите на Боянските стенописи от 1258/1259 г.[13]; ... **ПРН НГУМЕНѢ АНДОНЫ** в ктиторския надпис на църквата „Св. Георги“ в Старо Нагоричино[14], **СТАГО ѾЦА НАШЕГО АНДОННꙖ** (Врачанско евангелие, София, НБКМ, № 19, л. 182б, края на XIII в.)[15]. Подобно на публикуваният от нас надпис, в тези случаи се регистрира фонетичната промяна на гръцкото – **ντ** в Д. Близка е ситуацията при предаването на името „Константин“, отбелязано нееднократно при споменаванията на цар Константин Тих Асен[16].

По-важна в случая е транслитерацията на формите Ἀντώνας, **АНТОНА** в **АНДОНА**. Морфологически окончанието А на името се съпоставя със синтактичната функция на **АНДОНА** като подлог в изречението. Това определя склanянето на думата по а-склонение и потвърждава идеята, че гръцкият прототип окончава на ας. Такива примери са известни при имената Ιούδας – **НЮДА**, Ἀνδρέας– **АНДРѢА**[17]. Подобен случай за употреба на лично мъжко име като подлог на а-склонение се явява един кирилски надгробен надпис от Кнезполие (Босна и Херцеговина, между 1398 и 1408 г.). Той гласи: **А ПНШЕ РАДОНА ІАРКОВНЧ...**[18]. Казаното дотук е поредното доказателство за предположението, че при прехвърлянето на личните имена от средногръцки на старо- и среднобългарски език, голямо влияние се оказва от настъпващите при навлизането на говоримата реч промени.

3. Надпис със славянското име на месец февруари.

Намира се в същата скална църква. В сегашния си вид има размери: 0,47/0,9 м, с височина на буквите от 0,04 до 0,07 м. Макар надписът да е нарушен от драсканици и зацапан от дима на палени огньове, текстът може да се прочете:

МЦА СѢЧЕНА ⁘ К̅ ДЬНЬ ПОЧННѦ МОНАХ

Използвано е характерното съкращение на думата „месец“, за което стана дума по-горе. Вижда се една лигатура Ч + Н, както и надредно Х в думата „монах“. Пред цифрата 20 (К) е обозначен специфичният знак (⁘), употребяван често в старобългарските текстове за отделяне на букви, даващи цифрови стойности. Несъмнено в надписа заслужават внимание два момента – славянското име на месеца и редкият завършек на глагола с малка носовка.

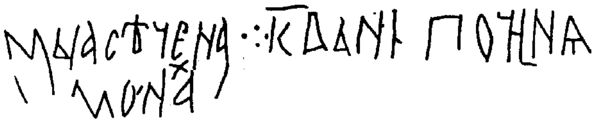

• *Обр. 6. Надпис със славянското име на месец февруари. Fig. 6. Epigraphe avec le nom slave du mois de février.*

За славянското име на месец февруари – **СѢЧЕНЬ** бе известно още от изследванията на Й. Иванов. В манастира Зограф той откри три списъка с народните имена на месеците в ръкописи от началото на XIV в. (№ 39, 41, 43)[19]. По-късно Й. Заимов написа цяла студия за тези имена, издирвайки многобройни примери от ръкописите и свързвайки ги с по-късни фолклорни успоредици. Изглежда, че най-ранното споменаване на това име за месец февруари е в Слепченския апостол от XII в.: **МⷭЦЪ ФЕВРАРЪ РЕКМЪІ СѢЧЬНЪ**. После характерното наименование се среща в редица паметници: Охридския апостол от XII в., Календар от 1275 г. и др. Съвсем ясно е, че в народната традиция то се запазва – до днес под формата на „сечко“ и „малък сечко“[20].

Вторият момент е свързан с интересната

форма на **ПОЧННА**, при която крайното А е преминало в Ѧ. Вероятно в случая се касае за едно рядко срещано явление от фонетично естество. Под влияние на предходната съгласна променя звученето си и крайната гласна. Това смекчаване през IX-X в. е било характерно за старинните български говори в Южна Македония, Родопите и Беломорието. По-късно то е познато преди всичко в мизийските говори[21].

По някакви неизвестни причини надписът не е довършен и не става ясно името на монаха. Не буди съмнение обаче, че текстът е на стандартен надгробен надпис, който трябва да се датира най-общо в XIII-XIV в.

4. Надпис с химничен пасаж от Осмарския боаз.

Сега ще се прехвърлим на скалните обекти в землището на с. Осмар, които по венеца на Шуменското плато отстоят само на половин час път от „Манастира". Става дума за отбелязаната от К. Шкорпил и Ст. Маслев скална църква „Костадинов манастир". Поради липса на екипировка ние не успяхме да надникнем във вътрешността на този забележителен храм, но в самото подножие на скалата забелязахме изключително интересен надпис.

Буквите са разположени на два реда в поле с размери: 0,185/0,85 м. Те са врязани доста дълбоко и варират от 0,01 до 0,045 м. На първия ред се чете буквата Б и неясен знак вдясно (титла за съкращение?). Затова пък долният ред не създава никакви трудности:

ДИВН СѦ

Сам по себе си възвратният глагол **ДНВНТН СѦ** е твърде забележителен. Той се появява още в съчиненията на Константин-Кирил Философ и е един от случаите, когато старобълѓарският език показва по-голямо разнообразие от гръцкия. При първите преводи на християнска литература българските автори разделят гръцкото θαυμαξω на два глагола, имащи различна емоционална натовареност. Докато **ЧОУДНТН СѦ** е със смисъл на „учудвам се", „изненадвам се", **ДНВНТН СѦ** вече обозначава удивлението при извършване на чудо, на нещо божествено и свръхестествено[22]. Характерни са примерите: **ОУЧЕННЦН ЕГО ЧОУДААХ СѦ ѢКО СЪ ЖЕНОѨ ГЛАГОЛААШЕ** (Йоан, 6.27). Но: **НЗГЪНАНОУ БѢСОУ ПРОГЛАГОЛА НѢГЫН Н ДНВНША СѦ НАРОДН** (Матей, 9.33).

В случая глаголът е употребен в императив и това още повече подсилва неговото емоционално звучене. През XIII-XIV в. в българската литература се развива тенденцията към поетизиране на прозата, диктувана от стремежа към цветиста риторика. Особено активна е Евтимиевата школа, която насища житийно-панегиричния жанр с поетични пасажи. Принципът е във вкарването на химнични пасажи в поетичните кулминации като отделен композиционен момент[23].

Много силен акцент се получава при използването на възвратните глаголи в императив и 2 л. ед. ч. Добре известно е многократното повторение на РАДОУН СѦ в Похвалата за цар Иван Александър от Софийския псалтир (1337 г.). В кулминационния момент на Евтимиевия шедьовър – „Житието на св. Петка Търновска", са използвани няколко такива глагола, подсилващи търсеното чувствено внушение: **НАСЛАДН СѦ, НАСЫТН СѦ, НЗБАВН СѦ, НЗЬРѢШН СѦ**[24].

В нашите изследвания върху Вардарска Македония вече публикувахме един надпис-графит, в който е интерпретирана подобна химична кулминация. Това е фразата: **БЛАЗЕ ѠХРНДУ**... в Григориевата галерия на охридската църква „Св. София". Там подчертахме, че се касае за влияние от стила „плетение словес", появил се в славянските литература под въздействие на византийския πλέκειν λόγον[25]. Сега отново попадаме на близък по съдържание пасаж, отразен в надпис-графит.

Днес може само да се гадае какво е искал да изрази неизвестният автор на текста. Възможно е да се е удивлявал пред вътрешната красота на монасите в скалната обител, но не е изключено да се е възхищавал на сътворената от Бога природа. Дали пък не е използвал някакъв пасаж от прочетените книги? В това отношение разковничето се крие в първия ред, който обаче не е ясен. Първоначално смятахме, че там е дадено съкращение на думата „Бог", но не е нормално човек да се обръща към божеството в императивна форма. Без да се ангажираме категорично с това становище, бихме допуснали възможността там да е употребен мотивиращият съюз **БО**. Така би се получила фразата: **БО ДНВН СѦ** – явно част от по-обширен текст.

5. Троишкият ктиторски надпис.

Отново ще изминем краткото разстояние и ще се върнем към началото на Троишкия боаз, където в края на 70-те години случайно бе открит забележителният Троишки ктиторски надпис. По-късно той бе публикуван задоволително от К. Попконстантинов. Авторът обаче видя и някои необясними моменти и отбеляза: „В графиката му се наблюдават различия, които биха могли да станат повод за спор при него-

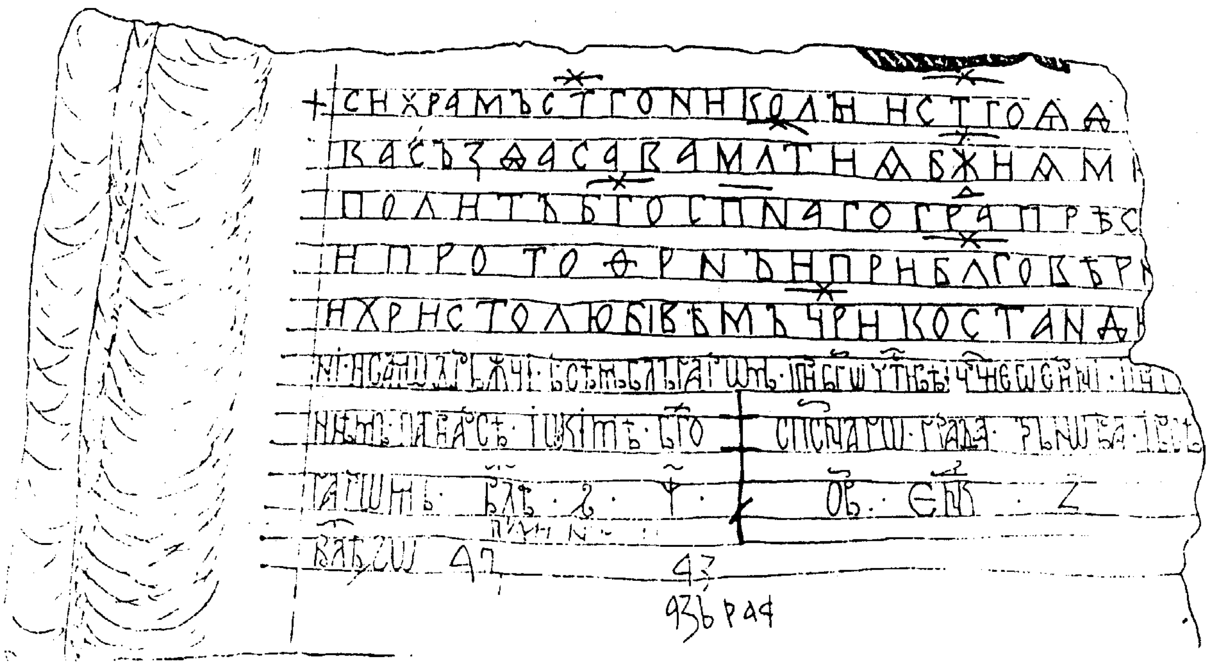

• *Обр. 7. Троишкият ктиторски надпис (по К. Попконстантинов). Fig. 7. L'épigraphe de donatation de Troica (d'après K. Popkonstantinov).*

вата интерпретация и датировка"[26].

Работата е там, че надписът отчетливо се разделя на две части, изписани по коренно различен начин. В началото на статията си К. Попконстантинов направо говори за „хронологическо противопоставяне" на тези две части, макар после да се опитва да изглади това противоречие. По отношение развързването и допълването на думите нямаме абсолютно никакви претенции към автора на публикацията. К. Попконстантинов правилно изчиства от текста няколко случайни надписа-графити в последния ред. Необяснимо обаче той не дава в основния текст намиращата се там частично изписана втора дата, при все че категорично заявява за издълбаните буквени знаци: „... по своята графика не се отличават от предходните три реда букви"[27]. По тази причина я включваме в главния надпис и ще потърсим нейния логически смисъл:

1. **+ СН ХРАМЪ С̅ТАГО ННКОЛЫ Н С̅ТАГО ЛД [РЄА МЧ]**

2. **КА СЪЗДА САВА М̅ЛТНЛ Б̅ЖНЛ МН [ТРО]**

3. **ПОЛНТЪ Б̅Г̅СПНАГО ГРАⷣ ПРѢС [ЛАВА]**

4. **Н ПРОТОѲѠР/О/НЪ Н ПРН Б̅ЛГОВѢРН [ѢМЪ]**

5. **Н ХРНСТОЛЮБІВѢМЪ Ц̅РН КОСТАНДН [НѢ АСѢ]**

6. **НІ.Н САМѠДРЬЖЦІ.ВСѢМЬ БЛЪГАРѠМЬ.І ПРН БГѠЧⷭТНВЫ ЦРЦН ЄГѠ ЄРННІ. І ПРН [ПРНСНѠБЛ]**

7. **ННѢМЪ.ПАТРНАРСѢ.ІѠАКІМѢ. Б̅Г̅ОС̅ПАСНАГѠ.ГРАДА.ТРЪНѠВА І ВСѢ [МЪ БЛЪ]**

8. **ГАРѠМЬ.В ЛⷮѢ.Ѕ̅.Ѱ̅.О̅В̅. ЄНⷣК.З̅.**

9. **В ЛѢⷮ ЅѠ.**

Тук нямаме за цел да публикуваме отново важния надпис. Както се каза, К. Попконстантинов се е справил като цяло с тази задача. В последвалите години обаче бяха направени някои корекции, които в известен смисъл промениха съдържанието. Именно тези поправки и проблемът за разминаването в датировките на двете части ще бъдат разгледани в нашето изследване.

А. Въпросът за името на църквата.

Както се вижда от текста, издигнатият храм е посветен на двама светци. Името на първия, Никола, не буди съмнение, докато второто предизвиква някои размишления. К. Попконстантинов допълни правилно отчупената част. Във фонетично отношение той прие, че **ЛДРЄА** трябва да се произнася: Ендрей, Ендрю [28].

В последно време тази идея бе сполучливо коригирана от Ст. Смядовски. Той подчерта, че ако се касаеше за разложен назализъм, то това щеше да бъде означено по някакъв начин от писача. Като примери посочи думите **ЛНДРОННКА** и **ПРѢМЛ̑НДРОСТН**. Много по-вероятно е името Андрей да е звучало в своя народен вариант Едрей, Едрю, Едро от 'Ανδρέας Едрю[29]. Ст. Смядовски е издирил някои интересни фолклорни данни за връзката между имената Андрей и Едрей. В различни части от България Едрей се нарича денят на св. Андрей, защото тогава денят започвал „да едрее“[30].

Б. Какво означава ПРОТОѲРОNЪ?

К. Попконстантинов прие без съмнение: „Преслав е наречен още и прототронен πρωτοθρόνος – в смисъл на първопрестолен град“[31]. Всъщност използваният номинатив ясно показва, че **ПРОТОѲРОNЪ** се отнася към **МНТРОПОЛНТЪ**, а не към името на града. Заедно с едно сведение от „Житие на св. Теодосий Търновски“ за събора от 1360 г. (**МНТРОПОЛНТ ВЄЛНКААГО ПРЄСЛАВА ДОРѠѲЄN ПРОТОѲРѠN**), Троишкият надпис е най-точното сведение, че през XIII-XIV в. Преславската митрополия е прототронна, първопрестолна[32]. Нейният митрополит е пръв сред останалите епископи на българската църква и в йерархията следва непосредствено търновския патриарх. Такова е било положението на Костурската епископия в диоцеза на Охридската архиепископия; на Кесарея в Константинополския диоцез; на Тир в Антиохийската патриаршия; на Тамазия в Кипърската архиепископия; на Владимир на р. Волин в Галичката митрополия[33].

И така **ПРОТОѲРОNЪ**(πρότοθρονος)е епитет на преславските митрополити, показващ високото положение на епархията в църковната йерархия на Второто българско царство. Изглежда, че това статукво е съществувало още при първите Асеневци. Заедно с велбъждския митрополит Анастасий, преславският митрополит Сава I е непосредствено след търновския примас Василий I по времето на цар Калоян (1197-1207). Нещо повече, тогава и тримата са архиепископи, а Василий е в известен смисъл пръв между равни. От едно писмо на българските архиепископи до папа Инокентий III от края на 1203 г. се разбира, че Сава I е с по-висок статут от Анастасий. Там епархията на Велбъжд е наречена както тези на Скопие, Призрен, Видин, които са само епископии (sanctissima ecclesia). Единствено Сава I е митрополит на Великата преславска църква (metropolitanus Savas magne ecclesie Prostlava)[34].

В. Проблемът за различната датировка на двете части.

Вече стана ясно, че и К. Попконстантинов изказва съмнения относно синхронността на двете части на надписа. В своята статия той полага завидни усилия да изглади очевидните противоречия. Накрая достига до извода, че първата част е в стила на т. нар. „народни почерци“. Писачът е стоял близо до лапидарните паметници, дело на обикновени майстори, неповлияни още от модата в столичните ателиета. Достигайки до края на пети ред, той разбира, че няма да му стигне мястото в разчертаното пространство. Тогава работата е поета от друг писач, обучен от Търновската лапидарна школа. Освен от чисто естетически съображения, това било продиктувано от желанието да се смести текстът в оставащите начертани редове[35].

Проблемът обаче е там, че в средата на XIII в. стилът на писане е различен от този, който е използван във втората част на надписа. Издължените букви с причудливи украшения, многобройните съкращения, странните и понякога самоцелно усложнени лигатури говорят за XIV в., и то за средата и втората половина на столетието. Запазените български епиграфски паметници от това време не са много, но близост с втората част на Троишкия надпис показва например Търновският надгробен надпис от църквата „Св. Четиридесет мъченици“[36]. Най-добре обаче проличават разликите при сравнение на българските царски подписи от XIII-XIV в. В това отношение впечатляващо е сходството на шрифта в Троишкия надпис с подписа на цар Иван Александър в Зографската грамота от 1342 г.[37]

Епиграфското наследство на Сърбия от XIV в. е значително по-богато. Близост с втората част на надписа от Троица се открива в стила на надгробните надписи на еклесиарха Евстатий от Печ (средата на XIV в.)[38], на Марина Струя в призренската църква „Въведение Богородично“ (1371 г.)[39], на Страцимир Балшич от манастира „Св. Архангели“ под Вишеград (1372 г.)[40] В ктиторския надпис на младия крал Марко за споменатата църква „Въведение Богородично“ (1371 г.) въпросният стил се превръща в напълно самоцелно влечение към декоративност, в което смисълът на текста играе едва ли не второстепенна роля[41]. Някои добри примери за сравнение могат да се намерят и в съседна Влахия[42].

Но тези паралели едва ли щяха да бъдат достатъчни за решаване на проблема, ако в Троишкия надпис не съществуваха два ключови момента, които предишният изследвач или не е забелязал, или не им е обърнал необходимото внимание. Първият е проблемът за втората дата. Вече споменахме, че К. Попконстантинов твърдо констатира факта за идентичността между писача на втората част от надписа и този, който е изписал недовършената дата на девети ред. Той отбелязва

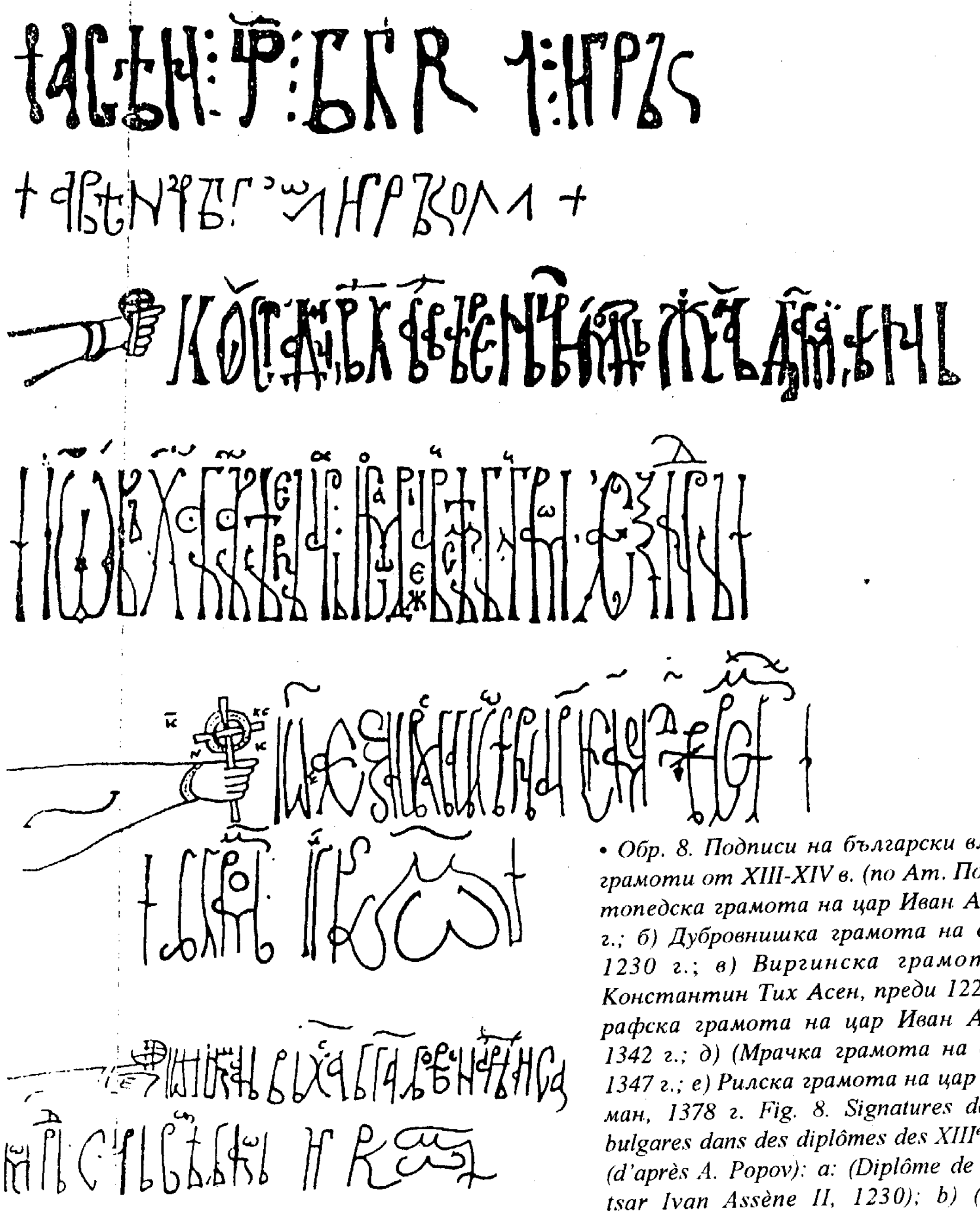

• *Обр. 8. Подписи на български владетели в грамоти от XIII-XIV в. (по Ат. Попов): а) Ватопедска грамота на цар Иван Асен II, 1230 г.; б) Дубровнишка грамота на същия цар, 1230 г.; в) Виргинска грамота на цар Константин Тих Асен, преди 1227 г.; г) Зографска грамота на цар Иван Александър, 1342 г.; д) (Мрачка грамота на същия цар, 1347 г.; е) Рилска грамота на цар Иван Шишман, 1378 г. Fig. 8. Signatures de souverains bulgares dans des diplômes des XIIIe-XIVe siècles (d'après A. Popov): a: (Diplôme de Vatopède du tsar Ivan Assène II, 1230); b) (Diplôme de Dubrovnik du même tsar, 1230); c: (Diplôme de Virgina du tsar Konstantin Tih Assène, avant 1277); d) (Diplôme de Zographos du tsar Ivan Alexandre, 1342); e) (Diplôme de Mrač du même tsar, 1347); f) (Diplôme de Rila du tsar Ivan Šišman, 1378).*

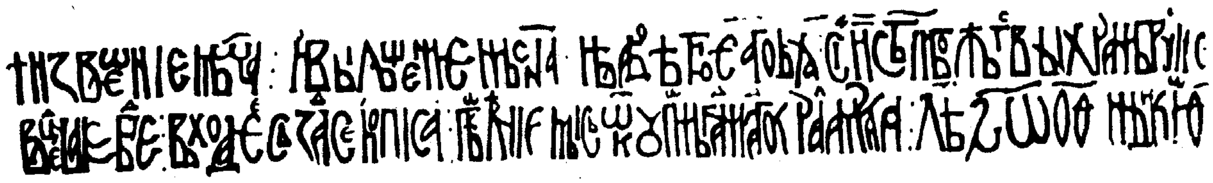

• *Обр. 9. Ктиторски надпис на крал Марко в Призрен от 1371 г. (като „млад крал"). Fig. 9. Epigraphe de donation du kralj Marko de Prizren de 1371 (comme „jeune kralj").*

цифровата стойност на буквите – 6800 година от Сътворението на света (1291/1292 от Рождество Христово) и заключава: „Какво събитие е искал да отрази писачът, не е ясно“[43].

Преди всичко е видно, че писачът на втората част от надписа е започнал деветия ред и по някакви причини не го е довършил. Освен от еднаквия стил, това личи от липсата на десетиците и единичните числа, но особено – от отсъствието на надредни обозначения за цифри, каквито има в първата дата. Неизвестно защо писачът е спрял изписването на датата при стотиците. Но това означава, че текстът е могъл да бъде изписан през цялото времетраене на ω (800) или между 1291/1292 и 1391/1392 г. от Рождество Христово.

Няма никаква логика писачът да работи през 1263/1264 г. и да отразява събитие, което предстои да стане в бъдещето, най-вероятно в следващия век (освен, разбира се, ако майсторът каменоделец не е бил провиденциалист). Следователно цялата втора част на Троишкия надпис е синхронна с недовършената дата на девети ред. Тя трябва да се отнесе към периода между 1291/1292 и 1391/1392 г.

Тук обаче възниква въпросът за стиковката между първата и втората част на Троишкия надпис. По-късният писач до такава степен е съблюдавал издяланото от първия, че е продължил дори пълното име на цар Константин Тих. Както е известно, той често е добавял името Асен, за да подчертае вторичната си връзка с великата династия[44].

Надписът от стенописите на Боянската църква (1258/1259 г.) предлага два варианта на царското име и титулатура, които биха могли да помогнат в решаването на сложната задача. В ктиторския надпис се отбелязва, че фреските са изпълнени: **ПРН БЛАГОВѢРНѢМЬ Н БГОЧЬСТНВѢМЬ Н ХСТОЛЮБНВѢМЬ ЦРН КОСТАНЬДННѢ АСѢНН**. Около образа на царя в същата църква обаче в развързан вид се чете: **КОСТАНЬТННЬ ВЬ ХРНСТА БОГА ВѢРЄНЬ ЦАРЬ Н САМОДРЬЖЄЦЬ ВСѢМЬ БЛЬГАРОМЬ**[45].

Освен в Боянската църква, цар Константин Тих е отбелязан с пълна титулатура и във Виргинската грамота (пред 1277 г.): **КѠСТАНДННЬ В ХА БА ВѢРЄНЬ ЦР Н САІОДРЬЖЄЦЬ БЛЬГАРОМЬ АСѢНЬ**[46]. В един свой печат пък е означен: „Констандин Асен, в Христа Бога верен цар и самодържец на българите“[47].

От приведените примери се разбира, че само в ктиторския надпис от Боянската църква съществува формулировка, почти еднаква с тази от първата част на Троишкия надпис. Акцентът е в епитетите „благоверен“, „благочестив“, „христолюбив“, които идват пред титлата на царя. Другата голяма разлика е в липсата на означението „самодържец“.

Ние няма да се спираме подробно на произхода на титлата през Първото царство и на перипетиите в нейното развитие[48]. Във Второто българско царство тя се появява в Иван-Асеновия надпис от 1230 г. в църквата „Св. Четиридесет мъченици“ с формата : **АЗЪ Іѡ̃ АСѢ" ВЪ ХА БА БЛВѢРНН ЦРЬ Н САМОДРЪЖЄЦЬ БЛЪГАРѠМЬ**. Вече отбелязахме запазените споменавания на цар Константин Тих. При владетелите от XIV в. царската титла добива изкристализирал и константен вид: Име на господаря – **ВЪ ХА БА ВѢРЄНЪ** (или **БЛАГОВѢРЄНЪ**) **ЦРЬ Н САМОДРЪЖЄЦЬ ВСѢМЪ БЛЪГАРѠМЬ** (понякога се появява и **ГРЬКОМЬ**)[49]. Като варианти се приемат случаите от Рояшкия надпис (за цар Михаил Асен), Лаврентиевия и Бдинския сборник (за цар Иван Александър), където владетелите са наречени „самодържавни царе“[50].

Вече може да се смята за окончателно доказано, че тези форми в титулатурата на българските царе са приети като клишета от съответната титулатура на византийските императори: βασιλευς καί ἂυτοκράτωρ Ρωμαίων и близкото ἂυτοκρατώρ καίσαρ[51]. Но във всички случаи е абсолютно задължително титлите за „цар“ и „самодържец“ да са една до друга, преди или след името на владетеля.

Именно това положение не е спазено в Троишкия ктиторски надпис, и то точно там, където се разграничават двата шрифта. Получава се така, че името на Константин Асен разделя на две титулатурата, макар местният падеж в думата „самодържец“ да е спазен. Освен това в първата част от текста е използвана титулатурата, която според Боянския надпис не предполага обозначението „самодържец“.

Боянският и първата част на Троишкия ктиторски надпис си приличат много по съдържания тон в отношението към владетеля. Подчертава се значението на съответния ктитор, докато царското име идва в края. В Боянския надпис липсва името на царицата, както и на йерействуващия патриарх. Това се прибавя към скъсената титулатура на Константин Асен. Ако приемем, че първата част на Троишкия надпис е синхронна с епохата на този цар и е направена при създаването на църквата, тя би отговаряла добре на заложените в Боянския надпис идеи. В такъв случай първоначалното сведение за изграждането на храма е приключвало на пети ред с края на царското име. По някакви

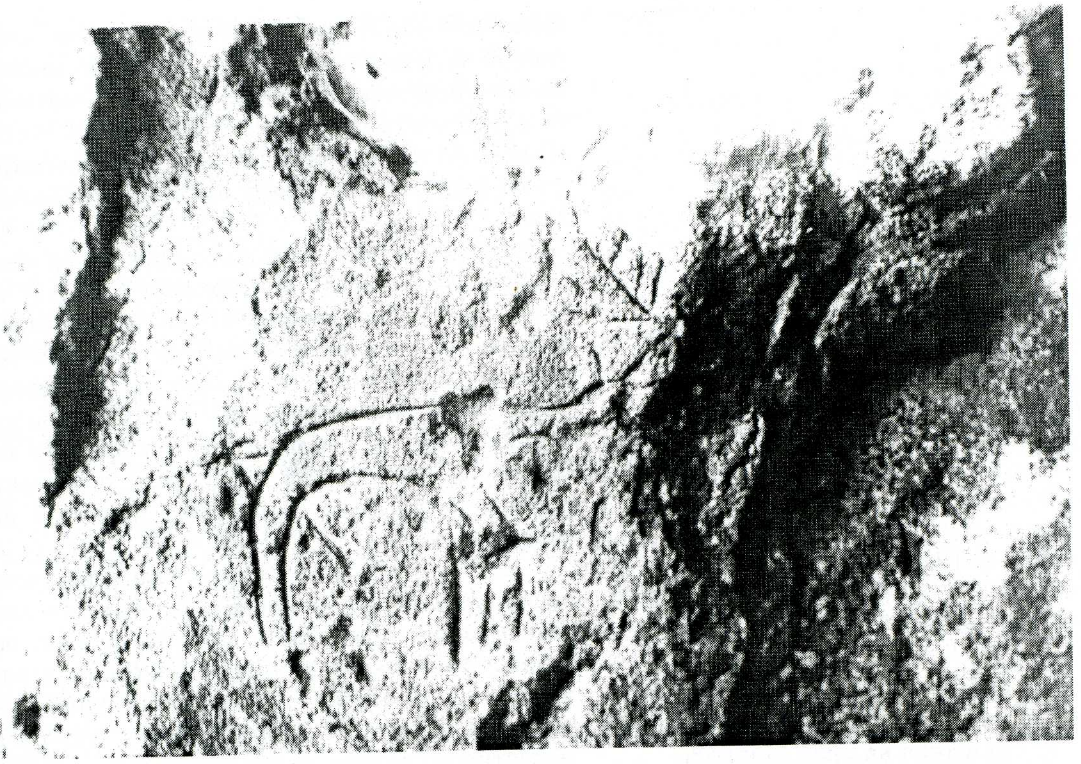

• *Обр. 10. Рисунка-графит от скалната църква „Манастира“ – изображение на елен.*
Fig. 10. Dessin - graffito de l'église rupestre „Manastira“ – figure de daim.

причини надписът е изоставен в почти завършен вид, което личи от липсата на фамилията – Асен, отсъствието на дата и незапълнените, но предварително разчертани редове.

Обратно, разширеният момент в акцентирането върху централната власт при втората част на Троишкия надпис идеално отговаря на нормите от XIV в. и по-специално от времето на цар Иван Александър. Подробно са изброени титлите на царицата и патриарха. А към царската титулатура неуместно е прибавено „самодържец на всички българи“, при което се е получило: **ПРН БЛГОВѢРН(ѢМЪ) Н ХРНСТОЛЮБІВѢМЪ ЦРН КОСТАНДН(НѢ АСѢ)НІ Н САМѠДРЬЖЦІ ВСѢМЬ БЛЪГАРѠМЬ.**

Според нашето становище Троишкият ктиторски надпис е изпълнен на два пъти – при съграждането на храма по времето на цар Константин Тих Асен (1263/1264 г.) и вероятно при обновяването на църквата в XIV в., може би по времето на цар Иван Александър. Вторият писач е продължил текста от мястото, където е стигнал първият – името на царя. Той го е допълнил съобразно изискванията на времето, но е познавал отлично епохата на предишния владетел. Знаел е дори такива подробности като пристрастието на Константин Тих към прозвището „Асен“ и го прибавя точно в оставащото място от една буква в края на пети ред[52].

Подобни случаи са редки, но не и неизвестни в практиката на средновековната епиграфика. Такъв е примерът с църквата „Св. Димитър“ в Марков Манастир до Скопие, завършена в 1377/1378 г. от крал Марко. Ктиторският надпис е оттогава, обаче отразява цялата строителна история на храма, която се оказва доста дълга. Изграждането е започнало в 1345/1346 г. по времето на сръбския цар Стефан Душан и е продължило при бащата

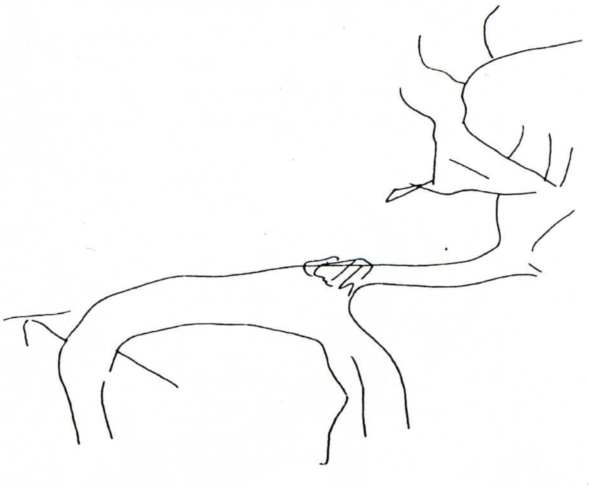

• *Обр. 11. Естампаж на същия графит.*
Fig. 11. Estampage du même graffito.

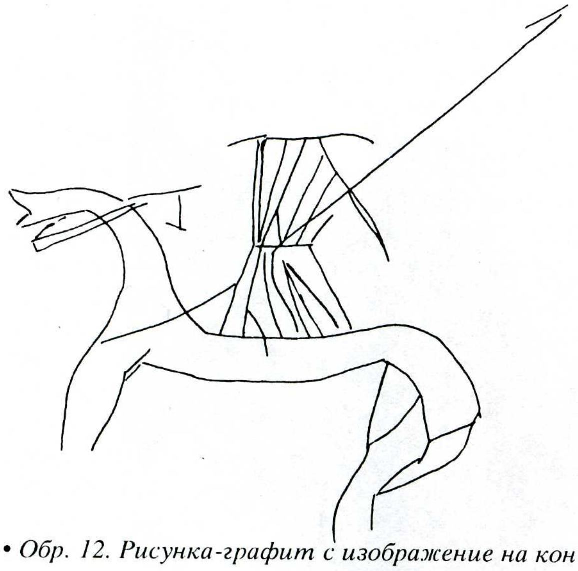

• *Обр. 12. Рисунка-графит с изображение на конник-воин от „Манастира“. Fig. 12. Dessin– graffito représentant un guerrier monté sur un cheval de „Manastira“.*

на Марко, крал Вълкашин. Имената на тези господари са дадени в надписа със същото уважение, както и това на крал Марко[53].

Аналогично на цитирания случай, вторият писач на Троишкия надпис е започнал на девети ред издълбаването на годината и името на владетеля, когато е станало довършването или реконструкцията на храма. И именно тогава той е открил, че няма да му стигне мястото. Наистина освен девети ред на плочата е имало още възможност за писане, но очевидно новият текст е бил много по-голям и майсторът е изчислил, че оставащото пространство е малко. По наше мнение тогава е бракувана цялата плоча, а на нейно място е била поставена друга, с целия желан текст. И може би това е причината днес да разполагаме с този изключително важен текст от Средновековието.

Сега не може да се каже какво е предизвикало обновяването на църквата през XIV в. Дали ктиторският надпис от XIII в. е останал полузавършен поради зачестилите тогава татарски нашествия в тази част на страната? Вероятно тогава е пострадал и току-що съграденият храм? А обновяването по времето на цар Иван Александър е напълно обяснимо, предвид мащабната дарителска политика на този владетел.

К. Попконстантинов привлича едно интересно сведение от Петър Богдан Бакшев, посетил района през XVII в.[54] Става ясно, че недалеч от руините на Велики Преслав се намирало село, където се е помещавало епископското средище. Самият епископ живеел в манастир до селото, около който имало много плочи с кирилски надписи[55].

Действително ситуацията отговаря напълно на местоположението на Троишко-Осмарския район спрямо Преслав. Вече може да се смята за доказано, че след кратък разцвет при първите Асеневци в началото на XIII в. старата българска столица е изоставена и запусната около третата четвърт на столетието[56]. Това

• *Обр. 13. Рисунка-графит с изображение на конник от „Манастира“. Fig. 13. Dessin - graffito représentant un chevalier de „Manastira“.*

става за сметка на все по-издигащия се Шумен. Оказва се, че изграденият от преславския митрополит Сава II в 1263/1264 г. манастир се намира точно по средата на разстоянието между стария и новия център на района. Твърде е възможно там да е преместено седалището на митрополита, което косвено личи от данните на Петър Богдан Бакшев. Същевременно обителта става киновиален център на скалните аскетски манастири, както често се наблюдава в християнската практика.

---

[1] **К. Шкорпил.** Памятники в окрестностях Абобской равнины. – ИРАИК, X, София., 1905, 432-442.

[2] **Ст. Маслев.** Неизследвани скални църкви в Коларовградско. – ИАИ, XXVI, София, 1963, 95-101.

[3] **К. Попконстантинов.** Старобългарски ктиторски надпис от с. Троица, Шуменско. – Археология, 1980, № 4, 56-64.

[4] В различно време скалните обекти са посещавани от археолози и историци. Специално трябва да се открои името на Т. Балабанов, който всъщност е първооткривателят на Троишкия ктиторски надпис. През 1980 г. там работи и епиграфът към АИМ К. Хаджиев. Той бе любезен да ни предостави няколко фотоснимки и ние му изказваме благодарност за това. Особено активни през 80-те години са някои шуменски учени. На базата на направени от К. Попконстантинов естампажи, В. Константинова направи опит за корекция на редица текстове, вж.: **В. Константинова.** Средновековни надписи от Шуменско. – Старобългаристика, 1983, № 3, 74-76. От скалния обект „Манастира“ е регистриран един нов надпис, даден в нашето изследване под № 3. К. Попконстантинов и В. Константинова не са съумели да направят естампаж на наистина много лошо запазения текст. В статията е даден само приблизителен превод на новобългарски език. Без коментар и естампаж е отбелязан още един неизвестен дотогава надпис под скалната църква „Костадинов манастир“, който в настоящата статия разглеждаме под № 4.

[5] **К. Шкорпил.** Цит. съч., табл. XCVII, № 16.

[6] **Ст. Маслев.** Цит. съч., с. 97. С незначителни корекции към това мнение се присъединява В. Константинова, вж: **В. Константинова.** Цит. съч., с. 75.

[7] Вж. например: Боянският ктиторски надпис от 1258/1259 г. (А. Грабар. Боянската църква. С., 1978, с. 22); Манасиевата хроника от 1344/1345 г. (Акс. Джурова. 1000 години българска ръкописна книга. С., 1981, № 165 – Рим, ВБ, Cod. Vat. Slav. 2, л. 1); Лондонското евангелие от 1356 г. (Акс. Джурова. Цит. съч., № 179 – Лондон, БМ, Add. Ms № 39627, л. 3); Ямболският надпис от 1356/1357 г. **П. Гълъбов.** Ямболският надпис. – В: Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски. С., 1960, 422-423.

[8] **А. Маргос.** За датировката на старобългарския надпис в скалния манастир при с. Рояк, Провадийско. – ИНМВ, VII (XXII), Варна, 1971, 204-206.

[9] **Й. Иванов.** Български старини из Македония. С., 1970, с. 134.

[10] **Й. Заимов.** Български именник. С., 1994, с. 10.

[11] **K. Popkonstantinov. O. Kronsteiner.** Altbulgarische Inschriften. – Die Slavischen Sprachen, XXXVI, Salzburg, 1994, S. 47-49.

[12] **Ив. Гълъбов.** Надписите към Боянските стенописи. С., 1963, с. 61; **В. Янкова.** За послесловието към старобългарския превод на „Житие на св. Антоний Велики“ от св. Атанасий Александрийски. – В: 1100 години Велики Преслав, II. Шумен, 1995, с. 175.

[13] **Ив. Гълъбов.** Надписите към Боянските стенописи, № 95.

[14] **Й. Иванов.** Цит. съч., с. 132.

[15] **Ив. Гълъбов.** Надписите към Боянските стенописи, с. 161.

[16] Пак там, с. 32; **К. Попконстантинов.** Цит. съч., 57-58; **Й. Иванов.** Цит. съч., с. 587.

[17] Граматика на старобългарския език (под ред. на Ив. Дуриданов). С., 1991, с. 168.

[18] **M. Vego.** Zbornik srednjovekovn natpisa Bosne i Hercegovine, I. Sarajevo, 1962, № 4.

[19] **Й. Иванов.** Цит. съч., с. 238.

[20] **Й. Заимов.** Български народни имена на месеците. – ИИБЕ, III, С., 1954, 112-115.

[21] **Й. Заимов.** За смекчаването на съгласните и за замяната на носовките в Асеманиевото евангелие. – Старобългаристика, 1983, № 3, с. 57. В своята статия В. Константинова след ПОЧНNѦ вижда отчупване на скалата. Подобно отчупване тя е отбелязала и при мястото на името на месеца, което очевидно не е успяла да прочете, вж: В. Константинова. Цит. съч., с. 76.

[22] **К. Мирчев.** Имало ли е още в старобългарски (старославянски) „балканизми“? – Славянска филология, I, С., 1963, 318-321.

[23] **Кр. Станчев.** Поетика на старобългарската литература. С., 1982, с. 155-156.

[24] Пак там, 162-163.

[25] **Н. Овчаров.** Проучвания върху Средновековието и по-новата история на Вардарска Македония. С., 1994, 85-88 и цит. литература.

[26] **К. Попконстантинов.** Цит. съч., с. 56.

[27] Пак там, с. 60.

[28] Пак там, с. 61.

[29] **Ив. Гълъбов.** Старобългарски език с увод в славянското езикознание, I. Увод и фонетика. С., 1980, с. 34.

[30] **Ст. Смядовски.** Българска кирилска епиграфика IX-XV в., С., 1993, с. 119.

[31] **П. Попконстантинов.** Цит. съч., с. 63.

[32] Корекцията в надписа за пръв път направи Ст. Смядовски. Той даде и доста примери от православния свят, вж: **Ст. Смядовски.** Цит. съч., с. 69 и цит. литература. През 1995 г. доклад върху термина ПРОТОΘРОΝЪ на конференция в Шумен е изнесъл и П. Георгиев, но съдържанието на текста не ни е познато.

[33] **Ив. Снегаров.** История на Охридската архиепископия-патриаршия, I., С., 1924, с. 166.

[34] Латински извори за българската история. С., 1965, с. 337.

[35] **К. Попконстантинов.** Цит. съч., с. 61.

[36] Според нашето последно изследване той е от 1371-1372 г., вж: **Н. Овчаров.** За правилното разчитане на Търновския надгробен надпис от църквата „Св. Четиридесет мъченици“. – Археология, 1995, № 1, 46-53.

[37] Таблицата е дадена по: **Ат. Попов.** Монограми на българските царе (XIII-XIV в.) – В: Българско средновековие. С., 1980, обр. 7.

[38] **М. Ивановиħ.** Прилози о спомеництма Метохиjе, Новобрдске Криве реке, Сириниħке и Никишиħке жупе. – Соопштења Републичког завода за заштиту споменика културе, XV, Београд, 1983, 195-196.

[39] **М. Ивановиħ.** Натпис са надгробне плочи монахиње Марине 1371 године. – Зборник за ликовне уметности (1974), 335-342; **Г. Томовиħ.** Морфологиjа ħириличких натписа на Балкану. Београд, 1974, 76-77, бр. 62.

[40] **Г. Томовиħ.** Цит. съч., с. 68, бр. 64.

[41] **М. Ивановиħ.** Натпис младог краља Марка са цркве „Св. Неделье“ у Призрену. – Зограф, II, Београд, 1967, 20-21; **Г. Томовиħ.** Цит. съч., с. 77, бр. 3.

[42] Особено подписите на воеводата Мирчо Стари от края на XIV в. в: **D. Bogdan.** Paleografia romano-slava. Bucuresti, 1978, 262-268.

[43] **К. Попконстантинов.** Цит. съч., с. 60.

[44] **Ив. Божилов.** Фамилията на Асеневци 1186-1460. Просопография и генеалогия. С., 1985, с. 115.

[45] **Ив. Гълъбов.** Надписите към Боянските стенописи, 31-33.

[46] **Й. Иванов.** Цит. съч., с. 587.

[47] **T. Gerassimov.** Sceaux bulgares en or des XIII et XIV siecles. – Byzantinoslavica, 1960, 1, 62-74.

[48] **Г. Бакалов.** Средновековният български владетел (титулатура и инсигнии). С., 1995, с. 161 сл.

[49] Зографска грамота на цар Иван Александър от 1342 г.; Мрачка грамота на същия цар от 1347 г.; Рилска грамота на цар Иван Шишман от 1378 г.; Витошка грамота на същия цар от 1382 г., в: **Й. Иванов.** Цит. съч., с. 590, 594, 600-601. Също надписите в Манасиевата хроника и Лондонското евангелие, в: Акс. Джурова. Цит. съч., № 165, 179.

[50] **А. Маргос.** Цит. съч.; **Ив. Дуйчев.** Из старата българска книжнина, II. С., 1940, с. 154; **К. Куев.** Иван Александровият сборник от 1348 г. С., 1981, с. 401.

[51] **Ив. Добрев.** Палеографски бележки върху царското титулуване и някои царски отличия през епохата на Второто българско царство . – Старобългарска литература, VI, С., 1980, 69-80; Ст. Смядовски. Цит. съч., 63-65.

[52] Това може да се изчисли чрез сравнение на първите пет реда. Навсякъде в края е отчупено място за още четири букви (без запазените половинки). Само в края на пети ред има място за три букви. А сгъстеният текст с многобройни лигатури от втория шрифт позволява идеално разполагането на първата част от името АСѢ... в този малък участък.

[53] **Н. Овчаров.** Надписите от XIV в. в Марков Манастир до Скопие и политическият възход на кралете Вълкашин и Марко. – Старобългаристика, 1995, № 3, 33-40.

[54] **К. Попконстантинов.** Цит. съч., с. 64.

[55] **Б. Димитров.** Петър Богдан Бакшев – български историк и политик от XVII в. С., 1985, с. 162.

[56] **Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров.** Големият царски дворец във Велики Преслав, I. Преславската патриаршия през X в. С., 1991, с. 107.

Le complexe cultuel chrétien près des villages de Troica et d'Osmar (dans la région de Šumen) d'après les données épigraphiques des XIIIe-XIVe siècles

Nikolaj Ovčarov, Christo Andreev

(Résumé)

Dans cet article sont considérés d'importantes données épigraphiques relatives à un grand centre cultuel ayant existé aux XIIIe-XIVe siècles, situé sur le plateau de Šumen. A cette étape, les auteurs ont étudié quelques églises rupestres dans la région des villages de Troica et d'Osmar. Bien qu'elles ont fait déja l'objet de recherches, ce n'est que maintenant qu'on peut présenter avec précision cinq épigraphes d'un intérêt incontestable. L'une des épigraphes est sépulcrale, mais l'on ne peut en juger que d'après la reproduction conservée. Particulièrement remarquable est l'épigraphe du grammatikos Andonas qui est datée de 1251/1252. D'un intérêt tout aussi important est l'épigraphe où figure le nom slave du mois de février СѢЧЕNА. Du point de vue de la reconstitution de nos conceptions concernant l'art aux XIIIe-XIVe siècles, il importe d'indiquer le court texte comportant un passage d'hymne improvisé – ДНВН СѦ.

L'accent est mis sur la nouvelle interprétation de la célèbre épigraphe de donation de Troica. Les auteurs démontrent qu'il est question de deux textes, écrits par différentes personnes et à des époques différentes. L'épigraphe de donation de 1263/1264 est le plus ancien texte. Pour quelques raisons (probablement les invasions des Tartars), elle était laissée inachevée. Plus tard, probablement au XIVe siècle, l'épigraphe était achevée dans le style de l'époque. Il importe de souligner la conclusion des auteurs, à savoir que le monastère près du village de Troica était devenue le siège de la métropole de Preslav après la chute de l'ancienne capitale pendant le troisième quart du XIIIe siècle.

Два халколитни гроба от некропола при Дуранкулак, Добричко

Мая Аврамова

Сред многобройните гробове – над 1300, проучени в праисторическия некропол при с. Дуранкулак, Варненско, един се откроява както с богатия си погребален инвентар, така и поради това, че е от най-ранните гробове със злато[1].

Гроб № 466 се намира в планквадрат 29 Н, в югозападния сектор на халколитния некропол. Прави впечатление, че в този район преобладават гробове на жени и деца[2]. Гробната яма е била покрита и маркирана със седем сравнително големи каменни плочи, забити вертикално и слабо застъпващи се една друга. Редицата е дъговидно извита, ориентирана север-юг.

Погребаната жена е на възраст 16-18 години, в поза хокер надясно, с глава на север. Краката са силно свити в колената под ъгъл 45° спрямо тялото. Лакътят на лявата ръка опира до коляното, а предлакътниците и на двете ръце са доста разместени. Над главата като погребални дарове са поставени три съда – купа и два съда с капаци, чиито устия са оцветени отвътре с червена охра. Около главата са намерени 23 звена от диадема, двуредова, изработени от черупката на мида спондилус. Върху скелета и около него са разпилени спондилусови апликации от дрехата и 16 големи ромбовидни звена от колан. Пред коленете е намерена медна гривна и мънисто от спондилус, а при дланите – масивен меден пръстен и един керамичен съд. Предните зъби са силно оцветени в зелено, а около един от тях е навита медна пластинка. При вдигането на скелета и погребалния инвентар, под костите са открити още 12 златни мъниста.

Погребален инвентар от гроб № 466 – собственост на НИМ (обр. 1):

1. Съд с капак – инв. № 28513-1.

Капак – плосък кръг с диаметър 8,6 см и две срещуположни дупки в периферията.

Съд – диаметър на устието 10,5 см. Извит навън ръб на устието, цилиндрична шия и биконично тяло с четири симетрично разположени протобукела при прелома в средната част на съда. Конкавно дъно. Светлокафява изгладена повърхност, лошо изпечен. Отвътре по устийния ръб – оцветяване с червена охра.

2. Съд с капак – инв. № 28513-2.

Капак с диаметър 5 см. Цилиндрична долна и конична горна част.

Съд с диаметър на устието 3 см. Полусферична горна част и конична долна част. Светлокафява добре загладена повърхност. Устийният ръб отвътре е оцветен с червена охра.

3. Купа – инв. № 28513-3.

Диаметър на устието 12,5 см. Слабо извит навън устиен ръб, цилиндрично-конична форма, конкавно дъно. Кафява излъскана повърхност, на места личи ангоба. Отвътре – оцветяване с червена охра.

4. Купа – инв. № 28513-4.

Диаметри на устието – 6,5 до 8 см. Цилиндрично-конична форма, конкавно дъно. Силно деформирана поради лошото изпичане. Светлокафява матова повърхност, на места личи ангоба.

5. Звена от диадема, спондилус – инв. № 28513-5 (обр. 2).

23 броя дъговидно извити, пробити косо, с дължина от 2 до 5,3 см. Вероятно диадемата е била в два реда, тъй като звената образуват кръг с диаметър, по-голям от този на черепа.

6. Апликации, спондилус – инв. № 28513-12 (обр. 3).

Те са пет броя и са от украсата на дрехата. Имат правоъгълна форма, заоблени ъгли и дупки за пришиване в краищата. Дължина – от 0,7 до 3 см.

7. Гривна, мед – инв. № 28513-7 (обр. 4).

Изработена е от плоска пластина с правоъгълно напречно сечение; заоблени, недопиращи се краища. Диаметър 6,5 см.

8. Пръстен, мед – инв. № 28513-8 (обр. 4).

Изработен от широка медна пластина, със заоблени застъпващи се краища. Диаметър 2 см.

9. Звена от колан, спондилус – инв. № 28513-6 (обр. 5).

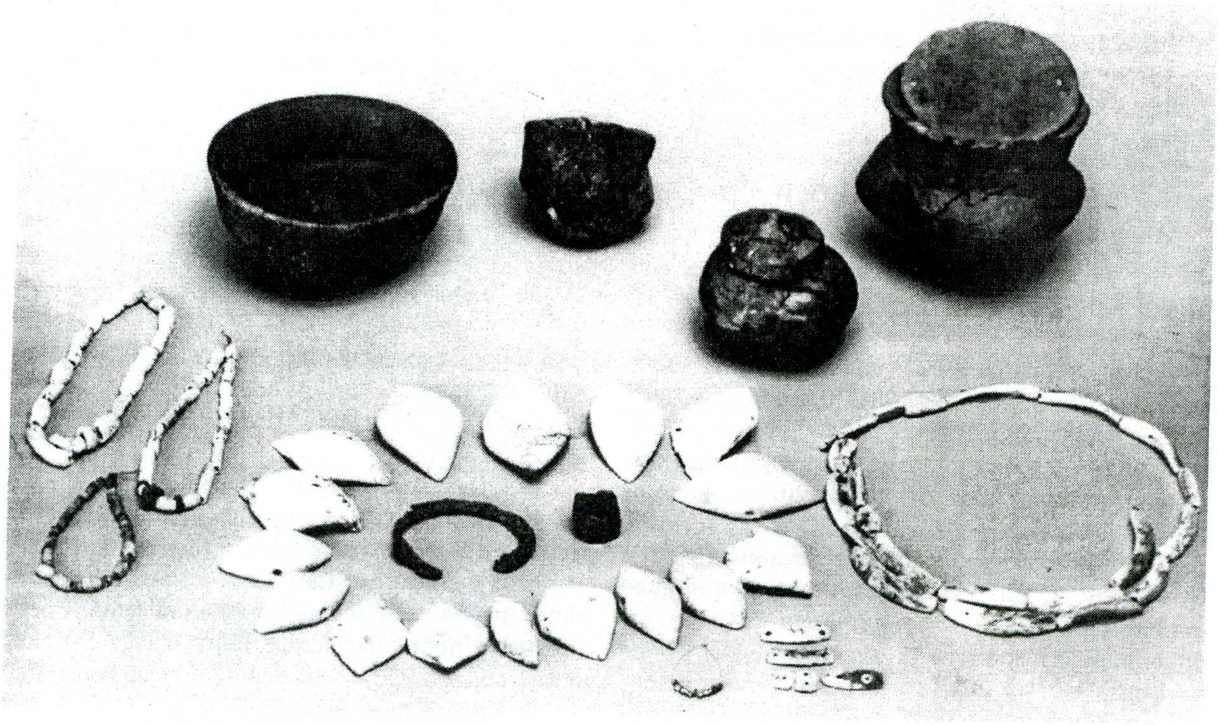

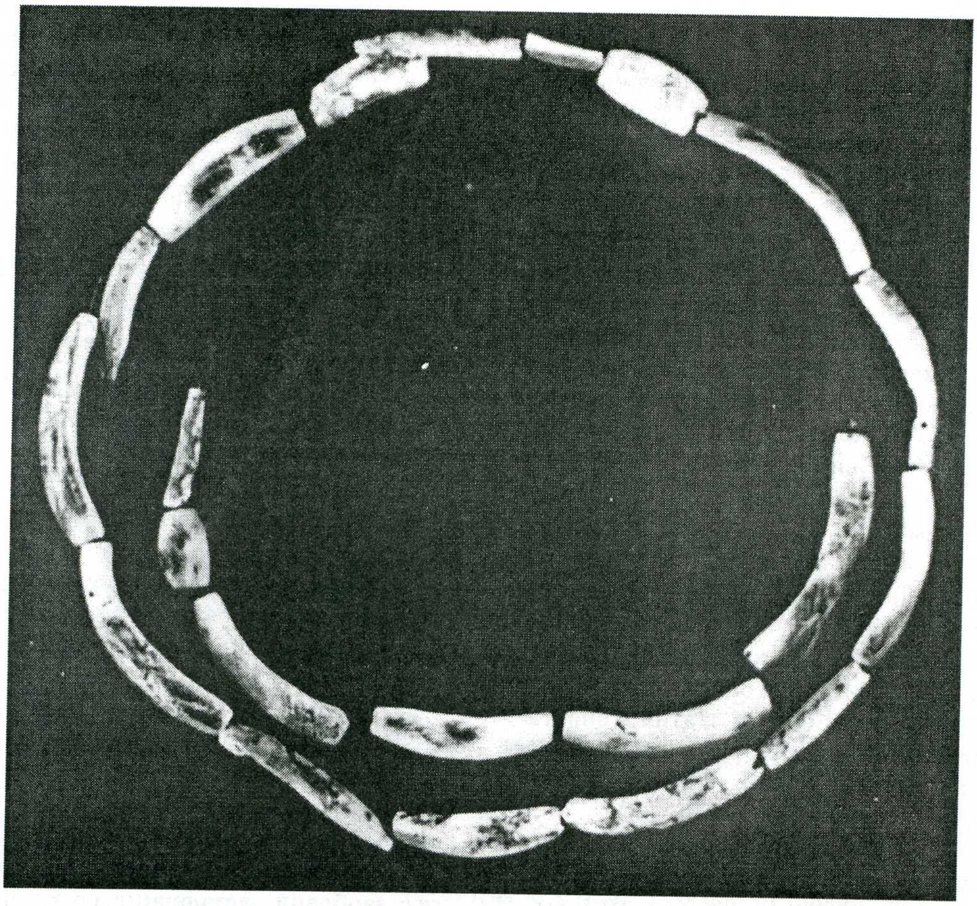

• *Обр. 1. Погребален инвентар от гроб № 466.*
Fig.1. Inventaire funéraire de la tombe № 466.
• *Обр. 2. Диадема от 23 спондилусови звена – гроб № 466.*
Fig.2. Diadème de 23 anneaux de spondylus – tombe № 466.

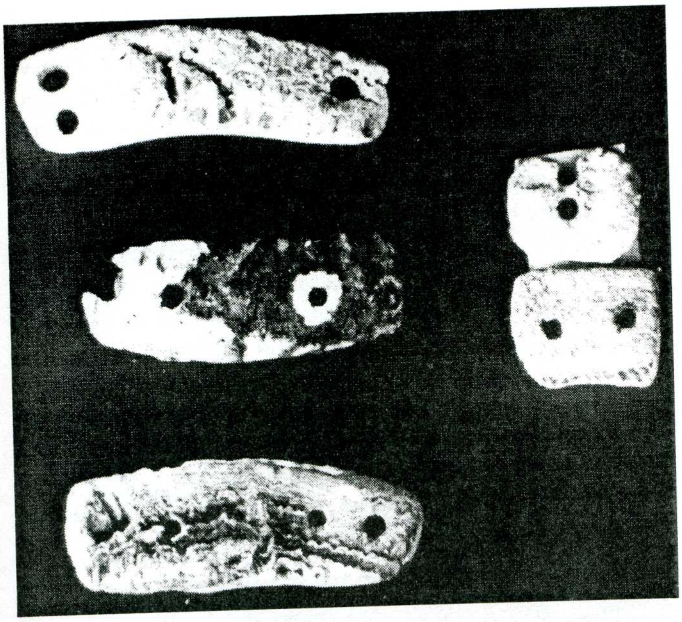

• *Обр. 3. Апликации от спондилус – 5 броя – гроб № 466.*

Fig.3. Appliques de spondylus – 5 exemplaires - tombe № 466.

• *Обр. 4. Гривна и пръстен, мед – гроб № 466.*

Fig.4. Bracelet et bague, cuivre – tombe № 466.

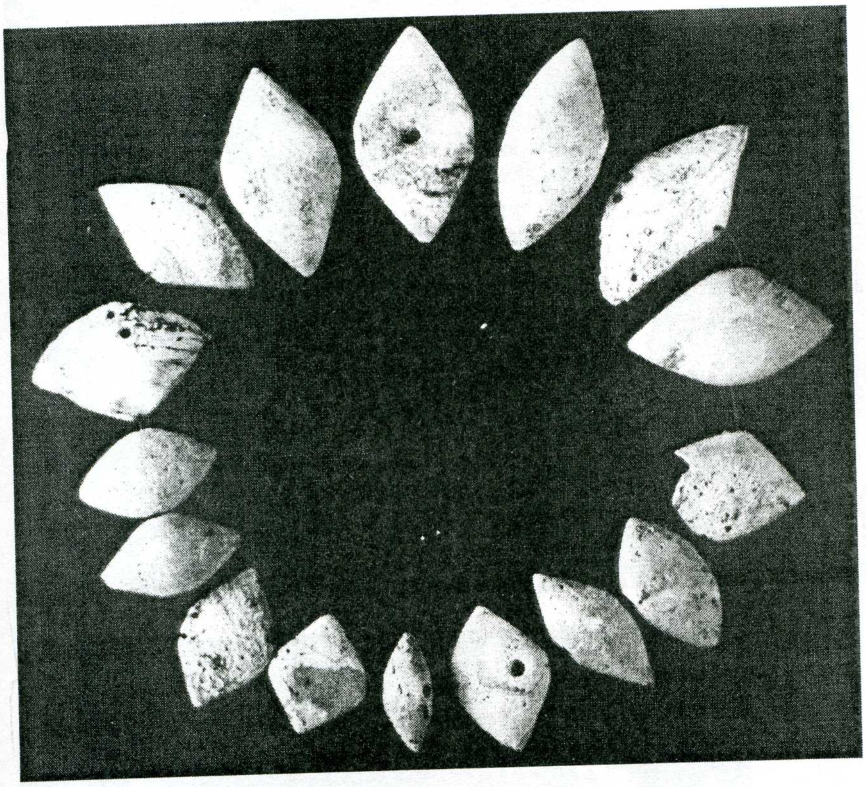

Ромбовидна форма, от вътрешната страна по две косо пробити дупки в краищата на единия диагонал. 16 броя с диагонали от 4 до 7,5 см.

10. Наниз от 83 малахитови и 6 халцедонови мъниста – инв. № 28513-9 (обр. 6).

Малахитовите мъниста са шайбовидни, с диаметър 0,5 см. Мънистата от халцедон са с диаметър 0,7 см и са обработени като многостенни призми.

11. Наниз от 18 спондилусови, 3 каменни и 3 костени мъниста – инв. №28513-10 (обр. 6).

Мънистата са цилиндрични и кръгли с диаметри от 0,7 до 1 см.

12. Наниз от 20 спондилусови мъниста – инв. № 28513-11 (обр. 6).

Цилиндрична форма, диаметър до 1 см.

13. Мъниста, злато, 12 броя – инв. №28513-13 (обр. 7).

Цилиндрична форма, застъпващи се краища, диаметър 0,2 см.

Сред по-късните халколитни гробове от

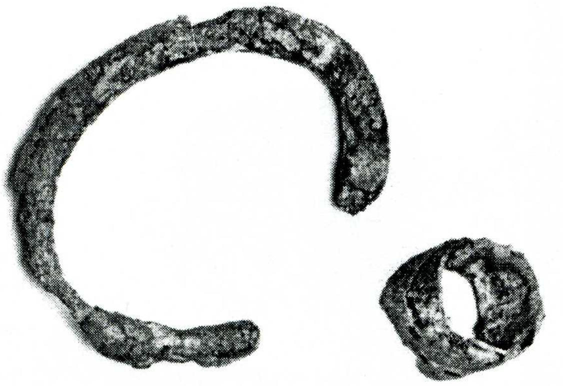

некропола при с. Дуранкулак, в чийто инвентар е открито злато, е и гроб № 364. Той се намира в планквадрат 30 Б-1 и е на дълбочина 1,19 м от повърхността. Открит е в южната част на некропола. Гробната яма е била маркирана с четири каменни плочи, вертикално забити в пръстта, слабо наклонени на запад. Каменното маркиране е ориентирано север-юг. Скелетът лежи от източната страна на плочите. Хокер надясно, жена или девойка на 12-16 години. Черепът липсва, скелетът е силно разрушен. В областта около ръцете и гръдния кош са намерени златни, малахитови, халцедонови и едно спондилусово мъниста. До ръката – гривна спондилус.

Погребален инвентар от гроб № 364 – собственост на НИМ (обр. 8):

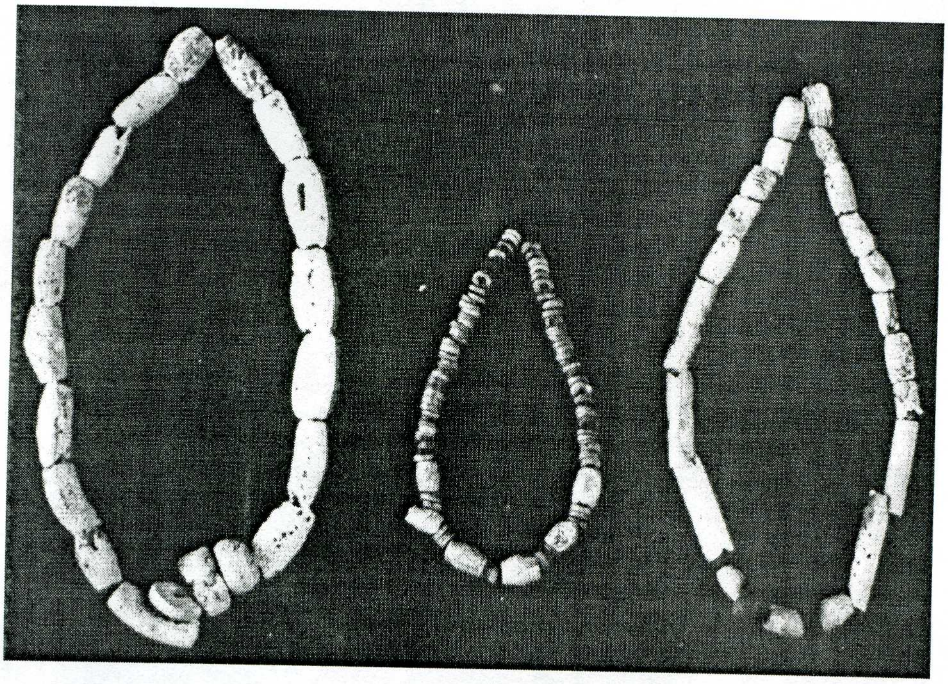

• Обр. 5. Колан от 16 спондилусови апликации – гроб № 466.
Fig.5. Ceinture de 16 appliques de spondylus - tombe № 466.

• Обр. 6. Нанизи – гроб № 466.
Fig.6. Colliers - tombe № 466.

• Обр. 7. Наниз от 12 златни мъниста – гроб № 466.
Fig.7. Collier de 12 perles d'or – tombe № 466.

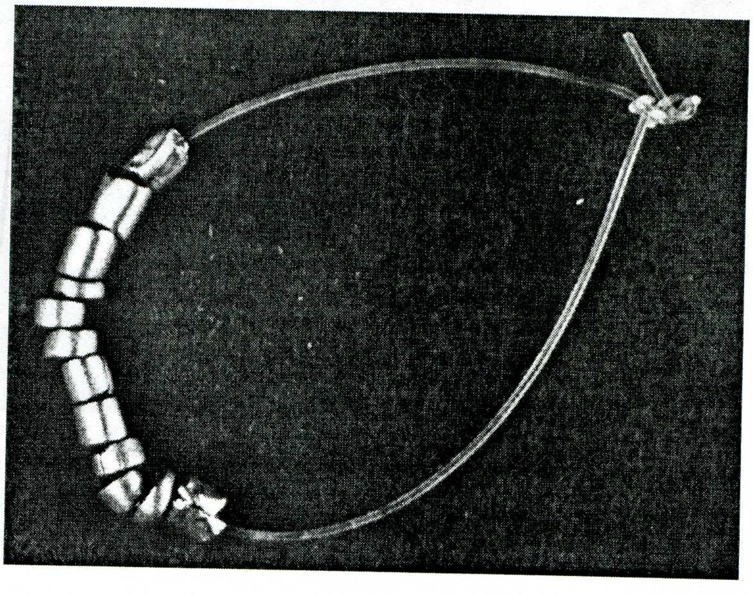

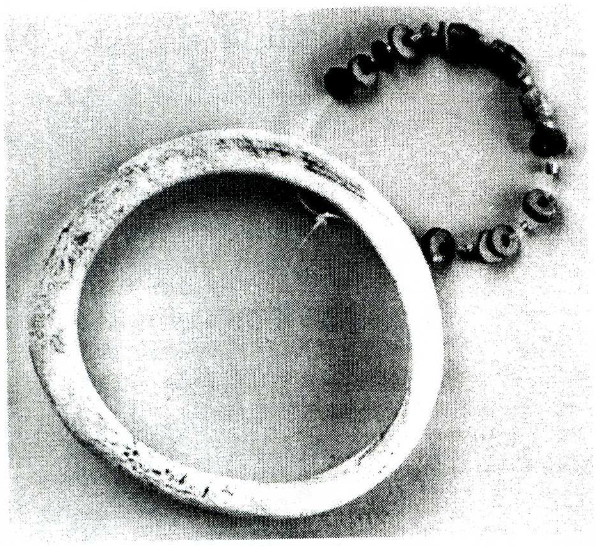

• *Обр. 8. Гривна от спондилус и наниз – гроб № 364. Fig.8. Bracelet de spondylus et collier – tombe № 364.*

1. Наниз – инв. № 28498-1.

13 мъниста от злато, цилиндрична форма, застъпващи се краища, диаметър 0,2 см;

10 мъниста от малахит, шайбовидна форма, диаметър 0,5 см;

3 мъниста от халцедон, многостенни призми, диаметър 0,5 см;

1 мънисто от спондилус с диаметър 0,6 см;

2. Гривна от спондилус с диаметър 7,5 см – инв. № 28498-2.

Тук бил желала да припомня няколко статистически данни за погребалния инвентар от проучените над 1300 гроба в некропола. Накити, направени от различни суровини – спондилус, денталиум, мед, злато и др., присъстват само в 235 халколитни гроба. Медни накити са установени в 99 погребения, а златни – само в 16. Златните накити, открити в некропола, се разпределят както следва – в 7 мъжки, 8 женски и 1 детски гроб. Украшенията от злато са пет типа – мъниста, обеци, гвоздеи, спирала и антропоморфен амулет. Познати са от халколитните некрополи при Варна, Девня, Радинград и др.

Медните накити преобладават в гробове на жени – общо в 78. Като типично женски се очертават пластините, украсявали предните зъби, но те са открити само в 7 случая.

Накитите на погребаната в гроб № 466 жена, сравнени с подобни украшения от гроб № 3 – Варненски некропол II, с тези от символичните гробове №№ 2 и 3 от Варненски некропол I представят фигурата на високопоставена в обществото жена, която носи диадема, колан, медни пръстени, гривна и пластини по зъбите, нанизи от спондилус, малахит, халцедон и злато. Фактът, че около нея липсват гробове на мъже, би могъл да означава, че е била жрица – т. е. жена с особен статус и именно представените накити са били белезите на нейния ранг[3].

Накитът със златни мъниста на погребаната в гроб № 364 би могъл да я определи като член на едно от високопоставените семейства, обитавали селището на Големия остров при с. Дуранкулак[4].

---

[1] **Х. Тодорова.** Каменно-медната епоха в България (V хилядолетие пр. н. е.). С., 1986, 182-96.

[2] **Т. Димов, Я. Бояджиева, Х. Тодорова.** Праисторическият некропол край с. Дуранкулак, Толбухински окръг. – Добруджа, 1, 1984, 74-88.

[3] **М. Аврамова.** Мит, ритуал и злато на една „несъстояла се цивилизация“. – Проблеми на изкуството, 1994, № 3, с. 15.

[4] **М. Аврамова.** Цит. съч., с. 16.

Deux tombes de femmes de la nécropole près de Durankulak, village de la région de Dobrič

Maja Avramova

(Résumé)

Dans cet article sont publiés deux des plus intéressants enterrements de femmes de la nécropole chalcolithique, dans les tumulus „Golemija ostrov“, près du village de Durankulak.

Dans la tombe № 466 est ensevelie une jeune femme, avec un riche inventaire funéraire. Les ornements découverts dans la tombe: diadème, colliers de petites pierres d'or, de chalcédone, de spondyile et de malachite; anneau, bracelet et plaque dentaire en cuivre; ceinture de maillons de spondyle, etc., témoignent de son statuts social élevé. Il s'agit vraisemblablement d'une prêtresse de village.

Dans la tombe № 364 est ensevelie une jeune femme dont les ornements indiquent qu'elle appartenait aussi à une famille de status social élevé.

La statistique des ornements découverts dans la nécropole chalcolithique les désignent comme uns des principaux objets caractérisant la place de l'individu dans la société.

Касетки за восъчно запечатване от фонда на Националния исторически музей

Весела Писарова

През 1993 г. във фонда на НИМ постъпиха чрез откупка от различни лица два бронзови предмета с еднакво предназначение[1], каквито не са ни известни досега от публикации и музейни колекции в България[2]. За двете находки липсват данни относно откриването им, посочени са само най-общо регионите на Видин и Ловешка област[3].

Предметите представляват малки касетки[4] от две шарнирно свързани части – с основа и капаче. Всяка част е лята в отделен калъп. Външната повърхност на капачето е украсена с разноцветен емайл, поставен във вдлъбнатини, оформен при отливането. В единия случай емайлът е от типа милифиори, изработени чрез мозаичен набор от миниатюрни стъклени кубчета, направени от теглени пръчици, които са нарязани в необходимия размер. Закрепването на емайла е осъществено чрез изпичане, както и при другата касета, където всеки цвят емайл е положен в отделно легло[5].

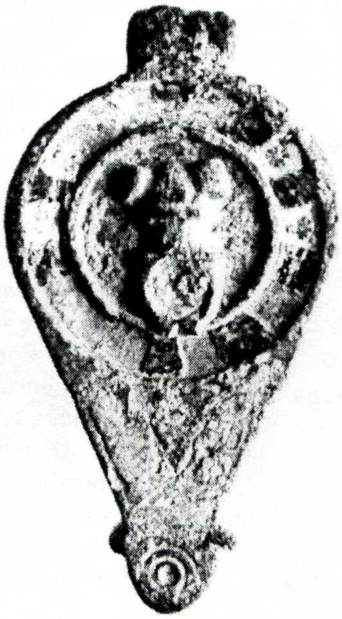

• *Обр. 1. Касетка за восъчно запечатване с формата на антична лампа – лице.*
Fig. 1. Cassette de cáchetage à la cire, à la forme de lampe antique – face.

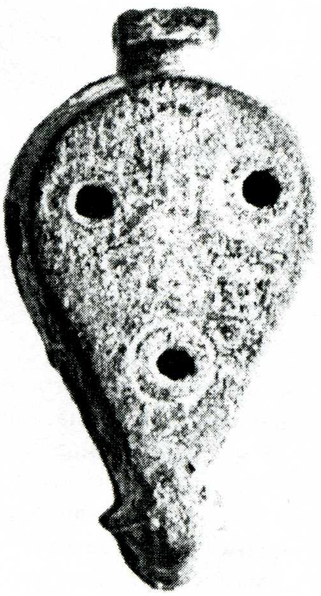

• *Обр. 2. Касетка за восъчно запечатване с форма на антична лампа – гръб.*
Fig. 2. Cassette de cáchetage à la cire, à la forme de lampe antique – dos.

Едната касетка има листовидно очертание и наподобява антична бронзова лампа (обр. 1, 2, 3). Основата на касетката е оформена като резервоар на лампата – дъното е плоско, а стените са скосени към него. При върха, към фитилната част, има релефни ръбчета – на дъното и стените. Капачето на касетката е плоско от вътрешната си страна, но има три щифтчета: едно малко в средата на диска, едно по-дълго и заострено щифтче под „фитилника" и едно малко триъгълно под ръба на едната страна на плещите. Последните две несъмнено служат за затварянето на капачето. Горната повърхност чрез леглата за емайлите оформя плещите, диска и фитилника на „лампата". В центъра на диска има релефна фигура с вдлъбнато кръгче в предния край, което имитира отвора за наливане на маслото. Чрез шарнира е представена дръжката на „лампата" (обр. 2).

Декорацията е разпределена според частите на „лампата". Релефната фигура в центъра може да се тълкува като схематично изображение на фалос. Предната му кръгла част е запълнена с бяла емайлова паста, фонът също е запълнен с такава.

„Плещите" са украсени с разположени пръстеновидно многоцветни емайли – десет сини трапецовидни кубчета се редуват с десет бели, в които са апликирани миниатюрни сини цветчета с осем триъгълни листенца и пръстеновидна червена тичинка с бяло око (обр. 1, 3).

Фитилната част на „лампата" има триъгълно очертание, което започва плавно от плещите и завършва със заоблен връх. Той е оформен като чашка на цветче с две листчета, чиито върхове се издават встрани, имитирайки волутите при античните лампи. Фитил-

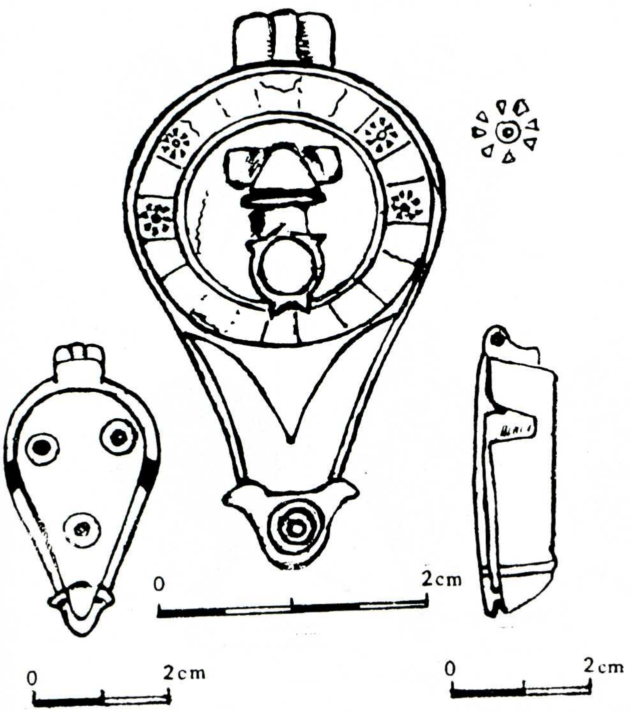

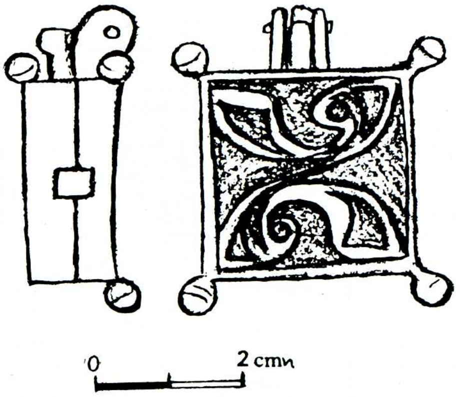

• *Обр. 3. Касетка за восъчно запечатване с форма на антична лампа – графично изображение: капаче, профил, дъно.*
Fig. 3. Cassette de câchetage à la cire, à la forme de lampe antique - représentation graphique: couvercle, profil, fond.

• *Обр. 4. Касетка за восъчно запечатване с призматична форма – графично изображение: капаче, профил.*
Fig. 4. Cassette de câchetage à la cire, de forme prismatique – représentation graphique: couvercle, profil.

ният отвор е представен чрез вдлъбнато кръгче и очертаващ го пръстен, запълнени с бяла паста. Каналът на „лампата“ е очертан от две съединени в основата си, запълнени с бледозелен емайл линии. Те напомнят две дълги, заострени листенца, излизащи от оформения като цветна чашка фитилник (обр. 1, 3).

Украсата на капачето може да се възприеме като разцъфнал цвят с всички негови елементи: цветна чашка, листенца, тичинки и плодник. Отделните елементи съвпадат с частите на имитираната лампа.

Втората касетка има призматична форма с почти квадратна основа. Още при отливането на всеки от осемте ъгъла е оформено по едно изпъкнало топче (обр. 4). Двете части на касетката са почти еднакви плитки кутийки, като долната има на вертикалните си стени отстъп навътре, в дебелината им, за да се осигури затварянето. Капачето е украсено с червени и сини емайли. Два еднакви волутни орнамента са разположени в обратна симетрия. Със синьо е запълнен фонът, а червеният емайл попълва вътрешните полета на орнамента. Самите волути са с естествения цвят на бронза. Този орнамент е типичен за келтските емайли в техника шамлеве[6]. Композицията е рамкирана. На едно от топчетата на капачето се виждат следи от кръгче червен емайл, но не е сигурно, че е свързано с предварително замислената украса.

Шарнирът на тази касетка е различен по форма от шарнира на първата – на капачето е представен от единично Г-образно езиче със заоблени ъгли, а на основата – от успоредно разположени заоблени езичета (обр. 4.).

Еднаквото предназначение на двете касетки се определя от идентичните им по разположение и близки по форма и брой отвори (обр. 2, 3, 4). Два големи отвора (трапецовидни на първата и правоъгълни на втората касетка) са разположени един срещу друг на вертикалните стени. Малки кръгли отвори, очертани с концентрична окръжност (съответно три за първата и четири за втората касетка) са оформени на дъното[7].

Такива касетки не бяха известни у нас[8]. Направеният анализ на съдържанието на първата касетка (получената проба от остъргването на вътрешните стени бе под 5 мг) чрез инфрачервена спектроскопия показа следните химически групи: серни съединения (най-голямо количество), съединения на фосфора, въглеводороди и халогенни производни, алкохолни и фенолни групи (също в значително количество) (обр. 5). Изводът на химиците е, че най-вероятно се касае за лекарствено или козметично средство[9]. Според мен съставът е твърде близък до пчелния восък и други пчелни продукти[10]. Моето първоначално предположение беше за благовоние или лекарство

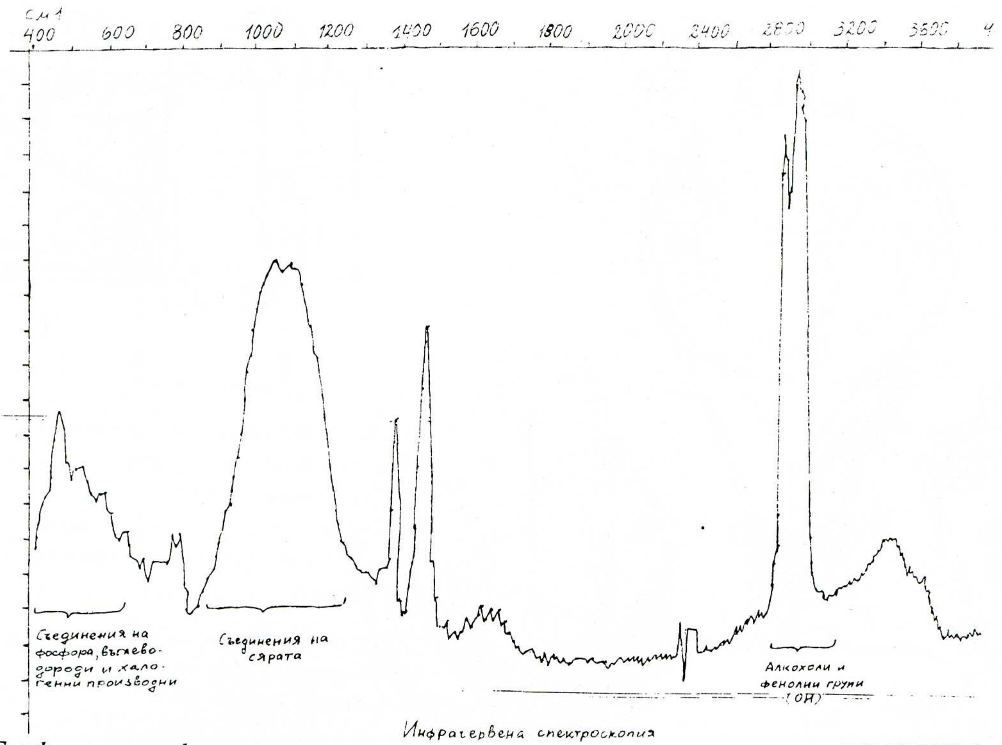

• *Обр. 5. Графика на инфрачервена спектроскопия на съдържанието от касетката с форма на антична лампа. Fig. 5. Graphique d'une spéctroscopie aux rayons infrarouges du contenu de la cassette à la forme de lampe antique.*

на восъчна основа и носене на касетката на врата чрез верижка[11].

Аналогични по форма, а някои и по елементи на декорацията, близки или идентични на първата касетка, са определени като: кутийки за запечатване[12], восъчни капсули[13], капсули за запечатване[14]. В една публикация е подчертано, че по-рано те са били считани за амулети[15], но вече се приема, че служат за запечатване с восък, като през страничните отвори преминава капакът на вързопчето, а печатът е поставян върху восъка и капсулката е затваряна с капачето[16].

Прави впечатление, че две касетки – едната от Лион[17] (обр. 6), а другата от аукцион в Швейцария[18] (обр. 7) имат аналогична форма. При швейцарския каталог фигурата е подобна на фалос и е инкрустирана с жълто (вероятно емайл), а фонът е посребрен. Публикувани касетки с идентична или близка листовидна форма има от римския Регенсбург[19] и от дунавския кастел Сорвиодурум[20] (обр. 8). Оттам произхожда и едно капаче с четвъртита форма[21]. Капачетата на всички кутийки, публикувани в цитираните две изследвания, са украсени с емайли[22].

По техника на изработка и украса касетите от НИМ трябва да се свържат с провинциалното гало-римско художествено бронзолеярство и емайлиране. Освен касетки, в същия стил и украса са изработвани фибули с най-различна форма и други предмети[23]. Като основни центрове на това производство се сочат Североизточна Франция, Източна Белгия, Югозападна

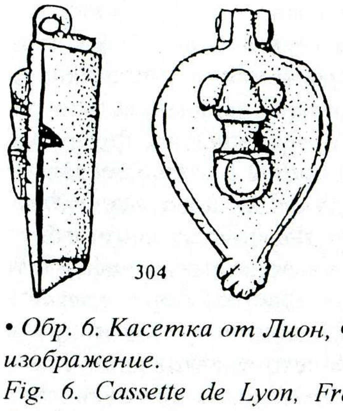

• *Обр. 6. Касетка от Лион, Франция – графично изображение.*
Fig. 6. Cassette de Lyon, France – représentation graphique.

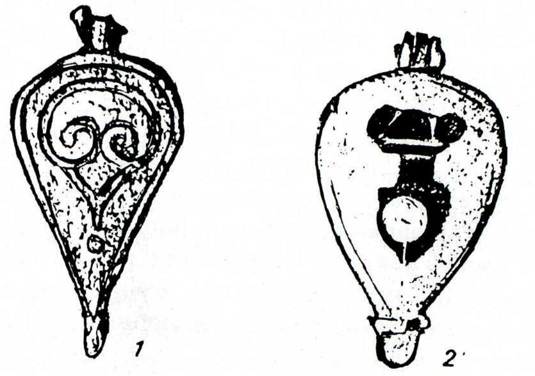

• *Обр. 7. Касетки от аукцион в Швейцария – графично изображение*
Fig. 7. Cassettes de Suisse – représentation graphique.

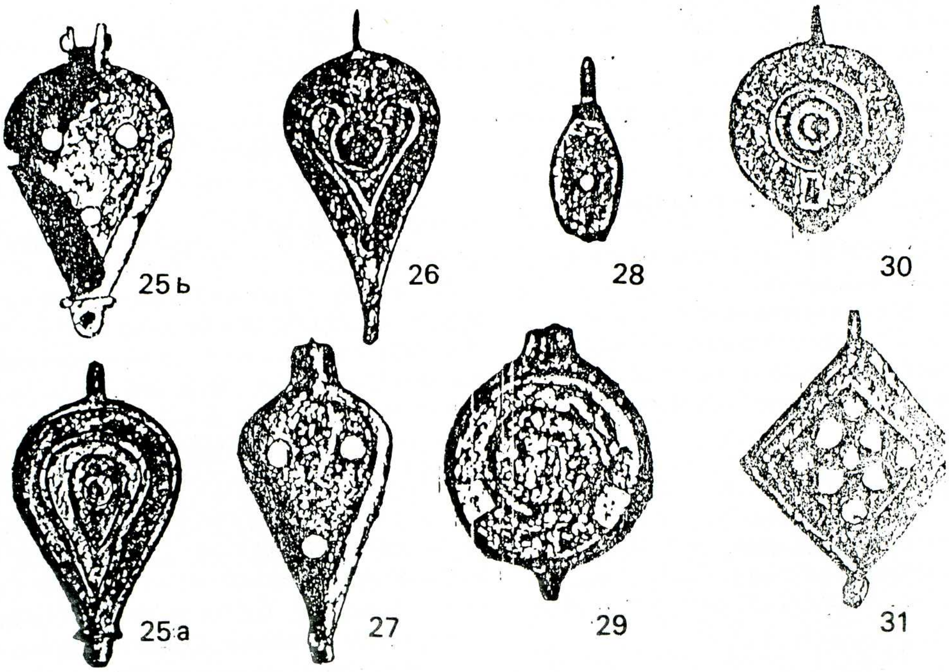

Обр. 8. Касетки от Щраубинг – Сорвиодурум.
Fig. 8. Cassettes de Straubing – Sorviodurum.

Германия и по-точно римски провинциални ателиета по средното течение на р. Рейн. По търговските пътища на империята те са добили широко разпространение, включително и по Долния Дунав[24]. За включените в тази публикация касетки се знае само, че произхождат от районите на Видин и Ловеч, доколкото информацията на приносителите е вярна.

Техниката на изработка, стилът на украсата, както и посочените паралели допринасят за тяхното датиране от края на I в. – началото на III в. сл. Хр. То се основава на факта, че емайловите изделия в тези техники и стил се изработват през I в. сл. Хр. Най-късно датираният паралел на касетка за восъчно запечатване е открит в зида на сграда, унищожена при пожар в средата на III в.[25]

---

[1] Изказвам благодарност на д-р Николай Марков от НИМ, който ми предостави материалите за публикуване.

[2] През 1994 г. в НИМ бе предложена за откупка още една подобна находка. Благодаря на колегата от античния отдел на НИМ Елка Дочева за дадената ми информация. Информация за част от подобен предмет, намерен при разкопки в Ескус, получих и от ст. н. с. Гергана Кабакчиева. Благодаря ѝ за това, както и за посочените ми две заглавия на немски издания, в които намерих аналогични предмети.

[3] За съжаление предметите са откупени от частни колекционери, които нямат информация за находищата.

[4] Инв. № 32940 е с форма на антична бронзова лампа. Сравнително добре запазена, с неравномерна зелена патина, част от емайла е изпаднал. Размери: дължина – 4,1 см, макс. ширина – 2,3 см, височина на стените – 0,9 см. Направено е частично почистване на емайла – благодаря на реставраторката от НИМ Татяна Константинова.

Инв. № 34523 е с призматична форма. Добре запазена, шарнирът работи. Почистването е направено от колекционера, който я е предложил на музея. Размери: макс. дължина – 4,3 см (с декоративните топчета), страни на кутийката – 2,9/2,7 см, височина – 1,1 см.

[5] Закрепването на емайла личи добре при наблюдение с микроскоп – при изпадането изпеченият емайл не се откъртва изцяло и оставя следи на места. За технологията виж: **E. Molinier**, L'émaillerie, Paris, 1891, 18-20; **Кн. М. К. Тенишева**. Эмаль и инкрустация. Прага, 1930, 82-83.

[6] **L. F. Day**. Enamelling, London, 1907, p. 17, taf. 7.

[7] Инв. № 32940 – размер на големите отвори върху стените – 3 х 4 мм, кръгли отвори върху дъното – 2 мм.

Инв. № 34523 – размер на големите отвори – 4 х 5 мм, на кръглите – 3/4 мм.

[8] Касетка инв. № 32940 е влязла в музейния фонд под названието реликвиарий. По това време още не разполагахме с втората касетка и с публикации, в които да са описани и илюстрирани аналогични предмети.

[9] Изказвам своята благодарност на сътрудниците от Централната лаборатория към ХТИ с ръководител доц. Недялка Русева, както и на к. и. н. К. Лещаков, преподавател по археология в СУ, с чието съдействие се осъществи анализът.

[10] **С. Младенов**. Пчелните продукти – храна и лекарство. С., 1989, 97-98.

[11] На декемврийските четения по средновековна археология в памет на Екатерина Манова през 1993 г. докладвах, че се касае за касетка, в която е поставяно благовоние или лекарство на восъчна основа. За това предположение намерих косвено потвърждение в книгата на E. Moliner, L'émillerie, където авторката споменава кутийка за парфюми – за съжаление без да помества илюстрации и подробно описание.

Изказвам благодарност на всички, които ми помогнаха със съвети при работата ми по доклада: ст. н. с. М. Ваклинова, доц. Ст. Ангелова и др. колеги.

[12] Jadis, rue des Farges. Archeologie d'un quartier de Lyon antique. Exposition au musée de la civilisation gallo-romain de Lion du 22 nov 1985 au mars 1986, p. 36, № 304, 305.

[13] **Ag. Sternberg,** Zürich. November 1982, № 734, 735, много вероятно е и № 686 да е част от такава капсула.

[14] **A. Obermayer.** Kelten und Römer am Magdalensberg. Ruinen. Grabungen. Funde. Wien 1971, p. 104; **Fischer.** Das Umland des römischen Regensburg. München 1990, p. 181 – 12.14, taf. 53 B 5.

Walke. Das römische donaukastell Straubing – Sorviodurum. Berlin 1965, p. 58, taf. 111/25-31.

[15] Пак там, p. 58.

[16] Пак там, p. 58: A. Obermayer. Opus. cit., p.. 104: Jadis, rue des Farges..., p. 36.

[17] Пак там, p. 36.

[18] **F. Sternberg.** Opus cit., № 735.

[19] **T. Fischer.** Opus cit., p. 181, taf. 53 B 5.

[20] **N. Walke.** Opus cit., p. 58, taf. 111/25 30.

[21] Пак там, taf 111/31.

[22] Пак там, p. 155, № 25-31: **T. Fischer,** Opus cit., p. 182, taf. 53 B 5.

[23] **L. Day.** Opus cit., 17-24, taf. 12, 13; A. Riegl, Spätrömische Kunstindustrie. Wien 1927, p. 370, taf. V/2,3, VII/6, VIII/7, 8, 9, 11, 14; **Hagenohr.** Email. Dresden 1955, p. 9; **T. Kolnik.** Skvosti antiky na Slovensku. Tatran, 1979, kat. 53, 54.: **Тенишева.** Цит. съч., 84-85, **А. Амброз,** Фибулы юга европейской части СССР. II в. пр. – IV п. н. е. М., 1966, 30-32, табл. 14/20, 22, 26, табл. 15/2 – 4, 6, табл. 27/3.

[24] **E. Molinier.** Opus cit., p. 20; **F. L. Day,** Opus cit., 17-24; **Тенишева,** цит. съч., с. 77, 78, 82; **Амброз,** цит. съч., с. 30, 31.

[25] **Тенишева.** Цит. съч., с. 83; **Амброз.** Цит. съч, с. 30-31; **T. Fischer,** Opus cit., 181-182 – датира капсулката преди средата на III в., когато сградата е загинала от пожар.

Cassettes de cachetage à la cire, du fonds du Musée national d'histoire

V. Pissarova

(Résumé)

L'auteur présente dans cette publication deux casettes de bronze, nouvellement entrées dans le fond du Musée national d'histoire, pour le cachetage à la cire. D'après les dépositaires, elles proviennent de la région de Vidin et de Loveč.

Les cassettes sont constituées de deux parties jointes, chacune coulée dans un moule. La surface extérieure des couvercles est ornée d'émail multicolor qui a été déposé dans des cavités lors du moulage.

L'une des cassettes est de forme foliacée et ressemble à une lampe de bronze.

La deuxième cassette est de forme prismatique avec une base presque carrée. Les deux parties de la cassette représentent deux petites boîtes presque identiques. Le couvercle est orné d'émail rouge et bleu.

Par la technique de fabrication, le style et la décoration, elles se rattachent à l'art et à l'industrie de la fabrication des objets en bronze et à l'émaillage dans les provinces gallo-romaines. A partir des Ier-IIIeme siècles après J.-Ch., les centres de cette industrie sont la France du Nord, la Belgique de l'Est, l'Allemagne du Sud-Est ou plus exactement des ateliers romains provinciaux sur le cours moyen du Rhin. La production de ces ateliers s'était largement répandue, y compris le long du Bas-Danube. En ce qui concerne les deux cassettes en question, nous ne connaissons qu'approximativement la région où elles étaient découvertes, à savoir la région de Vidin et de Loveč et il convient de les rattacher aux castels romains ayant existé en ces lieux.

Още веднъж за хоротесията от Дионисополис (IGBulg V, 5011)

Мирена Славова

Преди повече от десет години, на втория симпозиум „Тракия Понтика“ бе направено предварително съобщение за гръцки надпис-хоротесия от Дионисополис на Черно море[1]. Оттогава досега текстът на надписа е бил тема на немалко публикации заради ценната историческа информация, която съдържа[2].

Както личи от снимката на надписа, любезно предоставена ми от Красимир Банев, камъкът е много добре съхранен и като изключим отчупеното парче в началото на редове 13-25, буквената наличност позволява съдържанието да се възстанови изцяло, което Г. Михайлов прави в петия том на гръцките надписи от България.

Известни проблеми постави краят на надписа. Още след предварителното съобщение за него бяха застъпени няколко схващания за редове 29-32, които гласят:

29 τό δὲ 'Αφροδεί-
[σ]ιον συνεχώρησαν χρήσει Διο-
νυσοπολεῖται βασιλεῖ Κότυι ΕΙΣΣ
32 ΤΟΠΟΝΠΙΟΝ

Кирил Влахов вижда тракийски топоним в буквите ΕΙΣΣΤΟΠΟΝΠΙΟΝ[3].

Идеята на Георги Михайлов беше, че дионисополците се съгласяват цар Котис да използва светилището Афродизион за светилище със специални обредни функции, където се съхраняват свещени утвари за религиозни шествия[4]. Според него редове 29-32 трябва да се четат така:

29 τό δὲ 'Αφροδεί-
[σ]ιον συνεχώρησαν χρήσει Διο-
νυσοπολεῖται βασιλεῖ Κότυι εἰσ{σ}
32 τὸ Πονπίον

Превод: „... а пък Афродизиона дионисополците се споразумяха с цар Котис да го използва за Понпиона.“

От филологическа гледна точка слабостта на такова четене се състои в наличието на определителен член пред думата Πονπίον в текста. Известно е, че при конструирането на фрази от типа на „използвам нещо за нещо“ в старогръцки, както и в български, второто допълнение не е членувано. Срв. X. Mem. 3.14.4 например, където четем χ. τῷ σίτῳ ὄψῳ ἢ τῷ ὄψῳ σίτῳ (LSJ, s. v. χράομαι).

Няколко години по-късно Красимир Банев в устно съобщение на юбилейната сесия в чест на проф. Борис Геров, организирана от Катедрата по класическа филология в Софийския университет през 1991 г., предложи ново четене, което според мен е вярното, а именно:

29 τό δὲ 'Αφροδεί-
[σ]ιον συνεχώρησαν χρήσει Διο-
νυσοπολεῖται βασιλεῖ Κότυι εἰσ σ[ι]
32 τὸ πονπίον

Превод: „... а пък Афродизиона дионисополците се споразумяха с цар Котис да го използва за изпращане на зърно.“

Фонетичното изписване на думата σιτοπομπεῖον като σιτοπονπῖον отразява настъпилата асимилация по беззвучност (m) > (n) и има аналог в друго подобно изписване вследствие на асимилация, този път по звучност, на р. 12 – ἐγ δὲ вместо ἐν δὲ. Заедно с опростеното изписване на една гемината на р. 10 – ἐξ 'Οδησοῦ вместо ἐξ 'Οδησσοῦ и няколко други изписвания на (i) с (EI), характерно за гръцкия език по нашите земи от това време[6], тези са единствените ортографични отклонения в иначе грамотно редактирания текст.

Лексемата σιτοπομπεῖον в значение „изпращане на зърно“ е засвидетелствана в пасаж от Страбон, който описва плодородието и данъчните задължения на Теодосия, когато повествованието му се спира на Малка Скития (Str. 7.4..6) ...κἀν τοῖσ πρόσθεν χρόνοισ ἐντεῦθεν ἦν τὰ *σιτοπομπεῖα* τοῖσ Ἕλλησι, καθάπερ ἐκ τῆσ λίμνησ αἱ ταριχεῖαι. “

Доколкото ми е известно, тази лексема не е епиграфски засвидетелствана. Вариант σιτοπομπία, ἡ със същото значение се среща например в надпис от последната четвърт на IV в. пр. н. е. от Атина, уреждащ изпращането на колонисти в Адрия „ὅπωσ δ' ἂν ὑπάρχηι/[τῶ]ι δήμωι εἰσ τὸν ἅπαντα/[χρ]όνον ἐμπορία οἰκεία καὶ [σιτ]οπομπία“.[6]

Смисълът на новополучения текст е изключително интересен. Хориотетите[7], изпратени от цар Котис, от Одесос и от Калатис, определят границите на земите на дионисополците, граничещи с поземлените владения на двата полиса и на траките. Светилището на Афродита се преотстъпва от жителите на Дионисополис на траките да го използват за търговия със зърно – важно сведение за икономическото състояние на тракийското васално царство в първите десетилетия на новата ера. На фона на общия упадък в социално-икономическото развитие на този периферен район на гръцкия свят в края на елинистическата епоха, особено след създаването от Александър Македонски и диадохите на нови конкурентни търговски центрове в Александрия, Селевкия, Лаодикея и Родос, а и след опустошителните набези на бастарни и гети, когато понтийските колонии по западното Черноморие губят водещата си търговска роля на посредници между вътрешността на Тракия и континентална Гърция, този надпис свидетелства, че годините на римското покровителство над тракийското васално царство, особено при Август, ще да са били време на сравнително спокойно стопанско развитие[8].

Към чисто филологическите аргументи за това четене – ортографични, лексикологични и графологични (на снимката добре се вижда повреденото място на допълнената йота след последната сигма на р. 31) – могат да се добавят и логически, както ще се види по-нататък.

Имах честта да помагам на вече покойния проф. Г. Михайлов като негова студентка и колега в окончателното оформяне на ръкописа на петия том на IGBulg. В нашите беседи върху този надпис той признаваше неяснотата на финалните редове на текста. Както проличава и от снимката, в края на надписа се казва:

> 26 ...ταῦτα κρείνομεν μαθόντες ἐκ τῶν
> ἀρχαίων γραμμάτων εἶναι Διονυσο-
> πολειτῶν ΚΑΙΔΗΜΟΣΙΩΝΩΝΤΩΝΗΓΟ-
> ΡΑΚΟΤΩΝΤΟΝΠΟΝΤΟΝ. τὸ δὲ 'Αφροδεί-
> [σ]ιον συνεχώρησαν χρήσει Διο-
> νυσοπολεῖται βασιλεῖ Κότυι εἰσ σ[ῖ]-
> 32 τοπονπῖον.

Г. Михайлов виждаше във фразата ΚΑΙΔΗΜΟΣΙΩΝΤΩΝΗΓΟΡΑΚΟΤΩΝΤΟΝΠΟΝΤΟΝ излишни букви и секлузира <ων>, защото смяташе, че варианти ὧν τῶν или (ὄν)των са лишени от смисъл. Така фразата придоби облика καὶ δημοσίων <ων> τῶν ἠγορακότων τὸν Πόντον, която още тогава будеше съмнение, поради което той добави в коментара към този ред – sed non liquere confiteor.

Няколко години след неговата смърт у мен се зароди идеята, че текстът би получил пълния си смисъл, ако четем и тези букви и възприемем въпросната фраза като Genitivus possessivus от δημοσιῶναι οἷ ἠγορακότες τὸν Πόντον. Тогава би следвало да четем заключителната част на надписа така:

> 26 ...ταῦτα κρείνομεν μαθόντεσ ἐκ τῶν
> ἀρχαίων γραμμάτων εἶναι Διονυσο-
> πολειτῶν καὶ δημοσιωνῶν τῶν ἠγο-
> ρακότων τὸν Πόντον, τὸ δὲ 'Αφροδεί-
> [σ]ιον συνεχώρησαν χρήσει Διο-
> νυσοπολεῖται βασιλεῖ Κότυι εἰσ σ[ι]-
> τοπονπῖον.

Едно от основанията за такова четене, което се съобразява с всички букви върху камъка, е споменатата грамотност и прилежност, с която надписът е гравиран – други технически грешки на каменоделеца в него няма, а правописните, изброени по-горе, са с друга, психологическа природа – той е гравирал текста не както го е виждал в копието на документа, а както си го е произнасял на ум или на глас[9]. Разбира се, възможността документът да е бил написан и предоставен на каменоделеца с тези ортографически отклонения, споменати по-горе, също съществува, но тя е по-малка.

Второто основание за четенето δημοσιωνῶν τῶν ἠγορακότων τὸν Πόντον е логическо и по естествен начин произтича от коментираната по-горе идея за σιτοπομπεῖον.

Г. Михайлов в петия том на гръцките надписи от България, както и Кр. Банев и М. П. Димитров в предварително съобщение датират надписа по времето на известния ни от Овидий Котис III, преди да бъде убит през 19 г. от н. е. Както знаем[10], смъртта на Котисовия баща, Реметалк I, слага край на един близо двадесетгодишен, относително продължителен за тракийските реалности период на политическа стабилност. След Реметалк I властта в Тракия е поделена между неговия брат Рескупорис III и сина на Реметалк I Котис III, станал по-късно жертва на чичо си. Младият Котис се свързва в брачен съюз, сигурно не без благословията на самия Август в духа на политиката му за умиротворяване на империята и васалите ѝ, с Антония Трифена от царската династия на Понта. Известни са ни благосклонните думи на Тацит и Овидий за този най-културен и цивилизован според римските представи владетел на тракийското васално царство. Тацит го нарича mitis et amoenus (Tac. Ann. 2, 64), а Овидий го хвали в Ex.P.II, 9 35-54. Както настоящият надпис, така и почетният надпис на религиозен тиас от Калатис в чест на Аристон[11], споменават Котис като епонимен магистрат – βασιλεύσ, което свидетелства за приятелските му отношения с гръцките колонии, граничещи с царството му.

Що се отнася до въпросните гръцки колонии, те са покорени от М. Лукул по време на експедицията му през 72-71 г. пр. н. е. и по всяка вероятност са придобили статута на civitates foederatae, както съдим от сведението на Дион Касий (Cass. Dio 38,10,3) и един фрагментарен надпис с договор, скрепяващ съюзните отношения между Рим и Калатис[12]. Те са поставени под контрола на македонския провинциален управител, а след създаването на провинция Мизия по времето на Тиберий през 15 г. – под този на провинциалния управител на Мизия[13].

Всъщност римският контрол се е осъществявал чрез един praefectus orae maritimae, подчинен на проконсула на Македония. Точната дата на създаването на тази префектура и подробностите около нейното администриране не са ни известни[14]. Литературните и епиграфските антични свидетелства, на които можем да се опрем според Пипиди, са следните:

1. Би трябвало да приемем годината на Овидиевото заточение в Томи като terminus ante quem за създаването на praefectura orae maritimae, защото ако през 8 г. Томи не е бил в границите на империята, римският поет едва ли би бил заточен там. Че префектурата е била създадена наскоро преди идването на Овидий тук, съдим по неговите „Тъжни песни" (Trist. II 197-201):

Hactenus Euxini pars est Romana sinistri:
Proxima Bastarnae Sauromataeque tenent.
Haec est Ausonio *sub iure novissima vixque*
Haeret in imperii margine terra tui...

2. От последните години на Августовото управление (т. е. преди създаването на провинция Мизия) е известен от Истрия и надписът на Папас, син на Теопомп, посветен на Август[15], и надпис от Калатис в чест на P. Vinicius, консул през 2 г. пр. н. е.[16], които доказват лоялността на населението от западнопонтийското крайбрежие и в частност на тези колонии към римския император.

Със създаването на провинция Мизия praefectus orae maritimae става подчинен на управителя на новата провинция. Не знаем кои са били префектите на въпросната административна структура от създаването ѝ до средата на I в. от н. е. Известни са само имената на двама приятели на Овидий – Vestalis и L. Pomponius Flaccus, които преди 15 г. от н. е. са били свързани с управлението на областта[17].

Смятам, че към тези антични свидетелства за римското присъствие в северните западнопонтийски колонии можем да прибавим и настоящата хоротесия от Дионисополис, която свидетелства за наличието на римски публикани на територията на града още през второто десетилетие на I в. от н. е.

Най-вероятно надписът е поставен през 15 г. – годината на включването на Калатис и Дионисополис в провинция Мизия. Известна е практиката на други гръцки градове от района, които информират римската управа за старите си граници, когато настъпват промени в административно-териториалното устройство на земите в близост до градските им хори. Целта е да избегнат проблеми най-вече от данъчен характер.

Такъв е случаят с известния надпис от Истрия – хоротесията на Маний Лаберий Максим. Надписът точно се датира през 100 г. от н. е., макар че съдържа преписката между провинциални управители на Мизия и градската управа на Истрия, започнала още при Tullius Geminus, управител на провинцията през 47-50 г. от н. е.[18]. В него става дума за отношенията между Истрия и събирачите на данъци от митническата зона ripa Thraciae (τὸ τῆσ κατὰ Ἴστρον ὄχθησ τέλοσ), създадена през 45 г. от н. е. – годината на анексирането на тракийското васално царство от Клавдий. Точно тогава жителите на Истрия се обръщат към провинциалния управител с молба относно градската територия, достигаща до южния ръкав на Дунав, наричан Ἱερὸν στόμα или Πεύκη, която носи на града жизнено необходими приходи от риболов и консервиране на риба. За разлика от времето на независимото тракийско царство, когато тя не била облагана с данъци, превръщането на Тракия в римска провинция заплашило фискалния ѝ имунитет и наложило „потвърждаването на нейните граници за избягване на юридически конфликти и преди всичко такива с публиканите, до каквито иначе със сигурност би се стигнало"[19].

Първият проблем във връзка с предложеното четене е кога публиканите се появяват в територията на Дионисополис.

Една от възможностите е след създаването на praefectura orae maritimae те да са поели изкупуването на данъците в тези области като част от провинция Македония. Аналогията, която намираме в сведението на Цицерон (Cic. De lege agr. II, 50), че още преди да се създаде провинция Азия, там вече са се настанили societates publicanorum (agros Bithyniae regios, quibus nunc publicani fruuntur) е очевидна. Явна е и ролята на публиканите за бързото превръщане на тези земи в римска провинция и в мотивирането на политическите и военни действия на Помпей за нейното администриране[20].

Другата възможност е публиканите да идват тук през 15 г. – годината на присъединяването на Дионисополис към провинция Мизия.

Вторият проблем във въпросния пасаж от надписа е защо публиканите са наречени „публикани, откупили Понта".

Паралел за употребата на ἀγοράζω в значение „откупувам реколта или данъци" ни дават папирусните документи, регулиращи приходите от реколтата в египетските номи по времето на Птолемей Филаделф[21]. Там ἀγοράξω се среща в два типа съчетания:

- ὁ τὴν ὠὴν ἀγοράσας – „откупилият реколтата (например кол. 41, 22)
- ὁ nomen nomi ἀγοράσας – „откупилият даньците от нома...“

Например:

ὁ τὸν Σα[ίτη]ν ἀγοράσας (col 60, 22)
τῶι τὴν Λιβύην ἀγοράσαντι (col. 61, 11-12)
ὁ τὸν Προσωπίτην ἀγοράσας(col 61, 18)
ὁ τὸν Μενδήσι[ον] ἀγοράσας(col 62, 20-21)

В нашия надпис интересуващата ни фраза за откупвачите е организирана идентично на втория тип съчетания, но на мястото на името на нома стои ὁ Πόντοσ.

Това географско наименование придобива държавно-административен смисъл по времето на Митридат VI Евпатор. Анализът на античните свидетелства убедително доказва, че едва след установяване на политическото и военното му влияние по крайбрежието на Евксинския Понт Митридат VI започва да се нарича цар на Понта[22]. При това административното понятие Понт не идва от името на родната му страна Северна Кападокия, а обратно – Митридат е този, който ѝ го дава. И тя е наречена „Понт“ не защото граничи с Черно море, а защото владетелят ѝ, Митридат VI, е едновременно и цар на прилежащите на Евксинския Понт земи. Така административно понятие „Понт“ преди Митридат не съществува и то се налага, когато Витиния и Митридатовото царство стават римски провинции.

Да се върнем отново към изследвания надпис, в който изразът δημοσιῶναι οἱ ἠγορακότες τὸν Πόντον наистина затруднява, като се има предвид, че епиграфският паметник е датиран през второто десетилетие на I в. от н. е. – повече от 70 години след създаването на римската провинция Понт. Едно възможно обяснение е, че в новите земи било на praefectura orae maritimae, било на провинция Мизия (съгласно двете възможности за появата на публиканите в дионисополската хора, дискутирани по-горе) публиканите, откупили данъците от държавата, са членове на някоя societas publicanorum от римската провинция Понт. Аргумент в полза на това твърдение е както географската близост на двете административни области – римската провинция Понт и римската провинция Мизия, или още по-рано – praefectura orae maritimae, така и традиционно добрите връзки на северните западнопонтийски колонии, а и на тракийското васално царство с Митридатовия двор и Понта.

Вероятно дионисополците са сключили договор с някоя societas publicanorum за изпълнение на задълженията си към Рим и се застраховат срещу възможността от юридически усложнения, ако публиканите биха имали претенции за събиране на данъци от по-обширна обработваема площ. Така уточняването и потвърждаването на старите граници на града и консултирането на старите документи могат да бъдат свързани с намеренията на публиканите да изискват данъци от територии, които не са на дионисополците.

Към вече споменатата хоротесия от Истрия с близка аналогия можем да добавим известното писмо на римските консули от 73 г. пр. н. е. до магистратите на Оропос, в което те съобщават решението на спора между служителите на светилището на обожествения херос Амфиарай и публиканите[23]. Трансцендентният на пръв поглед въпрос за божествената или човешка природа на Амфиарай в случая има икономически измерения. Публиканите настояват да обложат с данък и земите на светилището, иначе ползващи се с фискален имунитет, под предлог, че те не са свещени, защото Амфиарай не е бог от олимпийския пантеон. Така те се надяват да се сдобият с допълнителна печалба.

Доколкото ми е известно, досега в научно обращение има две други интерпретации не толкова на съдържанието на дионисополската хоротесия (защото тя естествено се вписва в традиционните за гръцкия полис административни актове на промени или уточнения в кадастъра на градската хора), колкото на целта на неговото поставяне.

А. Аврам[24] смята, че връщането към „старите документи“ и актуализирането на границите между Дионисополис и Калатис се е наложило, когато малкият град Бизоне, разположен между тях, възстановява своята хо́ра след претърпяно земетресение. Подобна идея според мен е твърде хипотетична и не произтича от съдържанието на текста, особено след като името на Бизоне въобще не се споменава в него.

М. Тачева[25] от своя страна датира надписа по времето на Котис, управлявал между 42 и 16 г. пр. н. е., като се позовава на палеографските и фонетичните му особености. Тя свързва поставянето му със смяната на управляващата династия в Мизия и с преминаването на властта от Садала II в ръцете на Котис. Според нея Котис като главна политическа фигура в текста е държал на подновяването на старите документи между „колониите и силните в хинтерланда тракийски царе“.

Разликата от близо 60 години между тази

и защитаваната в настоящата работа датировка е твърде малка, за да могат да се използват палеографски или лингвистични аргументи в полза на едната или другата, още повече че обсъжданите в началото банални фонетични особености на надписа са характерни въобще за следкласическия гръцки език. Остават вътрешнологическите ресурси на самия текст.

Най-напред трябва да отчетем, че цар Котис не е „главна политическа фигура" в надписа, а само една от трите страни, граничещи с Дионисополис наред с Калатис и Одесос, които са изпратили хориотети.

Второ, не бива да се забравя, че датирането на надписа по времето на Котис (12-19 г. от н. е.) отчита факта, че именно на този Котис са подчинени тракийските земи край гръцките колонии след разделянето на тракийското царство между него и чичо му и че именно той е поддържал тесни връзки с тях, бидейки поне веднъж и епоним на Калатис.

Трето, паралелите с надписите от Истрия и Оропос са в полза на мисълта, че по римско време гръцките полиси прибягват до уточняване или „припомняне" на границите си, когато се засягат икономическите им интереси чрез промяна било в административно-териториалния, било във фискалния им статут.

Last, but not least, четенето, което се предлага в настоящата работа, би трябвало да ревизира и схващането на М. Тачева за наличието на някакво „зависимо население..., т. нар. демосии", т. е. обществени роби, на територията на Дионисополис.

Ако нашите съображения са правилни, тогава преводът на р. 26-32 би звучал така: „... след като научихме от старите документи, това отсъждаме да е на дионисополците и на откупвачите на Понта, а Афродизиона дионисополците се споразумяха с цар Котис да го използва за изпращане на зърно." .

---

[1] **Кр. Банев, М. П. Димитров.** Новый эпиграфический памятник из Дионисополиса. – В: Thracia Pontica II. Jambol. 1985 (Deuxième symposium international. Sozopol 4-7 Oct.), 34-37. Надписът е докладван от Красимир Банев и на епиграфския конгрес в Атина през 1982 г.

[2] Г. Михайлов включи надписа в том пети на IGBulg. Serdicae. MCMXCVII, № 5011. Върху отделни проблеми на надписа се спират: **Ал. Фол.** Още веднъж (и за последен път) към въпроса за стратегиите в Тракия. – В: ГСУ, ИФ, т. 77, 2, София. 1985, 142-144 (за стратега от Αρσειοσ; **K. Vlahov.** Neuentdeckte thrakische Ortsnamen. – В: ГСУ, ИФ, т. 77, 2, София. 1985, с. 452-457 (за ΕΙΣΣΤΟΠΟΝΠΙΟΝ); **G. Mihailov.** Epigraphica et linguistica. Linguistique Balkanique XXX. 1987, 4; 259-262 (за редове 29-32); **М. Тачева.** История на българските земи в древността. София, 1987 (с. 84, 86-87, 92-93, 110, 164); **A. Avram.** Untersuchungen zur Geschichte des Territoriums von Kallatis in griechischer Zeit. – В: Dacia (NS), XXXV, 1991, 103-137 (= SEG XXXIX, 604).

[3] **K. Vlahov, цит. съч.**

[4] **G. Mihailov, цит. съч.**

[5] p. 6 'Αριστείδου вместо 'Αριστίδου , p. 12, Καλλάτειδος вместо Καλλάτιδος, 'Ηράκλειτος вместо 'Ηράκλιτος, p. 23-24 и p. 28 Διονυ[σοπ]ολειτῶν вместо Διονυ[σοπ]ολιτῶν p. 30-31 Διονυσοπολεῖται вместо Διονυσοπολῖται p. 26 κρείνομεν вместо κρίνομεν p. 29-30 'Αφροδεί[σ]ιον вместо 'Αφροδί[σ]ιον Срв. G. Mihailov. La lanque des inscriptions grecques en Bulgarie. Phonétique et morphologie. Sofia. 1943, p. 31.

[6] Syll 3, № 305, 55-58. Срв. и Syll 3, № 839, 12. Σιτοπομπία е и лексема, която Диодор Сицилийски използва за „снабдяване със зърно", срв. D. S. XIII, 88, 1, и XIV, 55, 5.

[7] Разглежданият надпис е интересен във филологическо отношение и с този нов, макар и разбираем вариант на ὁριοθέτησ. Забавянето на издаването на надписа попречи лексемата да бъде включена в новия суплемент на LSJ от 1996 г.

[8] **Chr. M. Danov.** Dir Thraker auf dem Ostbalkan. – B: ANRW, 7,1, с. 154.

[9] Вж. повече по този въпрос у Sv. Tage Teodorsson. The Phonology of Ptolemaic Koine. Studia Graeca et Latina Gotoburgensia. XXXVI. 1977, с. 36 и сл.

[10] Краткият исторически екскурс върху този период от историята на тракийския царски двор е по **R. S. Sullivan.** Thrace in the Eastern Dynastic Network. – В: ANRW, 7, 1. Principat, 200-204.

[11] Dacia I, 1923, 139 и сл.

[12] **Sc. Lambrino.** Une inscription latine de Callatis. CRAI. 1933, с. 278 и сл.

[13] **B. Gerov.** Die Grenzen der romischen Provinz Thracia. – В: ANRW 7,1. Principat, с. 213.

[14] Повече за praefectura orae maritimae вж. у **D. M. Pippidi.** Das Stadtgebiet von Histria in römischer Zeit auf Grund der ὁροθεσία des Laberius Maximus (SEG, I, 329). В: Dacia 2 (NS), 1958, с. 244 и сл.; **J. Marquardt.** Römische Staatsverwaltung. I(2). Leipzig. 1881, с. 554 и II(2). Leipzig. 1884, 535-537; **G. Barbieri.** Rivista di Filologia. XIX. 1941, с. 288 и сл.

[15] Histria I, 1954, с. 511, № 9.

[16] IGRRP I, 654.

[17] Ex Ponto IV, 7; IV, 9, 1-4, 59-60, 119.

[18] **D. M. Pippidi, цит. съч.**, с. 241.

[19] Пак там.

[20] **A. H. Jones.** The Cities of the Eastern Roman Provinces. Second Edition. Oxford. 1971, с. 156.

[21] **P. Grenfell.** Revenue Laws of Ptolemy Philadelphus. Oxford. 1986. Срв. и LSJ, s. v.

[22] **B. Niese.** Straboniana. – В: RhM fur Philologie. Neue Folge, L. 42. Frankfurt am Main. 1887, с. 570 и сл. Вж. и Justin 37,3,3; Posid. (у Athen. V, 512A); App. Mithr. 15.

[23] Syll(3), № 747.

[24] Вж. бел. 2, цит. съч.

[25] Вж. бел. 2, цит. съч.

Nouvelle contribution à l'interprétation de la horothésia de Dionysopolis

Mirena Slavova

(Résumé)

L'auteur avance deux propositions concernant l'interprétation des lignes 26-32 de la horothésia de Dionysopolis (IGBulg V, 5011). En fait, la première interprétation est à feu notre collègue K. Banev, exposée oralement, et que l'auteur de la présente publication admet. Il s'agit du dernier mot de l'inscription qui pourrait être complétée comme suit σ[ι]τοπονπῖον. En ce qui concerne les lignes 26-27, l'auteur de la présente communication considère qu'il n'est pas nécessaire de sécluser le dernier ΩN du complexe graphique ΔΗΜΟΣΙΩΝΩΝ à la ligne 27, de manière à que l'on puisse l'interprété comme un *Genitivus possessivus* du nom δημοσιῶναι = *publicani*.

Ainsi les dernières ligne de l'inscription jettent de la lumière sur l'histoire économique du royaume vassal de la Thrace et sur les rapports de la colonie grecque de Dionysopolis avec les *societates publicanorum* au début du Ier siècle de la n. è.

Новооткрит пръстен–печат на византийски сановник

Николай Марков

През 1994 г. в Националния исторически музей постъпи един интересен пръстен-печат от Средновековието (инв. №31327). Според думите на приносителя му, той бил намерен в землището на с. Славеево – на около 40 км северно от Варна (обр. 1).

Пръстенът е изработен чрез отливане от сребърна сплав. Теглото му е 12,28 г, а диаметърът на кръглото щитче-печат е 17 мм. Конусовидното столче, което оформя тялото на печата, е с височина около 4 мм. Външният диаметър на халката е 24 мм, а вътрешният – 21 мм. Прави впечатление, че в задния си край тази халка е била допълнително разширена с наставяне на парченце, дълго около 3,5 мм[1]. При връзката на халката с конусовидното тяло на печата са оформени две лъвски главички[2], чиито гриви, очи и носове били гравирани с калем и със замба, чието сечение на острието е било триъгълно. След зачистване и полиране целият пръстен бил позлатен. На предварително добре изгладеното лице на кръглото щитче е гравиран с калем негативен четириреден надпис на гръцки език, обграден от кръгла рамка:

ΘΕ
ΟΔΟΡΟ
CΟΠΡΙΜ
ΙΚΗΡΙC
(Θεόδορος ὁ πριμιήρις)

Надписът е съставен от еднакви по височина главни букви, без разстояния между думите. Въпреки очевидния стремеж на гравьора да спази пропорциите на буквите, чиито начертания е трябвало да запълнят полета, близки до квадрат, поради неправилно предварително оразмеряване на пространството за текста това не му се е отдало. Особено много са свити и изкривени крайните букви в първия и в последния, четвърти ред на надписа. Впечатление прави едно късо „I“, поместено в полето, разделящо „Р“ и „М“ от думата „ПРІМІКНРІС“. По всяка вероятност то е било пропуснато при първоначалната работа върху текста и е било гравирано допълнително. Склонни сме да отдадем този „пропуск“ на неграмотността на гравьора, за която впрочем свидетелстват още, както изписването на името ΘΕΟΔΟΡΟC с „Ο“, вместо с „Ω“ (ΘΕΟΔΩΡΟC), така и неправилното пренасяне на думите.

За всички букви е характерно представя-

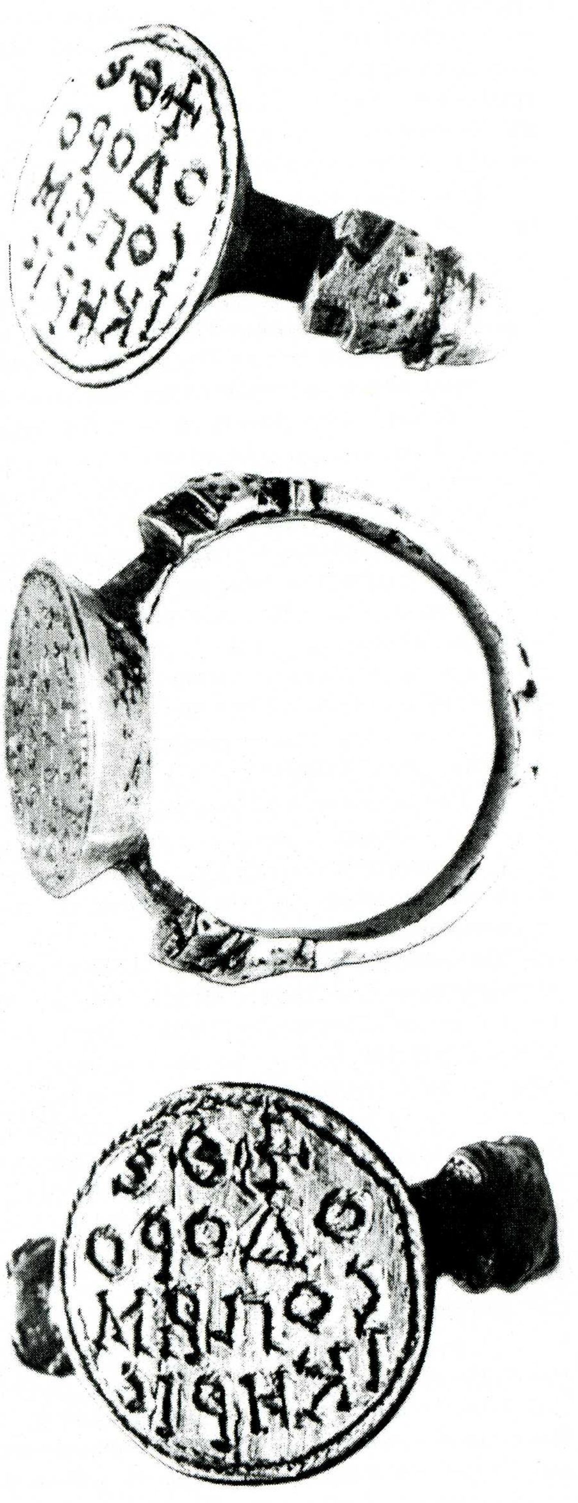

•Обр. 1. Пръстен-печат на византийски сановник от с. Славеево, Варненско. Fig. 1. Anneau sigillaire d'un dignitaire byzantin du village de Slaveevo, de la region de Varna.

нето им със серифи, гравирани като къси насечки, долепени към основните буквени хасти.

От палеографска гледна точка заслужава да обърнем внимание върху широко отворените „Е“ и „С“, срещащи се особено често през IX – XI век, както и на „Θ“, чиято централна хаста излиза извън очертанията на буквената окръжност и завършва с двустранни серифи. С това сравнително рядко изписване на тази буква познаваме няколко писмени паметника, датиращи от края на IX до втората половина на XI век[3].

Композицията на надписа е изградена под несъмненото влияние на надписите, характерни за печатите предимно също от X-XI век[4].

Разглежданият тук пръстен не е единствен с подобно оформление. Най-близко до него стои пръстенът-печат на Петър виночерпец и братовчед царев, датиран от изследователя му през XIII век[5]. Моделирането на характерните лъвски изображения при връзките на халките с щитчетата на пръстените очевидно е традиция, следвана от балканските златари през цялото Средновековие. Срещаме ги още от V век[6], а последният познат ни подобен екземпляр се отнася към XIII – XIV век[7]. Позната е и късна реплика на пръстен от този тип – това е съхраняваният в сбирките на НИМ под инв. №28581 пръстен, изработен вероятно през XVI век. При него златарят е възпроизвел лъвските главички без очевидно да ги е осмислял като такива, поради което моделираните с поансон гриви преминават и върху муцуните на животните, а копираният разцъфнал крин от щитчето на оригинала добил очертанията на силно стилизирана птица.

Не може да не обърнем внимание и върху един интересен факт. Независимо от широките хронологически граници, в които били разпространени тези пръстени, всичките са изработени от злато или от дебело позлатено сребро. За да се даде задоволително обяснение на този факт обаче, ще е необходимо целенасочено издирване и натрупване на повече аналогичен материал.

Гравираният върху щитчето надпис е указание, че разглежданият от нас пръстен е бил притежаван и ползван от примикюра Теодор, за когото данни в средновековните писмени извори за съжаление липсват. Твърде вероятно е обаче това да е същият Теодор, от който до наши дни са достигнали няколко моливдовула[8], от които научаваме, че към края на X[9] или в началото на XI век[10] някой си примикюр Теодор бил византийски стратег на г. Дръстър[11]. Основание за такова допускане ни дават както еднаквостта на името и на титлата, така и местонамирането на пръстена в североизточна България, с която несъмнено била свързана и съдбата на стратега Теодор.

Сравнително по-точна датировка на разглеждания от нас пръстен налага да дадем и някои, макар и бегли бележки върху все още нерешения проблем за титлата[12] примикюр[13], с каквато е обозначен въпросният Теодор. Във Византия тази титла служела за обозначаване на някои длъжностни лица, като в този случай се посочвало задължително служебното положение на носителя ѝ, като напр. „примикюр на пресветлите трибуни нотарии“ (=“примикюр на императорските секретари“) – “πριμικήριος τών λαμπροτάτον τριβούνων νοταρίων“[14], „примикюр на табулариите“ – „πριμικήριος των ταβουλλαρίων (= πριμικήριος τών νομικών“)[15], „примикюр на вестиариите“ – „πρτμικήριος τών βεστιαριτών“[16]. Тя била давана също и като титла на доверени на императора хора, без изглежда да е свързана с някаква конкретна длъжност, поради което към нея не било добавяно друго определение. Именно тези последните при необходимост били натоварвани с определени задачи, като това се отразявало чрез прибавяне към титлата „примикюр“ и означение за придобитата длъжност, напр. „примикюр и стратег“ („πριμικήριος καὶ στρατεγώς“)[17], „οπθμθκώπ θ εςεπθΰπυ“ („πριμικήριος καὶ έταιρειαρχης“)[18], „спатарокандидат и примикюр“ („σπαταροκανδιδάτως καμ πριμικήριος“)[19] и пр. Като изключим категорията на служителите, които несъмнено принадлежали към дворцовите евнуси, чиито титулатури били композирани по подобен начин, по всяка вероятност останалите лица, отличени с титлата „примикюр“, били натоварвани обичайно с изпълнението на воински задължения. В тази насока е достатъчно красноречив текст от Стратегикона на Кекавмен, според който „...Ако например (ти, императорът) удостоиш като примикюр или стратег дошлия от Англия чужденец, каква достойна служба на стратег (т. е. на военачалник)[20] можеш да дадеш на един ромей?...“[21]. Един преглед на изворите от XI век насетне ще ни убеди допълнително в правдивостта на едно такова твърдение[22].

Казаното дотук ни навежда на мисълта, че собственикът на разглеждания от нас пръстен-печат е принадлежал към доверените дворцови служители, носещи титлата „примикюр“, който с оглед на нуждата бил натоварен с изпълнението на длъжността „стратег на Дръстър“. Тъй като тази длъжностна промяна не е отразена в надписа, гравиран на пръстена, ние сме склонни да приемем, че той е бил изработен по-рано от нея. Поради това, независимо от нерешения окончателно въпрос за времето, в което примикюрът Теодор бил стратег на Дръстър (края на X или началото на XI век), трябва да отнесем изработката му с най-голяма вероятност към края на X век.

Ако допускането за тъждествеността на притежателя на пръстена със стратега на Дръстър е вярно, то несъмнено сме попаднали на един интересен материал, свързан с все още недобре проучените събития от края на X – началото на XI век на територията на североизточните български земи. За съжаление неяснотата около обстоятелствата при намирането на пръстена не дава възможност да изградим една повече или по-малко достоверна хипотеза за съдбата на неговия притежател. Все пак смятаме за най-вероятен произходът му да е от разкопан и за жалост разпилян инвентар от гроба на самия примикюр Теодор. При това положение може само да се гадае за причината, довела до неговата смърт. Най-вероятна за един военен обаче ни се струва гибелта му на бойното поле. Като се има предвид, че по това време североизточните български земи били подложени на почти непрекъснати печенежки набези, то е много възможно стратегът на Дръстър – примикюр Теодор, да е станал жертва на някой от тях, още повече че находката е открита на значително разстояние южно от Дръстър, което почти изключва възможността той да е загинал в битка срещу въстаналите българи, които в края на X век нападали византийските владения по Дунава и северно от него от юг[23].

---

[1] Тази преправка на пръстена е указание за това, че собственикът му е живял вероятно повече от 40 години, когато при мъжете обичайно настъпват физиологически изменения, изразяващи се външно най-често в напълняване и оттам в значително надебеляване на пръстите.

Тук е мястото да отбележим също, че изключваме възможността този пръстен да е бил носен и от друг човек, по чието искане би могло да се предположи, че е извършена преправката му. Основание за такова твърдение ни дава естеството на самия предмет – личен пръстен-печат, който очевидно не е могъл да бъде ползван от друго лице.

[2] На изображението на лъва като християнски символ тук няма да се спираме подробно. Все пак е необходимо да се спомене, че в конкретния случай най-вероятно е потърсено символното внушение за Господа като грижовен баща и защитник на хората (по-подробно за този символ виж у Е. Димитрова – Најстарите христијански симболи. Скопје. 1995, 152). Ето защо, според нас, лъвските главички от разглеждания пръстен трябва да се тълкуват като инвокатив, който би звучал приблизително така: „Господи, пази примикюра Теодор!“.

[3] Виж напр. у V. Besevliev. Spätgriechische und Spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin. 1964, №№ 51 (870 г. от Червен); 254 (след 972 г. – от Преслав); 78 (между 1042 и 1050 г. – от Дръстър); 229 (1090/91 г. – от Баткун).

[4] Все пак трябва да споменем, че има и поранни примери на гравирани многоредови надписи върху кръгли пръстенови щитчета (виж напр. пръстените, описани под №№ 76 и 110 у M. Ross. Jewerly, Enamels and Art of the Migration period. Vol II. Washington. 1965, първият от които от VII, а вторият от IX век).

[5] **Й. Иванов.** Старобългарски и византийски пръстени. ИБАД. II, С., 1911, 2-5, № 1.

[6] **F. H. Marshall.** Cataloque of the finger rings, greek, etruscan, and roman, in the Departments of Antiquities, British Museum. London. 1907, №№ 300 and 306.

[7] **Й. Иванов.** Цит. съч., 5-6.

[8] **Б. А. Панченко.** Колекции русского археологического института в Константинополе. Каталог моливдовулов. ИРАИК. VIII. 1903, 265, № 66; **Б. А. Панченко.** Абоба-Плиска. Монеты и печати. ИРАИК. X. 1905, 295-296; **Н. Мушмов.** Монетите и печатите на българските царе. С., 1924, 168-169.

[9] Според Ив. Йорданов примикюрът Теодор бил стратег на Дръстър към 80-те години на X век (**Ив. Йорданов.** Печатите от стратегията в Преслав. С., 1993, 117).

[10] Виж напр. у **П. Мутафчиев.** Съдбините на средновековния Дръстър: Избрани произведения. II. С., 1973, 73-74, както и у N. Iorga. Histoire des roumains. V. III. Bucarest. 1937, 79-80.

[11] За историята на североизточните български земи и на гр. Дръстър в края на X и началото на XI век има сравнително богата литература, от която ще споменем само някои от основните заглавия, напр.: **П. Мутафчиев.** Съдбините на средновековния Дръстър: Избрани произведения. II. С., 1973, 19-103; **В. Златарски.** История на българската държава през средните векове. II. С., 1934, 1 и сл.; **N. Oikonomides.** Récherches sur l'histoire du Bas-Danube aux Xe – XIe siècles. Revue des études Sud-Est européennes. III. 1965, 57-79; **В. Тъпкова-Заимова.** Долни Дунав – гранична зона на византийския запад. С., 1976; **Ив. Божилов.** Анонимът на Хазе. България и Византия на Долния Дунав в края на X век. С., 1979.

В случая за нас е важно, че според голямата част от авторите, занимавали се с проблема, г. Дръстър бил средище на стратегия (обединена със стратегия Йоанопол или придадена към тема Западна Месопотамия) докъм 1018/20 год., когато той станал център на новосъздадената от Василий II тема Паристрион (макар и малцина, някои автори твърдят обаче, че темата Паристрион била учредена по-късно. Например според В. Златарски тя била създадена не по-рано от 60-те години на XI век (В. Златарски. История..., II, 16).

Последният известен ни от изворите стратег на Дръстър бил управлявалият го през 1017 год. Цицикий (ГИБИ. VI, 289). По-късните управители на града, като средище на тема Паристрион, носели титлите архонт (до 60-те години на XI век, катепан – 70-те години на XI век и дук – 90-те години на същото столетие).

[12] Поради твърде широката употреба на почетното име „примикюр“ в съвременната литература са дадени най-различни негови определения: звание, титла, чин, длъжност, название. Ние възприемаме определението „титла“ като най-съответстващо според нас на съсловното положение на отличените с него.

[13] Виж напр. у **Ив. Йорданов.** Печатите от стратегията в Преслав (971 – 1088), С., 1993, 46, който я нарича „неопределена служба към двореца“. По този въпрос най-разнообразни и фрагментарни сведения се намират и у ред други автори.

[14] Юстинианови новели. ГИБИ, II, 45, 46, 56.

[15] Виж в Archives de l'Athos. In: Actes de Lavra. Première partie. Paris. 1970, № 53, 42, 35-36, p. 278; а така също и в Книга на епарха, **Д. Ангелов и П. Тивчев.** Подбрани извори за историята на Византия. С., 1970, 104 и сл.

[16] В Archives de l'Athos. In: Actes de Lavra. Première partie. Paris. 1970, № 44, 7, 243.

[17] **Б. А. Панченко.** Колекции русского археологического института в Константинополе. Каталог моливдовулов. ИРАИК. VIII. 1903, 265, № 66.

[18] **Ив. Йорданов.** Печатите от стратегията в Преслав (971 – 1088), С., 1993, 45.

[19] Пак там, 46.

[20] Кекавмен възприема този термин за обобщителен за всички войскови командири (виж Стратегикон, §24 – За хусарите, ГИБИ. VII, 12).

[21] ГИБИ, VII, 34-35.

[22] Виж напр. у **Ана Комнина.** Алексиада. ГИБИ. VIII, 43 („...а Татикий, тогавашният велик примикюр, стоял начело на живеещите около Охрид турци. Той бил най-храбър и неустрашим в битките...“, 1082 г.); **Георги Пахимер.** История. ГИБИ. X, 208 („...А ромейската войска под заповедите на великия примикюр Касиан...“, 1305 г.); **Йоан Кантакузин.** История. ГИБИ. X, 295 („...Предводителствуваха ги (конниците) Михаил Тарханиот и Георги Фаркас и третият бе Йоан Палеолог, примикюр на двореца...“, 1342 г.) и другаде.

[23] Виж напр. у **Ив. Божилов.** Анонимът на Хазе. България и Византия на Долния Дунав в края на X век. С., 1979, както и у P. Diaconu. Les Petchénègues au Bas-Danube. Bucarest. 1970.

Anneau sigillaire nouvellement découvert d'un dignitaire byzantin
Nikolaj Markov

(Résumé)

Cette publication est consacrée à l'anneau sigillaire découvert en 1994 dans le terroir du village de Slaveevo, de la région de Varna, sur lequel est gravée une inscription négative sur quatre lignes, en langue grec Θεόδορος ὁ πριμικήρις.

Les rapprochements faits avec certains anneaux présentant un caractère analogue, ainsi que l'analyse paléographique du texte, nous permettent de rapporter cet objet vers les Xe-XIe siècles.

L'auteur énonce l'hypothèse qu'il pourrait appartenir à Théodoros primikiris, connu déjà de quelques sceaux de plomb, stratège de la ville de Drăstăr à la fin du Xe ou au début du XIe siècle.

Боздугани от музея в Добрич

Веселин Парушев

От археологическите паметници, свързани със средновековното въоръжение, боздуганите са сред редките находки и затова публикуването на всеки нов екземпляр помага при изясняването на тяхната класификация и хронология. В редица общи трудове са разгледани боздугани от българските земи[1], а С. Витлянов им отделя специално внимание, публикувайки боздугани от музеите в Плиска, Мадара и Преслав[2]. Предмет на настоящата работа е колекцията на Добричкия музей, която се състои от 12 екземпляра, спадащи към различни типологически групи.

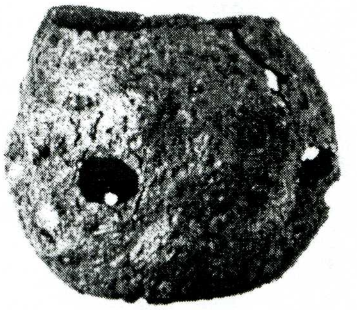

• *Обр. 1. Железен боздуган от с. Балик, общ. Тервел. Fig. 1. Masse d'armes en fer, du village de Balik, dans la commune de Tervel.*

Най-ранният боздуган от колекцията (обр. 1) се датира много точно въз основа на типологическите си особености и археологическата среда, в която е намерен. Тялото му е с бъчвовидна форма, получена след изковаване на тънък железен лист, по който са изчукани слабо изпъкнали пирамидални шипове със заоблени ъгли, приличащи по-скоро на грапавини, разположени шахматно в три реда. Железният лист е дебел само 2 мм, поради което са получени пукнатини от употребата, а впоследствие и дупки от корозията. Сегашното му тегло е 64 г, но лесно може да се прецени, че и първоначалното не е надвишавало 75-80 г. Намерен е на територията на ранносредновековното укрепено селище край с. Балик, община Тервел, което загива при печенежкото нашествие в 1032 г.[3]. Този боздуган има пряк аналог с един екземпляр от Историческия музей в Шумен[4], който е с почти същите размери, запазен е много добре и тежи 83 г, а произхожда от ранносредновековната крепост край с. Омарчево, община Каолиново, където също монетите от клас „В" са последни[5]. Според мен боздуганите от Балик и Омарчево се датират във втората половина на X в. и засега се явяват най-ранните образци на този вид оръжие от територията на България[6]. Няма такъв тип сред публикуваните древноруски екземпляри[7], а също и сред тези от Хърватска[8], Словакия[9] и Унгария[10].

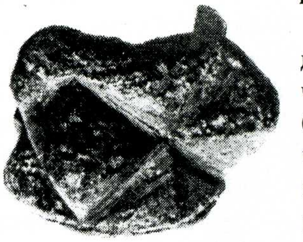

• *Обр. 2. Бронзов боздуган от Айтоско. Fig. 2. Masse d'armes en bronze, de la region d'Ajtos.*

Следващите боздугани в хронологическия ред са два бронзови, изработени чрез отливане (обр. 2 и 3). Имат цилиндрично тяло, от което излизат 4 големи и 8 малки добре оформени пирамидални шипа, разположени шахматно в 3 реда. От първия е запазена около 1/2 част, т. е. действителното тегло е 85-90 г. Той произхожда от средновековна крепост в Айтоско, където са откривани византийски анонимни и корубести монети. Сравнително малкото му тегло насочва към ранна датировка, близка до тази на предходния боздуган. Макар да е с плътни шипове, той също няма голяма ударна мощ, поради малкия обем, а стените между шиповете остават тънки и това ги прави податливи на счупване, тъй като бронзът е крехък. Подобна половинка от такъв тип боздуган се пази в Попово[11], без данни за произход. С по-големи размери и по-тежък е другият бронзов боздуган (обр. 3), произхождащ от Плевенско. От него е запазена около 2/5 част, което означава 175-180 г приблизително първоначално тегло. Отличава се от първия и по това, че е украсен с орнамента „птиче око". Подобен фрагмент, но без украса е намерен в археологически пласт от XI-XII в. край с. Знаменосец, общ. Раднево[12]. Други бронзови фрагменти или цели боздугани с близки размери и тегла над 160 г

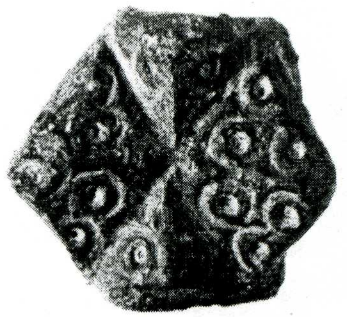

• *Обр. 3. Бронзов боздуган от Плевенско. Fig. 3. Masse d'armes en bronze, de la région de Pleven.*

са известни от средновековната крепост Перник[13], от крепостта „Баба Вида“[14], от музеите в Силистра[15], Ямбол[16], Стара Загора[17]. Има описани и от музеите в Загреб[18] и Будапеща[19]. Според мен типът от Айтоско (обр. 2) е един от първообразите на 12-шипните боздугани, наречени звездовидни. А. Руткай правилно отбелязва, че в Източна Европа този тип се появява в XI в. и продължава да се развива до късното средновековие[20]. Това развитие минава през по-тежките форми от Плевенско (обр. 3) и другите посочени паралели, за да завърши с най-разпространените варианти – звездовидните бронзови и железни боздугани, характерни за Централна и Източна Европа и масово използвани през XII-XIV в.

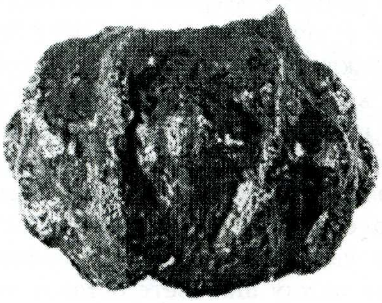

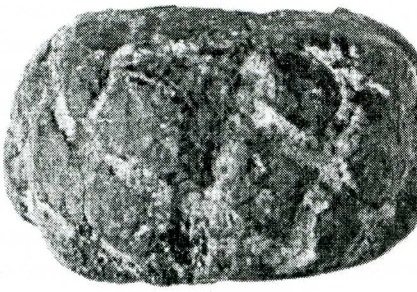

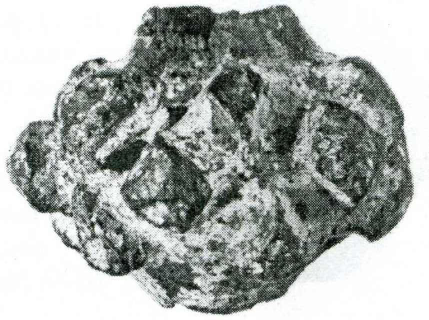

Обр. 4. Железен боздуган от с. Царевци, общ. Аврен. Fig. 4. Masse d'armes en fer, du village de Carevci, dans la commune d'Avren.

Обр. 5. Железен боздуган от Габровско.
Fig. 5. Masse d'armes en fer, de la région de Gabrovo.

Обр. 6. Железен боздуган от Габровско.
Fig. 6. Masse d'armes en fer, de la région de Gabrovo.

Останалите боздугани от колекцията са железни и са изработени с различни техники – отливане, изковаване, ковашка заварка и др. Група от три боздугана (обр. 4, 5 и 6) спада към тип V от класификацията на А. Кирпичников, т. е. те имат кълбовидна или близка до нея форма, с нискорелефни бойни шипове. Само единият от тях е с известен произход (обр. 4) и е намерен в среда с анонимни византийски и орязани корубести монети. Подобна конструкция има боздуган във

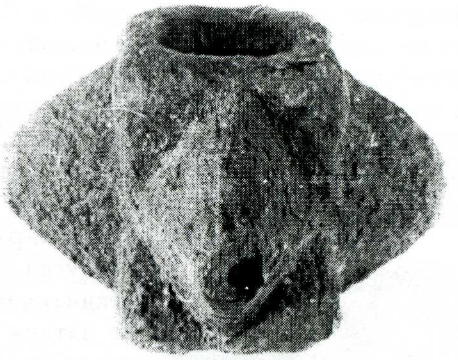

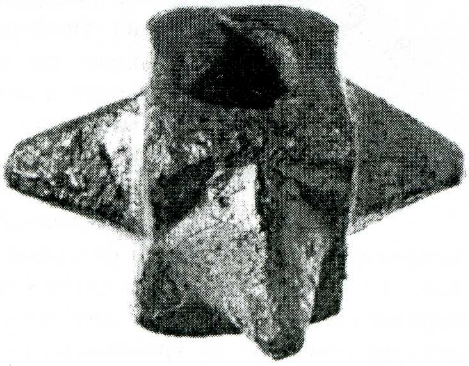

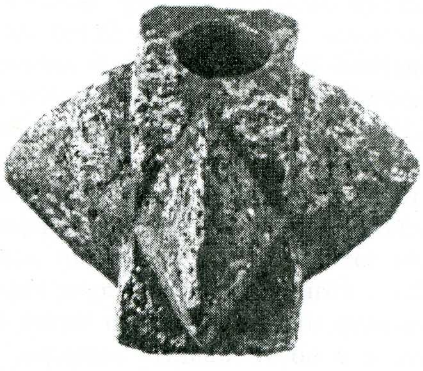

• Обр. 7. Железен боздуган от с. Желъд, общ. Смядово. Fig. 7. Masse d'armes en fer, du village de Žel d, dans la commune de Smjadovo.

• Обр. 8. Железен боздуган от Провадийско.
Fig. 8. Masse d'armes en fer, de la région de Provadia.

• Обр. 9. Железен боздуган от с. Бдинци, общ. Добрич. Fig. 9. Masse d'armes en fer, du village de Bdinci, dans la commune de Dobrič.

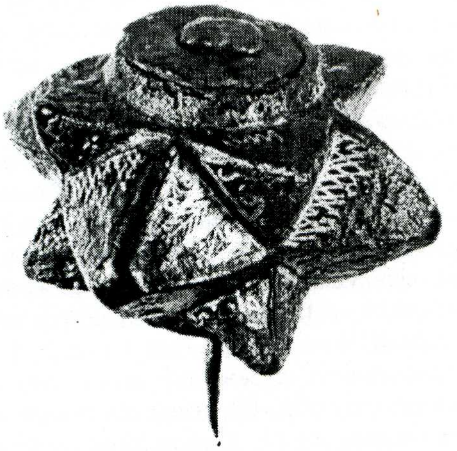

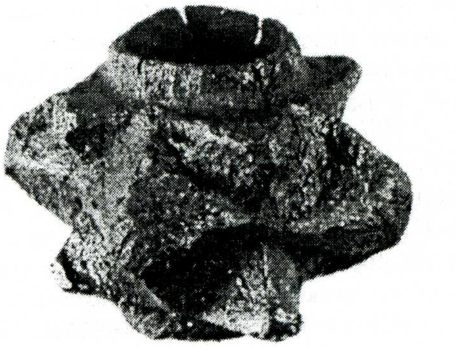

Варна[21] и друг в Попово[22]. Вторият (обр. 5) има близки паралели от крепостта Перник[23] и от с. Лимец, общ. Крумовград[24], а третият (обр. 6) – от Преслав[25] и от музеите в Разград[26], Търговище[27] и Горна Оряховица[28]. Кирпичников датира древноруските боздугани от този тип в периода XI-XIII в.[29] Смятам, че можем в по-тесен хронологически отрязък да поставим трите боздугана от Добрич, както и техните паралели, а именно в XII – началото на XIII в.

Три от боздуганите се отнасят към типа с 4 силно издадени, масивни пирамидални шипа (обр. 7, 8 и 9). Тялото им е четириъгълно – куб или призма, и по този начин се получават още 8 ъгъла с формата на тристенна пирамида, което дава основание на Л. Ковач да разглежда този тип като вариант на 12-шипните боздугани[30]. Според мен железните боздугани с 4, високи около 25-30 мм пирамидални шипа, образуват самостоятелна група и предшестват появата на класическите 12-шипни или звездовидни железни боздугани. А. Кирпичников описва само един екземпляр от този тип, обаче неправилно го поставя в I група, където има други два с 4 шипа, но съвсем различни и много по-ранни[31]. Интересно е, че един от нашите боздугани (обр. 9) е намерен при обхождане върху територията на неукрепено ранносредновековно селище. Този тип селища в Южна Добруджа имат добре датирана горна граница, а именно събитията от 968-971 г.[32], така че явно боздуганът не е синхронен със селището, а е попаднал там много по-късно. Аналогичен е случаят с един 4-шипен боздуган от Плиска, открит от К. Шкорпил при разкопки на северната порта[33]. Друг екземпляр от Добрич (обр. 7) е намерен в естествената си археологическа среда – в средновековна крепост, наред с корубести медни и златни монети. Същото се отнася за един от

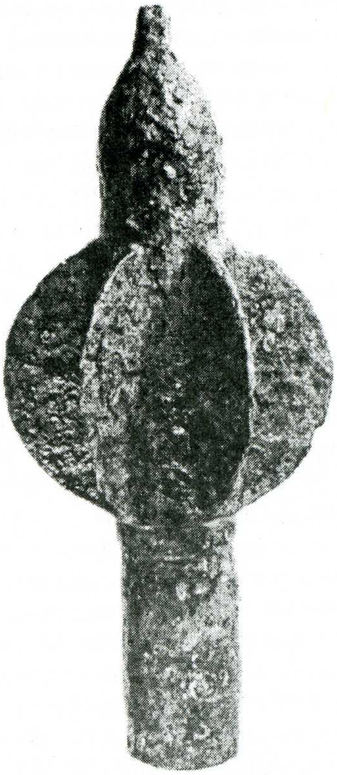

• *Обр. 10. Железен боздуган от с. Долище, общ. Аксаково. Fig. 10. Masse d'armes en fer, du village de Doliště, dans la commune d'Aksakovo.*

• *Обр. 11. Железен боздуган от с. Добрина, общ. Провадия. Fig. 11. Masse d'armes en fer, du village de Dobrina, dans la commune de Provadija.*

•*Обр. 12. Железен боздуган от с. Долище, общ. Аксаково. Fig. 12. Masse d'armes en fer, du village de Doliště, dans la commune d'Aksakovo.*

с. Игнатиево[34], общ. Аксаково, в близост до който са намерени обеци от XII-XIII в., и за един от Преслав[35], стратиграфски датиран в XII-XIII в. Към случайните находки се отнася третият боздуган (обр. 8), както и други от страната: Варна[36], Преслав[37], Шумен[38], Габрово[39], с. Батошево[40] и с. Бериево[41], общ. Севлиево, Плевен[42]. Отсъствието на този тип в затворени комплекси от XI-XII в., каквито са селищата при Дядово[43], Знаменосец[44] и крепостта Перник[45], ме кара да приема, че е започнал да се разпространява в българските земи не по-рано от края на XII в., продължава през XIII в. и се застъпва със следващия, по-усъвършенстван тип – 12-шипните железни боздугани, наречени звездовидни. Трябва да уточня, че има звездовидни боздугани с повече от 12 шипа, но конструкцията с 4 големи и 8 малки се среща най-често, тъй като при нея ефективността на удара е най-голяма[46].

Два са звездовидните екземпляри с 12 шипа в нашия музей, като единият силно впечатлява с изящната си изработка (обр. 10), несрещана досега сред многото известни образци от този тип. Цялата му повърхност е била украсена с инкрустирана сребърна нишка, която е запазена на няколко места и добре личат два повтарящи се орнамента. Запазени са кръгла пластина и четиристенен гвоздей, с които е била закрепена дървената дръжка. Намерен е в крепостта край с. Долище, общ. Аксаково, през която векове наред е минавал пряк път за Добруджа и където бяха открити големи съкровища от сребърни и златни накити от XIII-XIV в.[47] Другият боздуган (обр. 11) произхожда от с. Добрина, намиращо се в околностите на средновековния Овеч. При археологически разкопки на „Крумово кале“ край Търговище е намерен звездовиден боздуган[48], а друг при разкопки край Плевен[49], като и двата обекта са датирани в XII-XIV в. С. Витлянов описва един екземпляр от Преслав, открит сред материали от XII-XIII в.[50] Останалите са случайни находки и се намират в следните музеи: Преслав[51], Разград[52], Исперих[53], Габрово[54], Плевен[55], с. Якимово[56], Видин[57], Казанлък[58], Стара Загора[59]. Има находки и от територията на Сърбия[60]. Според Руткай в Словакия не са познати железни „звезди“[61]. Такива няма илюстрирани в Праунишпергер[62] и Ковач[63]. Кирпичников поставя 12-шипните боздугани в IV тип, като само три са железни, от които по размери един се доближава до българските, но не знаем как изглежда[64]. Останалите 23 в неговия каталог са бронзови и образуват съвсем самостоятелна, характерна за южната част на древна Русия група, отличаваща се по техниката на отливане, релефната украса и оловния пълнеж на боздуганите[65]. Авторът датира целия тип в XII – средата на XIII в., но в бележка посочва, че железни 12-шипни боздугани са намерени в погребения от XIII-XIV в.[66] Може да се каже, че през по-голямата част от периода на Второто българско царство най-предпочитан и най-използван тип боздуган е железният звездовиден, с 12 бойни шипа, който се датира в XIII-XIV в.

Последният екземпляр е от тип VI на Кирпичников (обр. 12), известен повече с името пружиниращ [67]. Специфична за него е ударната част, съставена от 6 или повече вертикални ребра, разположени през интервал. Боздуганът е намерен близо до споменатата вече крепост край с. Долище, в среда с корубести медни монети и сребърни грошове от XIV в. От музеите в Попово[68] и Казанлък[69] са известни още два подобни боздугана с по 6 ребра. Някои автори смятат, че този тип се появява през XIII в., а други – през XIV в.[70]. Според мен пружиниращите боздугани започват да се разпространяват в българските земи след средата на XIV в., а през XV в. те напълно изместват звездовидния тип.

Каталог

1. Бъчвовидно тяло, чиято повърхност е покрита с кухи, слабо изпъкнали пирамидални шипове със заоблени ъгли, шахматно разположени в 3 реда. Желязо. Дупки на няколко места. Балик, общ. Тервел. Височина – 42 мм, ширина – 54 мм, отвор – 32 мм, тегло – 64 г, инв. № Ас 2960. Датировка: втората половина на X в. Обр. 1

2. Цилиндрично тяло, от което излизат 4 пирамидални шипа с четириъгълно сечение, а около тях са разположени в два реда 8 по-ниски шипа с триъгълно сечение. Бронз. Запазена е около 1/2 част. Айтоско. Височина – 28 мм, ширина – 45 мм, конусовиден отвор – 20/24 мм, тегло – 42,5 г, инв. № Ас 2968. Датировка: краят на X – началото на XI в. Обр. 2.

3. Същата форма, но четирите големи шипа са с ромбовидно сечение, а цялата повърхност е украсена с орнамента „птиче око“. Бронз. Запазена е около 2/5 част. Плевенско. Височина – 39 мм, ширина – 60 мм, отвор – 25 мм, тегло – 72 г, инв. № Ас 3134. Датировка: XI в. Обр. 3.

4. Ябълковидна форма. В средата са разположени 7 пирамидални шипа с ромбовидно сечение, а между тях – два реда по 7 шипа с триъгълно сечение, които се допират с острия си връх и по този начин образуват 7 вертикални ребра. Желя-

зо. Царевци, общ. Аврен. Височина – 50 мм, ширина – 70 мм, отвор – 32 мм, тегло – 197 г, инв. № Ас 1546. Датировка: XII в. Обр. 4.

5. Ябълковидна форма. Диагонални бразди разделят цялата повърхност на ромбовидни и триъгълни, нискорелефни шипове в 4 реда. Желязо. Габровско. Височина – 43 мм, ширина – 69 мм, отвор – 37 мм, тегло – 429 г, инв. № Ас 3100. Датировка: XII – началото на XIII в. Обр. 5.

6. Биконична форма. В три реда шахматно са разположени по 6 шипа с четириъгълно сечение и заоблени върхове. Желязо. Дупки на няколко места. Габровско. Височина – 62 мм, ширина – 86 мм, отвор – 24 мм, тегло – 340 г, инв. № Ас 3101. Датировка – XII – началото на XIII в. Обр. 6.

7. Правоъгълно тяло, от всяка страна на което излиза по един висок, пирамидален шип с ромбовидно сечение. Желязо. Жельд, общ. Смядово. Височина – 42 мм, ширина – 68 мм, конусовиден отвор – 16/21 мм, тегло – 251 г, инв. № Ас 2961. Датировка: краят на XII-XIII в. Обр. 7.

8. Същото описание. Провадийско. Височина – 45 мм, ширина – 69 мм, конусовиден отвор – 20/23 мм, тегло – 310 г, инв. № Ас 3204. Датировка: краят на XII-XIII в. Обр. 8.

9. Същото описание. Бдинци, общ. Добрич. Височина – 58 мм, ширина – 75 мм, конусовиден отвор – 16/25 мм, тегло – 415 г, инв. № Ас 3087. Датировка: краят на XII-XIII в. Обр. 9.

10. Звездовидна форма. Около 4 големи пирамидални шипа с четириъгълно сечение са разположени 8 по-малки шипа с триъгълно сечение. Отворът за дръжката е с профилирана периферия. Цялата повърхност е украсена с инкрустирана сребърна нишка, която е запазена на няколко места и добре личат два повтарящи се орнамента – мрежест и волути с елова клонка. Запазени са кръгла пластина с четиристенен гвоздей за закрепване на дръжката. Желязо. Долище, общ. Аксаково. Височина – 50 мм, ширина – 84 мм, отвор – 29 мм, тегло – 395 г, инв. № Ас 1511. Датировка: XIII-XIV в. Обр. 10.

11. Звездовидна форма. Същото описание, но без инкрустации. Желязо. Липсва част от профилирания ръб на отвора. Добрина, общ. Провадия. Височина – 52 мм, ширина – 77 мм, отвор – 29 мм, тегло – 249 г, инв. № Ас 1839. Датировка: XIII-XIV в. Обр. 11.

12. Цилиндрично кухо тяло със заострен връх. В средната част са разположени вертикално, през интервал 6 полуелипсовидни ребра. В долния край има малък отвор за гвоздей. По цялата повърхност има следи от сребърна инкрустация, лошо запазена. Желязо. Едното ребро е с отчупен край. Долище, общ. Аксаково. Височина – 190 мм, ширина – 83 мм, отвор – 25 мм, тегло – 692 г, инв. № Ас 1545. Датировка: краят на XIV в. Обр. 12.

---

[1] **Л. Бобчева.** Въоръжението на българската войска от втората половина на IX век до падането на България под турско робство. – ВИСб., XXVII, 2, 1958, 66-67; **Щ. Атанасов и к-в.** Българското военно изкуство през феодализма. С., 1958, с. 63, 68-71; **Щ. Апостолов.** Средновековно оръжие и снаряжение в парка-музей на бойната дружба 1444 във Варна. – ИНВИМ, V, 1983, с. 106; **B. Borisov.** Djadovo, 1, Mediaeval Settlement and Necropollis (11th-12th Century). Tokyo, 1989, 115-116; Средновековно селище и некрополи край с. Знаменосец. – Експедиция „Марица-Изток“, 1, С., 1991, с. 215; **Й. Чангова.** Перник, 3. С., 1992, 171-172; **М. Аспарухов.** Средновековно въоръжение от сбирката на историческия музей в Плевен. – ИМСЗБ, 18, 1992, 55-61.

[2] **С. Витлянов.** Боздугани от музеите в Плиска, Мадара и Преслав. – ВИСб., 59, 4, 1990, 168-174.

[3] **В. Парушев.** Непубликувани средновековни монети от Южна Добруджа (VIII-XIV в.). – Добруджа. 10, 1993, с. 148, 150. След отпечатването на статията в селището се откри и монета от клас „В“ (1028-1034), частно притежание.

[4] Непубликуван. Благодаря на П. Петрова и Б. Борисов за съдействието.

[5] За данните благодаря на Д. Владимирова.

[6] В цит. съч. на С. Витлянов, с. 173, кат. №1, авторът поставя един боздуган от Плиска в края на X в., с което не съм съгласен. Тук е мястото да отбележа, че въпреки несъмнените достойнства работата съдържа доста неточности и пропуски.

[7] **А. Кирпичников.** Древнерусское оружие, 2. Москва – Ленинград, 1966, 47-57, 130-135 и табл. XXV-XXIX.

[8] **M. Praunsperger.** Nesto o starom hrvatskom oruzju, II. – Narodna starina, XI, 1932, 130-132.

[9] **A. Ruttkay.** Waffen und Reiterausrustung des 9. bis sur crste Halfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II). – Slovenska archeologia, XXIV, 2, 1976, 314-317.

[10] **L. Kovacs.** A Magyar Nemzeti Museum Pegyvertaranak XI-XIV, szazadi csillag alaku buzoganyai. – Folia Archaeologica, XXII, 1971, 165-181.

[11] Непубликуван. Благодаря на И. Атанасов за съдействието.

[12] **Б. Борисов.** Средновековно селище и некрополи..., с. 215, обр. 8е.

[13] **Й. Чангова.** Цит. съч., с. 171, обр. 156, 2.

[14] Непубликуван. Благодаря на колегата В. Йотов, който ми предостави снимки и данни за този и за няколко други боздугани.

[15] Непубликувани 2 екземпляра. Благодаря на Г. Атанасов за съдействието.

[16] Непубликувани 2 екземпляра. Благодаря на Д. Драганов за съдействието.

[17] Непубликуван. По данни на В. Йотов.

[18] **M. Praunsperger.** Op. cit., 130-131, T. I, p. 3.

[19] **L. Kovacs.** Op. cit., T. II, 4, p. 170.

[20] **A. Ruttkay.** Op. cit., p. 315.

[21] Непубликуван. Благодаря на В. Павлова за съдействието.

[22] Непубликуван.

[23] **Й. Чангова.** Цит. съч., с. 171, обр. 156, 1. Допълнително уточних, че боздуганът е железен.

[24]. Непубликуван. По данни на В. Йотов.

[25] **С. Витлянов.** Цит. съч., с. 170, табл. I, 2-3.

[26] Непубликуван. По данни на В. Йотов.

[27] Непубликуван. Благодаря на А. Конаклиев за съдействието.

[28] Непубликуван. Благодаря на И. Бъчваров за съдействието.

[29] **А. Кирпичников.** Цит. съч., 54-55. Впрочем авторът е свалил долната граница само заради един екземпляр от Саркел-Белая Вежа. Останалите са датирани в XII-XIII в.

[30] **L. Kovacs.** Op. cit., p. 181.

[31] **А. Кирпичников.** Цит. съч., с. 48; табл. XXV, 2. Самият автор не е сигурен, че боздуганът е от XI в. и в каталога слага въпросителен знак до тази датировка.

[32] **Г. Атанасов.** Етнодемографски промени в Добруджа (X-XVI в.) . ИПр, XLVII, 2, 1991, 77-78; **В. Парушев.** Цит. съч., с. 146.

[33] В цит. съч. на С. Витлянов, с. 173, боздуганът неточно е датиран в X-XI в.

[34] Непубликуван от музея във Варна. По данни на В. Павлова.

[35] **С. Витлянов.** Цит. съч., табл. I, 5; с. 171.

[36] Непубликуван.

[37] **С. Витлянов.** Цит. съч., табл. I, 6, 9.

[38] Непубликуван.

[39] Непубликуван. Благодаря на В. Георгиева за съдействието.

[40] **К. Койчева.** Материали за археологическата карта на Габровски окръг. Старините в землището на с. Батошево. - ГМСБ, XII, 1986, с. 76, обр. 11А.

[41] **Щ. Апостолов.** Цит. съч., с. 106.

[42] **М. Аспарухов.** Цит. съч., с. 57, обр. 3 Г.

[43] **B. Borisov.** Op. cit., 115-116.

[44] **Б. Борисов.** Цит. съч., с. 207, 215.

[45] **Й. Чангова.** Цит. съч., с. 204.

[46] **А. Кирпичников.** Цит. съч., с. 52; A. Ruttkay. Op. cit., p. 316.

[47] **А. Кузев.** Накитните съкровища от Долище. - МПК, XXVI, № 4, 1986, 44-47.

[48] Непубликуван. По данни на А. Конаклиев. За крепостта вж. **Д. Овчаров.** Две ранновизантийски крепости от Североизточна България. - Археология, 1971, № 4, с. 27.

[49] **М. Аспарухов.** Цит. съч., с. 58.

[50] **С. Витлянов.** Цит. съч., табл. I, 4; с. 171.

[51] Пак там, табл. I, 7.

[52] Непубликувани 2 екземпляра. По данни на В. Йотов.

[53] Непубликуван. По данни на В. Йотов.

[54] Непубликуван.

[55] **М. Аспарухов.** Цит. съч., обр. 3.

[56] Непубликуван. По данни на В. Йотов.

[57] Непубликуван. По данни на В. Йотов.

[58] **Л. Гетов, Г. Цанова.** Народен музей Казанлък. С., 1967, с. 162.

[59] Непубликувани 2 екземпляра. По данни на В. Йотов.

[60] **S. Vetnic.** Medieval Weapons and Implements Deriving from the Middle Morava Basin. - Balcanoslavica, 10, 1983, p. 142.

[61] **A. Ruttkay.** Op. cit., p. 316.

[62] **M. Praunsperger.** Op. cit., s. 131.

[63] **L. Kovacs.** Op. cit., T. II-VII.

[64] **А. Кирпичников.** Цит. съч., 132-133.

[65] Пак там, 52-54.

[66] Пак там, с. 52, бел. 40.

[67] **A. Ruttkay.** Op. cit., p. 316.

[68] Непубликуван.

[69] **Л. Гетов, Г. Цанова.** Цит. съч., 161-162.

[70] Цит. по **A. Ruttkay.** Op. cit., p. 316. Недоумение предизвиква фактът, че в една статия на Д. Момчилов два пружиниращи боздугана са датирани в XI-XIII в. Вж. **Д. Момчилов.** Средновековни оръжия във фонда на ГИМ - Карнобат. - Археология, № 3-4, 1994, с. 56.

Masses d'armes du Musée de Dobrič

Vesselin Parušev

(Résumé)

Je considère, dans cette publication, la collection de 12 masses d'armes du Musée de Dobrič, appartenant à différents groupes typologiques. La plus ancienne pièce de cette collection est un exemplaire en fer (fig. 1) qui provient d'un milieu archéologique et qui a un analogue exact au Musée de Šumen. Les deux pièces sont datées de la seconde moitié du Xe siècle et ce sont pour le moment les plus anciens exemplaires trouvés sur le territoire de la Bulgarie. Un fragment de masse de bronze apparaît comme un des prototypes des masses d'arme à 12 pointes (Fig. 2). Trois exemplaires en fer (Fig. 4, 5 et 6) appartiennent au type V de la classification de Kirpičnikov. Un groupe autonome forment les masses de fer à tête rectangulaire comportant 4 grandes pointes pyramidales (Fig. 7, 8, et 9). Ce groupe précède l'apparition des masses d'armes de fer à 12 pointes, appelés stellaires, qui sont le type le plus répandu dans la période du Deuxième royaume bulgare. Il convient d'attirer l'attention sur un exemplaire incrusté d'argent (Fig. 10). Ce dernier est du type VI de Kirpičnikov (Fig. 12), plus connu sous le nom de masse à ressort. Il était répandu sur les territoires bulgares à partir du milieu du XIVe et au Ve siècle il avait remplacé complètement le type stellaire.

Една творба на преславската малка пластика

Стойчо Бонев

Предметът, който с голямо закъснение идва, за да обогати кръга от най-ярки представители на средновековното приложно изкуство, всъщност е стара и отдавна известна находка. Открита е през 1948 г. при разкопките на жилищни сгради в местността Бял бряг на Преслав, по дясната страна на р. Тича[1]. Представлява кръгла костена плочка с диам. 2,8 см, по която авторите, провели и обнародвали проучванията, различават „релефни орнаменти“ (обр. 1). В общия порядък на постъпилите материали те не задържат повече вниманието си на този предмет, а само го определят като „костено украшение“. Показан в публикацията с некачествена рисунка, той остава и извън работите, посветени на резбата върху кост, появили се по-късно.

Видът, в който костеният предмет е стигнал до нас, издава вторична обработка на друг, чиято първоначална форма е заличена, без да се държи сметка за предназначението и украсата му. Кръглото очертание е постигнато след грубо изрязване и издялване с нож на костта в нейното естествено състояние, а не както се практикува от майсторите на рязана кост след омекотяване с минерални или органични разтворители. Резачът е оформил кръга непохватно и очевидно не е имал за цел да го използва според естетическите стойности на останалото върху него, а за други нужди. Намирането му заедно с един истински пул за игра на табла подсказва, че приспособеното костено кръгче е могло да замести друг такъв, изгубен от игралния комплект. За да се спестят усилия и за да не се счупи подбраната „суровина“, обрязването е извършено в единия ѝ ъгъл, при което от двете страни на получения кръг е останал тънкият релефен кант от ограничението на повредения предмет. Малките фрагменти от тази права рамка сочат категорично, че оригиналът е бил с правоъгълна и квадратна форма. Грубата интервенция е довела още до загубата и на представеното в релеф по неговата лицева повърхност. Малкото запазено обаче навежда на мисълта, че пред нас стои част от завинаги загубен образец на малката костена пластика.

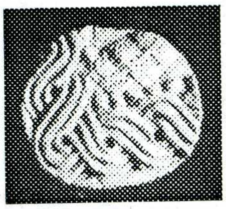

• *Обр. 1. Костена плочка с релефи. Фрагмент, намерен при разкопките*
Fig. 1. Plaque en os ornée de reliefs. Fragment trouvé lors des fouilles

В най-голяма степен съхранилото се поле е заето от релефна плетеница. Използвайки долния ляв ъгъл на оригиналния предмет, този, който го е повредил, несъзнателно е запазил и ъгъла на орнамента така, че сега той се наблюдава в пункта, където сменя посоката си от водоравно към отвесно. Изработена във висок релеф, плетеницата е двулентова. Самото преплитане е предадено с плътни, но плавни и елегантни извивки. Лентите са прорязани от по два жлеба, които следват вълнистото им очертание, при което повърхността е оживена от три високи ръба. Разполагането на плетеницата по краищата на първообраза, видимо от малката пощадена част, сочи, че орнаментът при него е рамкирал, т. е. служил е за бордюр на поле, в което е било поместено изображение. Върху малкия запазен фрагмент от това поле личи детайл от централната фигура – опашка на птица – дълга, стеснена в средата, уширена и заоблена в края. Изпълнена релефно, както и обрамчващата я плетеница, тя е украсена по дължина с по-високо издигнат ръб и с напречни линии, делящи на сектори двете половини, запълнени от своя страна с по два реда срещупоставени коси линии. Допълнителното декориране на птичата опашка предава оперението. От вътрешната страна на плетеницата изобразителното поле е обхванато от втора рамка, решена и изпълнена много оригинално. Състои се от малки квадратни и правоъгълни сегменти, подредени в права линия покрай вълнообразните извивки на сплетението. Получена след изкуствено врязване с резбарско длето в оставен отначало непрекъснат прав кант, подобен на този по края на плочката от външната страна на плетеницата, зърнестата рамка раздвижва още повече декорираната плоскост и акцентира допълнително на представеното върху нея.

Като се остави настрана въпросът за предназначението на получения след вторичното рязане кръгъл жетон, трябва да се отбележи, че анализът на останалите по него релефи говори без всякакво съмнение за вида на предмета, от който е получен. Той е бил прецизно изпълнен представител на една група произведения на художествената резба върху кост, при която на плочки, обикновено с правоъгълна форма, са изобразени релефно животни и птици. Досега в Преслав са намерени три такива произведения[2] и разглежданият нов екземпляр, макар и с немалко закъснение, се нарежда сред тях. На фрагмента от него са оцелели части от всички елементи на заложената в цялостния му вид композиция, което позволява да се проследят и етапите на творческия процес при изработката му.

По краищата на подготвената за работа костена пластина най-напред е разчертана прилична на рамка ивица, широка 1,5 см. В ограниченото от нея правоъгълно поле предварителният замисъл е реализиран чрез отнемане на фона, като по този начин централната фигура, в случая птицата, се е изявила релефно. Двете страни на останалата също по-високо обрамчваща ивица са очертани с прави кантове, широки по 2,5 мм. В заключената между тях лента с ширина 1 см е резбована плетеницата, чиито сплитки са оразмерени с абсолютна еднаквост така, че всяка една от тях отстои от следващата, или което е все същото, разстоянието между центровете им, вдълбани със свредел, е 7 мм. Външният тесен кант е останал като рамка на цялата пластина, а вътрешният чрез зарязване е превърнат в низ от зърна. Така плетеницата не стои изолирано, а се свързва с центъра на композицията, където за конкретизиране на детайлите птичата фигура е допълнително моделирана.

Серията костени пластини с животински изображения от Преслав представлява високостойностни творби на резбарското изкуство. Увеличаването на техния брой, независимо от стиловите им отлики, позволява да се твърди, че са били харесвани и предпочитани от обитателите във втората българска столица, и да се потърси мястото им в кръга на преславското приложно изкуство през X в.[3]

Костените плочки с животински изображения през тази епоха са разпространени нашироко в териториален план и се откриват във всички по-големи градски центрове, както във Византия, така и извън нейните предели, докъдето достига византийското културно влияние. Те са продукт на това влияние и се работят под непосредственото му въздействие[4]. Използват се за декориране на малки кутийки и ковчежета за съхранение на скъпи вещи. Разполагат се по стените и капаците им поединично или по няколко. Суровият материал е подбиран според възможностите на отделните ателиета. В Константинопол е предпочитана слоновата кост[5], докато в провинциите, като например в Херсонес[6], Коринт[7], а както се вижда и в Преслав, за целта е обработвана обикновена кост от домашни животни. Разлики се наблюдават също по отношение на технологическото им реализиране, в третирането и представянето на животинските фигури. Произведенията на официалното, столично византийско изкуство се доближават до принципите на класическата изобразителност – реалистично предаване на силуета и движенията на животните, с което се постига почти пълна близост с техния жив прототип. В познатите досега три екземпляра от Преслав се откриват по-различни изобразителни похвати. Фигурите са подложени на изискана стилизация, довела до видимата им деформация, но в същото време и до отчетливо подчертаване експресивността на позите и емоционалното състояние на персонажа. Интересно е, че с тези си отличителни способности те са в пълно сходство с творбите, намерени в друг голям градски център по Северното Черноморие, какъвто е Херсонес[8]. Що се отнася до тези, работени в Константинопол, обаче общността завършва с факта, че са част от един жанр в костената пластика, докато по отношение на репертоара и идейното му осмисляне старобългарските творби бележат собствена линия[9].

При това положение възниква въпросът къде в тази многобройна, импулсирана от византийското художествено влияние, но в стилово отношение твърде разнообразна серия от творби на резбованата кост трябва да се търси мястото на преоткритата плочка с изображение на птица от Преслав. Малкото запазено от нея все пак дава възможности да се направи реконструкция на първоначално представеното и опит за тълкуването му (обр. 2). Подхождайки към тази задача, преди всичко

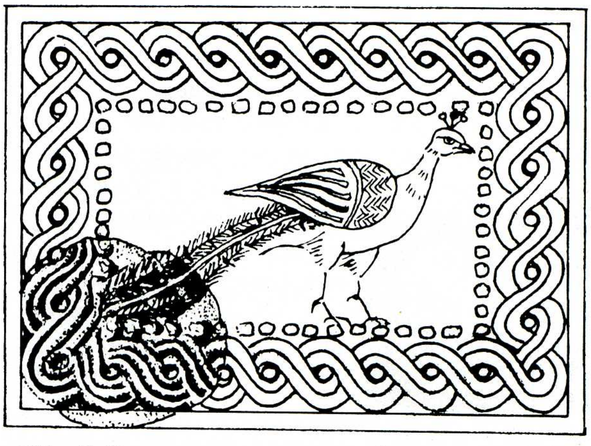

• *Обр. 2. Костена плочка с изображение на паун и плетеница. Реконструкция.*
Fig. 2. Plaque en os ornée d'un paon et d'une natte en relief. Reconstruction.

трябва да се съгласим с изследователите на архитектурния ансамбъл, от който произхожда находката, че постройките и свързаните с тях материали се датират в X в. Без да уточняваме засега времето на изработката на разглежданата костена пластина, тази безспорна датировка означава, че в рамките на същото столетие тя е била използвана отначало с художествената си функция, след което е преправена и преупотребена. От това следва, че е част от колекцията костени пластини с релефи, характерни за зрелия период на преславското приложно изкуство, когато косторезбата е вече със собствено лице на самостоятелен художествен занаят[10]. В същото време анализът на релефните мотиви върху тази плочка отвежда към разсъждения за нейната по-различна стилова характеристика в сравнение с останалите известни образци.

Най-напред трябва да се отбележи, че върху разглежданата творба присъства мотив, който не се открива по останалите. За плетеницата, сравнително добре запазена, е ясно, че тук е приложена в безконечен низ, следващ формата на плочката, като орнамент, рамкиращ художественото поле. Изработена е изкусно, с много усет за пластика, и което е особено важно, с изчистено класическо начертание. С тези си отличителни особености намира пълно покритие само с плетеницата от абака на един капител с лозови листа, намерен също в Преслав[11].

Точно в този вид плетеницата има много стар произход, но истински разцвет получава в изкуството на късната античност[12]. Убедителното ѝ присъствие се илюстрира от многобройните паметници на средиземноморската цивилизация и най-вече от редицата мозайки и барелефи, където обхваща декорираната плоскост като рамкиращ мотив на изобразителното поле. В тази си роля тя спомага за по-силно естетическо въздействие на художественото произведение, като в същото време не отделя рязко предлаганата сцена от заобикалящата я среда, както това прави острата права рамка. Късноантичният майстор познава този ефект на рамката от плетеница и я предпочита пред праволинейната. Изкуството на ранновизантийския период приема богатото наследство в представянето на класическата плетеница и го доразвива чрез ажурната каменоделна техника, позната от Теодосианските капители[13] и от капителите на Сан Витале в Равена[14]. Както би трябвало да се очаква, плетеницата присъства често и в късноантичните и ранновизантийските паметници в провинциите на Балканския полуостров и в частност по територията, влязла по-късно в пределите на старобългарската държава[15].

След VI в., когато етническият състав на същите територии се променя, в изкуството навлизат много нови сюжети и мотиви[16]. Плетеницата във вида, в който я познаваме от времето на най-големия ѝ разцвет, продължава да се появява, но вече много по-ограничено, върху произведенията на приложното изкуство. Византийският културен ареал и сега в най-общи линии запазва териториалните си граници, но престава да бъде един монолитен свят и се превръща в многонационална и многолика културна общност. Докато водещият център в тази общност – Константинопол, търси нови пътища за изява и изоставя някои от културните традиции на старохристиянската епоха, то в консервативно настроените провинции се наблюдава упорито преживяване на старовремски, предимно сирийско-палестински художествени представи[17]. В това разслоение между създаващите се в столицата нови художествени форми и запазването в бившите провинции на изразните средства на старохристиянския Изток, плетеницата преживява интересна съдба. Тя почти изчезва от репертоара на цариградското приложно изкуство. Така например не се открива сред каменоделните отломъци във Фенер Иса от началото на X в.[18]. Не се използва и при украсата на цариградските ръкописи от IX в. насетне, където вече властват архитектурният и тератологичният стил, както и винетките и заставките, изградени от кръгли медальони[19]. Единствено, и за мен от особено значение е, че при отделни образци на елефантинната техника са резбовани стилни и изящни плетеници, които рамкират плочки с животински изображения по стените на миниатюрни ковчежета[20]. Плетеницата не присъства и в репертоара на византийското изкуство от IX-XI в. извън столицата и като че ли е напълно забравена. По изключение, и то не с класическото си начертание, а в по-различни варианти и съвсем определено като архаизиращ мотив се среща сред някои представители на приложното изкуство от това време. Плетеница рамкира една мозайка в църквата „Неа Мони“ на о-в Хиос от 1056 г., открива се и като обрамчващ орнамент при иконата на Св. Пантелеймон върху мраморния иконостас на църквата в Нерези от 1164 г.[21]. При нея архаизиращият характер на орнамента се подчертава и от маниера на изобразяване на двата пауна, напомнящи старохристиянски образци. Впрочем мраморната рамка би могла да е по-ранна и да е сполучливо преупотребена от константинополския иконописец.

Съвсем по друг начин стоят нещата при разпространението и представянето на плетеницата сред произведенията на различни техники в кръга на преславското приложно изкуство от X в. Тя съставлява изящния ажурен горен ръб на двата капитела с лозови листа, единият от които по-късно е намерил място в скулптурната украса на църквата „Св. св. Петър и Павел“ във В. Търново[22]. Плетеница е основният орнаментален мотив и при композиционното решение на разглежданата костена пластина. При тези паметници тя е с онова изчистено класическо третиране, познато от многобройните произведения на предшестващата епоха. Намирането им в Преслав е ярко свидетелство за възраждането в преславското изкуство през X в. на вкусове към художествени принципи, неповлияни от съвременната мода, а от богатото наследство на старохристиянската изобразителност.

Към същите изводи отвежда и реконструкцията на централния образ върху резбованата костена плочка. Запазеното от опашката на птицата е така красноречиво, че е напълно достатъчно да се отнесе без резерви към изображенията на пауни, които макар и рядко, все пак присъстват по открити в Преслав произведения на официалното изкуство. Представена реалистично, пауновата опашка достига линията, на която е стъпила птицата, и ляга на нея с плавна извивка. Разделена по дължина от централната линия, всяка от двете половини е заета от сектори, изпъкнали и набраздени с коси черти. Моделирането на релефа предава точно естествената украса на прототипа, така както я виждаме и при двата пауна от апликацията с позлата от Преславското съкровище[23], по релефите на един новонамерен бронзов съд, за който се твърди, че произхожда също от Преслав,[24] и по някои все още непубликувани образци на трапезната рисувана белоглинена керамика. Съвсем близки и дори еднакви с посочените аналогии са и очертанията на външния контур на тази част на оперението.

Пауните, както е известно, са изображения, съчетали най-ярко и в концентриран вид символиката на старохристиянския Изток, в изкуството на който се срещат достатъчно често. Стенописите в Софийския некропол например са наситени от композиции с пауни, при това нерядко в съчетание с плетеница, която ги рамкира[25]. Ненадминати по своето изпълнение и съчетаване на орнамент и птичи фигури са мозайките в софийската църква „Св. София“ от IV в., които бележат периода на най-изявено предпочитание към този сюжет и на окончателното му идейно оформяне, свързано с представата за безсмъртието[26]. Като стародавна традиция пауните присъстват и в някои по-късни паметници, както е при арката на един киворий от охридската църква „Св. София“[27], и при споменатата вече икона на Св. Пантелеймон от църквата в Нерези. Без да се спирам тук по-подробно на достигнатото при изследването на произхода и символиката на сюжетите с такъв персонаж, следва да припомня, че в своя изконен вид те включват двойка пауни симетрично встрани на фиала, дърво или кръст. Понякога намираме тази композиция разложена на части, които обаче носят същата смислова натовареност[28]. И в нашия случай едва ли може да се търси пълно разгръщане на сцената върху костения материал. Разбира се, това е възможно, но е малко допустимо, като се имат предвид подобните паметници на костената пластика, намерени не само в Преслав, но и в границите на самата империя. Подпомогната от многобройните аналогии, нашата реконструкция предлага по-приемливото решение на пластината с един паун, обхванат от изящната, плавна извивка на плетеницата. То не изключва възможността при апликирането на ковчежето за ценности на една от дългите му стени да е имало и втора подобна, на която паунът да е срещупоставен, т. е. в ход наляво. Така би се постигнало точно спазване на иконографията, която майсторът-приложник без съмнение е познавал от образци на същата или на друга техника. Независимо от подхода за избор на някоя от възможностите за реконструирането на стигналия до нас къс от този релеф, по-важното е, че сред представителите на костената пластика в Преслав през X в. се нарежда още един с безспорни и високи художествени достойнства. В същото време между това произведение и останалите с животински изображения, постъпили от Преслав, се отбелязват разлики, както от друга страна и между последните и творбите на официалното константинополско изкуство, за които вече се спомена. Тези разлики са очевидни, за да бъдат подминати, и дотолкова съществени, че насочват към тълкуване за една своеобразна и специфична стилистика на нововключения в колекцията екземпляр.

Изработката на известните досега пластини с изображения на птици (сокол и токачка?) и животно (сърна, кон или магаре) се търси в някое от ателиетата на големите преславски манастири и това е може би така[29]. Те носят еднакви стилови белези, приобщаващи ги към продукцията на художествен занаят, развил производствената си основа и принципите си в местни условия. Разбира се, не са случайни общите творчески похвати, характерни за всички тях – праволинейната ограничителна рамка, набраздeният фон, особената стилизация на фигурите, експресивността на позите. Това са елементи на ярка творческа сетивност, но издават технологическо уеднакяване, което прави изделията продукт на обикновения резбар, когато занаятът се практикува от повече хора и продукцията му е повече търсена. Необходимият изобразителен, технологически и човешки потенциал за такива мащаби, които включват още много разновидности на миниатюрната пластика, косторезбата е могла да набере едва около средата на Х в., каквато е и най-вероятната датировка на посочените творби с животински изображения.

Пластината с пауна и плетеницата издава друг творчески подход. Представеното върху нея съчетава изображение и орнамент, характерни за една стара художествена традиция, формирана и утвърдена от богатото на символика изкуство на старохристиянския Изток. Именно принципите на тази традиция се възраждат в Преслав през началните десетилетия на Х в. и се прилагат последователно във всички прояви на търсещата собствени пътища за развитие старобългарска култура. Новите пътища всъщност са идейните постановки и изобразителните решения на старохристиянската епоха, към които деятелите на новоформиращата се българска християнска култура обръщат поглед, за да ги превърнат в официална идейна платформа и на изкуството. Примери за тази „идеологизация" се откриват във всички сфери на живота на втората българска столица, но са особено показателни и в изчистен вид в представителите на официалното приложно изкуство. Елементите на старата източнохристиянска изобразителност определят стиловите особености на рисуваната керамична иконопис, възникнала и придобила разцвет през първата четвърт на Х в.[30] Същите са залегнали и в оформлението на първите ръкописни книги. Миниатюрната ръкописна украса в старохристиянски стил е характерна най-вече за глаголическите, а понякога дори и за първите кирилски текстове[31]. В кръга на този художествен език се вписват още редица произведения на декоративната скулптура, релефни образи на светци от глина[32], орнаментални мотиви по изделия на малката пластика от метал и кост. Най-показателен в тази поредица е може би един такъв шедьовър на косторезбата, какъвто е крилото от триптих с бюстовите изображения на двама от Великите отци на Църквата – Св. Йоан Златоуст и Св. Николай Мирликийски[33]. Продукт на същата културна и интелектуална атмосфера в столицата Преслав се явява и пластината с пауна и плетеницата. С изобразителния материал, който носи и специфичния художествен похват на представянето му, тя се отличава от другите подобни творби на костената пластика и издава тенденциите в официалното изкуство в началото на Х в., когато е и най-правдоподобно да се дáтира. В случая едва ли ще бъде най-правилно, а и необходимо тази творба на всяка цена да се представи като работа на местен косторез или като продукт на оформен вече в местни условия художествен занаят. Изработката ѝ очевидно е дело на приложник с добри познания за изобразителния репертоар на едно многовековно изкуство и с високи възможности за неговото претворяване. Още повече че най-добре запазените елементи на композицията (плетеница в съчетание със зрънчеста рамка) повтарят и са изработени по същия начин, както и при пластините с животински изображения от слонова кост, дело на константинополските ателиета. Независимо от това, от по-голямо значение е фактът, че изработката на разглеждания костен релеф и появата му в Преслав абсолютно сигурно се свързва с изискванията на един наложил се с високите си естетически критерии вкус. Нещо, което не може да се каже за втория му притежател в отдалечения от столичния център жилищен ансамбъл, превърнал го в обикновена вещ за бита. В този смисъл пластината с пауна и плетеницата е произведение на елитарното изкуство, разбираемо за даден тесен ценителски и потребителски кръг.

---

[1] **Н. Ангелов,** Ст. Станчев. Гражданска постройка в долината на Бял бряг в Преслав. – ИАИ, XX, 1955, с. 434, обр. 8_5.

[2] **В. Иванова.** Двете църкви при чупката на източната стена на Вътрешния град в Преслав. – ИАИ, XX, 1955, 478-480, обр. 16; **Т. Тотев.** Манастирът в „Тузлалъка" – център за рисувана керамика в Преслав през IX-X в. С., 1982, обр. 31_4; Към въпроса за творчеството на преславските майстори на рязана кост през IX-X в. – Плиска-Преслав, 6, С., 1993, с. 113, обр. 8.

[3] **Ст. Бонев.** Художествената резба върху кост – връзки и влияния с другите приложни техники през Х в. – Преслав, 3, Варна, 1983, 149-158; **К. Тотев.** За някои творби на косторезното изкуство от Средновековна България. – Преслав, 4, С., 1993, 272-276.

[4] **А. В. Банк.** Прикладное искусство Византии IX-XII вв. М., 1978, 86-88.

[5] **A. Goldschmidt. K. Weitzmann.** Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X-XIII Jahrhunderts. Bd I-II, Berlin, 1930-1934.

[6] **А. В. Банк.** Старые находки в Херсонесе в свете некоторых новых данных. – ВВр, IX, 1956,

UNIWERSYTECKA w Poznaniu

186-189; **А. Л. Якобсон.** Средневековый Крым. Очерки истории материальной культуры. М., Л., 1964.

[7] **J. Davidson.** Corinth. Vol. XII. The Minor Objets. 1952, tab. 68, №№ 945, 946, tab. 69, № 948.

[8] **А. В. Банк.** Некоторые сходные памятники средневековой мелкой пластики, найденные в Константинополе, Херсонесе и в Болгарии. – Byzantinobulgarica, VII (Bulgaria Pontica mediiaevi, I), S., 1981, 109-122.

[9] **Ст. Бонев.** За преславската костена пластика. – Преславска книжовна школа, I, С., 1995, 344-347.

[10] **Ст. Бонев.** Обработка на кост и производство на костени изделия в Средновековна България VIII-XI в. Автореферат на кандидатска дисертация. С., 1983; Косторезное ремесло в средневековом болгарском городе до X в. – Труды V Международного конгресса археологов-славистов, т. 2, Киев, 1988, 26-28.

[11] **Н. Мавродинов.** Старобългарското изкуство (Изкуство на Първото българско царство). С., 1959, 208-210.

[12] **В. М. Полевой.** Искусство Греции. М., 1984, 150-152, 201-204, обр. 162 и цитираната там литература.

[13] **J. Kollwitz.** Oströmische Plastik der Teodosianische Zeit. Berlin, 1941.

[14] **O. Wulf.** Die byzantinischeen Kunst, II, Berlin, 1914, p. 410. Abb. 355a.

[15] **Д. Димитров.** Изкуството в Тракия през епохата на римското владичество. – История на българското изобразително изкуство, I ,С., 1976, обр. 63, 68; **Д. Овчаров, М. Ваклинова.** Ранновизантийски паметници от България IV-VII в. С., 1978, 21-23, обр. 17-20.

[16] Сред тези мотиви е и своеобразният, приличен на „кошничарска плетка“ плетеничен орнамент, който северните „варварски“ народи носят, придвижвайки се на юг. Той обаче няма нищо общо с плетеницата по късноантичните и ранновизантийските паметници, а е плод на собствени художествени виждания, повечето от които формирани при изработката на дървената украса на сградите в прародината им. (виж: **J. Strzygowski.** Die altslavische Kunst. Augsburg, 1926, p. 264, Abb. 248, 250). Между последните се откроява т. нар. „Хоррор вакуи“, т. е. страхът от празното пространство. Ранносредновековният варварски майстор, за разлика от късноантичния, се е стремял да изпълни цялото изобразително поле и за целта много подходящо се оказало преплитането на множество плоски ленти. С тях масово се изпълвали предолтарни плочи, сводове на кивории и дори раменете на каменните кръстове. Това вече е нов декоративен маниер, липсващ в заварeното изкуство на средиземноморския свят, и е един от съществените белези на неговата „варваризация“.

[17] **В. Н. Лазарев.** История византийской живописи. М., 1986, 21-35.

[18] **A. Grabar.** La sculpture buzantine de Constantinople. P., 1963.

[19] **В. Д. Лихачева.** Византийская миниатюра. М., 1977; Византийски източници за архитектурните фронтисписи на Изборника от 1073 година. – Етюди по средновековно изкуство. С., 1986, 102-112.

[20] **A. Goldschmidt, K. Weitzmann.** Op. cit., taf. LIV 109, LXV 13.

[21] **В. Н. Лазарев.** Цит. съч., 95-96, ил. 303.

[22] **А. Василиев.** Каменна пластика. С., 1972, обр. 56.

[23] **Т. Тотев.** Преславското съкровище. Шумен, 1993, 79-81, обр. 49.

[24] **Ст. Витлянов.** „Дървото на живота“ върху бронзов съд от Велики Преслав. – Археология (под печат).

[25] **Кр. Миятев.** Декоративната живопис на Софийския некропол. С., 1925.

[26] **Д. Овчаров, М. Ваклинова.** Цит. съч., с. 21, обр. 12, 13.

[27] **В. Мавродинова.** Култура и изкуство през времето на Първата българска държава. – История на българското изобразително изкуство, I, С., 1976, обр. 106, 107.

[28] **Д. Овчаров, М. Ваклинова.** Цит. съч., с. 43, обр. 84, 85.

[29] **Т. Тотев.** Към въпроса за творчеството на преславските майстори на рязана кост... 109-112.

[30] **Н. П. Кондаков.** Очерки и заметки по истории средневекового искусства и культуры. Прага, 1929, с. 125 и сл.; **Т. Тотев.** Преславската керамична икона. С., 1988.

[31] **В. Мавродинова.** Цит. съч., с. 108; **В. Д. Лихачева.** Два листа с сирийскими миниатюрами. – BSL, XXVI, 365-374, фиг. IX, X; **А. Джурова.** 1000 години българска ръкописна книга. Орнамент и миниатюра. С., 1981, с. 21.

[32] **Й. Господинов.** Керамична работилница в Патлейна. – ИИД, XIV–XV, 1937, 203-205.

[33] **Ст. Бонев.** Новонамерено произведение на малката пластика (костен триптих от Преслав, X в.). – Проблеми на изкуството, 1980, № 4, 51-53.

Contribution à la collection de petite plastique de Preslav

Stojčo Bonev

(Résumé)

Dans cet article, l'auteur analyse un fragment d'os sculpté, trouvé lors de fouilles à Preslav en 1948. Se fondant sur de nombreuses analogies, il parvient à la conclusion que ce fragment fait partie d'une représentation en relief d'un paon entouré d'une natte en relief qui plus tard fut utilisée comme pion pour un jeu de trictrac. La scène est liée à la symbolique de l'ancien Orient chrétien. L'objet est fabriqué à Preslav, de toute vraisemblance vers le début du Xe siècle, et il est lié aux goûts des cercles aristocratiques de la société.

Нов тип домонетни форми от българските земи

Методи Манов

До появата на същинската монета през VII век пр. н. е. в Егейския ареал – в Лидия или – според други източници – на о-в Егина, ролята на еквивалентно разменно средство при търговските операции в продължение на векове са играли най-различни животни и предмети от бита на древните хора: бикове, овни, метални предмети като брадви, сърпове, триножници, гривни.

До този момент в нашата литература са описани редица открити на територията на България типове метални домонетни форми – два слитъка с форма на опъната волска кожа от н. Калиакра[1] и от с. Черково, Бургаско[2], както и находки от различни места на бронзови брадви[3] и бронзови сърпове[4]. Добре представени в литературата са и т. нар. стрели-пари[5]. Освен това е известен и един бронзов екземпляр с форма на риба от Югозападна България[6].

Няколко малки по размери бронзови предмети, имащи формата на трискел, със съвсем малък кръгъл отвор в средата, бяха открити в частна колекция. Размерите им са средно около 3 – 3,5 см в диаметър, а теглото на всеки един от трите, представени тук такива предмети, е съответно – 2,1 г, 2,3 г и 2,95 г, т. е. средното им тегло е 2,43 г. За съжаление на този етап от изследванията не можем да направим сравнение между теглата на по-голям брой екземпляри. Трябва да се отбележи, че всяко от раменете на трискела наподобява по форма половинката, т. е. едното острие от двуостра брадва – лабрис. И трите рамена са разположени едно спрямо друго под еднакъв ъгъл и напълно симетрично (обр. 1, 2, 3 и 4).

Въз основа на направените от мен наблюдения и благодарение на допълнителните сведения, че тези предмети се откриват само в определени места в Североизточна България, и то главно в близост до черноморския бряг, при това винаги съпроводени със стрели – домонетни форми, и със сребърни монети на Аполония Понтика от малък номинал (но от най-ранния период) с изображение на свастика върху реверса им, стигнах до извода, че те могат да бъдат само друг, непубликуван досега тип домонетна форма.

С описанието на този неизвестен досега в литературата нов тип домонетна форма обаче не се изчерпват всички проблеми, свързани с него. Напротив – със странната си форма спо-

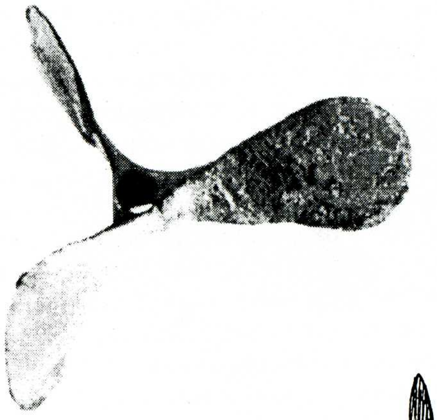

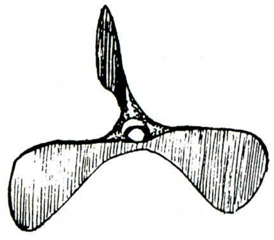

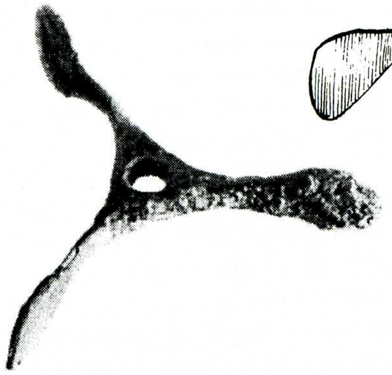

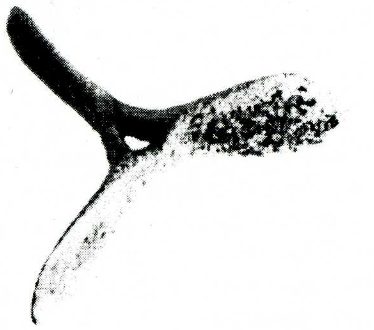

• *Обр. 1. Домонетна форма – трискел.*
Fig. 1. Forme prémonétaire, premier exemplaire.

• *Обр. 2. Рисунка на същата домонетна форма (от обр. 1). Fig. 2. Dessin sur la forme prémonétaire de la fig. 1.*

• *Обр. 3. Домонетна форма – трискел, втори екземпляр. Fig. 3. Forme prémonétaire, deuxième exemplaire.*

• *Обр. 4. Домонетна форма – трискел, трети екземпляр. Fig. 4. Forme prémonétaire, troisième exemplaire.*

менатият домонетен вид поражда редица въпроси, сред които най-важни са следните: защо е избрана формата на трискел с кръгъл отвор в центъра и откъде точно произхождат тези трискели, т. е. кой е техният производствен център?

На първия въпрос може да се отговори до известна степен в правилна насока, като се предположи, че формата на трискел е избрана от самия емисионен център като своеобразен и оригинален негов символ, а кръглият отвор в средата вероятно е имал и функционално предназначение – през него е бил прокарван шнур, на който са били нанизани повече домонетни форми от същия вид. Това е улеснявало тяхното носене и този шнур или вероятно тел е играел ролята на „портмоне“. Примери за подобно носене на различни видове домонетни форми са известни от много места по света, в това число и от Западна Европа.

На втория въпрос обаче на този етап от познанията ни всеки категоричен отговор би бил несигурен и рискован. Добър пример в това отношение може да бъде случаят с летите стрели-пари, открити като колективна находка през 1934 г. при н. Атия[7]. Поради нивото на тогавашните познания и оскъдните данни за тези стрели-монети, отначало те прибързано бяха приписани на тракийското племе асти. Но най-новите наблюдения върху тях – главно върху единични екземпляри, открити през последните няколко години, върху някои от които са поставени допълнителни символи – като буква А или котва, доказаха по един наистина категоричен начин (чрез използване метода на ретроспекция), че имаме всички основания да смятаме, че емисионен център за стрелите-пари, разпространявани главно по западния бряг на Черно море, е елинската колония Аполония Понтика[8]. Някои автори са склонни да търсят и други производствени центрове на стрели-монети от същия тип, които обаче са разпространени главно по северозападното крайбрежие на Черно море[9]. В изследвания върху домонетните форми от бронз, циркулирали по западното и северозападното крайбрежие на Черно море, изрично е посочено, че такива форми са функционирали едновременно с някои архаични гръцки монети[10].

За да се опитаме поне да предположим кой е емисионният център на разглежданите тук лети бронзови домонетни форми, трябва първо да потърсим иконографски паралели на специфичната форма на трискел.

За съжаление в тракийските земи като цяло символът трискел – и то с доста различна иконография от разглеждания домонетен тип, се среща само върху сребърни тетрастатери на тракийското племе дерони[11] и в някои апликации от конски амуниции[12]. Но трискелът като соларен символ е изключително широко разпространен в Ликия – в Мала Азия. Там той се среща върху монетите на редица ликийски владетели от V – IV век пр. н. е., като до голяма степен формата му се доближава до разглежданите от нас домонетни форми[13] (обр. 5 и $6_{2,4}$). Той е със сходно оформени рамене и освен това в средата си има малък кръгъл отвор. Интересно е да се отбележи, че върху обратната страна на някои ликийски монети се среща не трискел, а тетраскел, т. е. подобен символ, който обаче вместо три рамене има четири такива (обр. $6_{1,3}$). В литературата по отношение на значението на тези символи – трискела и тетраскела, е отбелязано, че те са соларни символи и по своята символика са равнозначни по принцип на свастиката. Специално за трискела освен това е отбелязано, че може да обозначава трите основни положения на слънцето: изгрев – зенит – залез[14].

Но как би могъл да попадне на територията на Западното Черноморие един такъв символ, характерен най-вече за Ликия и Мала Азия, при положение, че нямаме никакви изрични данни за пребиваване на ликийци по

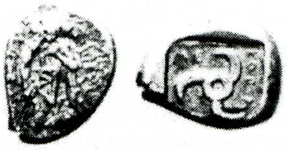

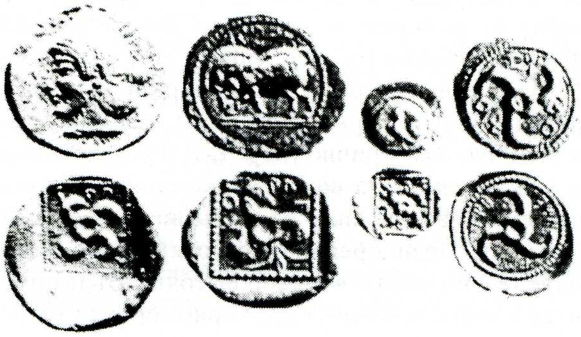

• *Обр. 5. Сребърна монета на ликийския владетел Куприли – V век пр. н. е.*
Fig. 5. Monnaie d’argent du souverain de Lycie, Kouprylios, Ve siècle, av. n. è.

• *Обр. 6. Монети на ликийски владетели от V и от IV век пр. н. е.*
Fig. 6. Monnaies de souverains de Lycie du Ve et du VIe siècle av. n. è.

бреговете на Черно море. Тук може да припомним обаче, че за жители на една съседна на Ликия област в Мала Азия – Кария, разполагаме с оскъдни и несигурни данни за заселването им на север от н. Калиакра – при дн. н. Шабла[15], където се предполага, че е била тяхната колония Καρῶν λιμήν (т. е. Пристанище на карийците).

По отношение на повечето от известните до този момент домонетни форми, циркулирали по бреговете на западното и северозападното Черноморско крайбрежие през VI – началото на V век пр. н. е., е посочено, че като символика те са свързани по един или друг начин предимно с култа към Аполон, който е бил донесен от йонийската метрополия Милет, разположена на югозападния край на Мала Азия – недалеч от Кария и Ликия[16]. Всяка от колониите обаче е отдала предпочитание към един или друг атрибут или символ на това божество, като например в Аполония Понтика това е било стрелата на бога като стрелец, а в Олбия – неговият символ-хипостаз – делфинът. В литературата по въпроса има известни колебания дали някои от елинските черноморски колонии не са пускали в обращение повече от един вид лети бронзови домонетни форми, като някои изследователи предполагат, че Олбия е пуснала едновременно делфини и стрели, подобни на тези на Аполония Понтика[17]. Смята се, че различните форми са били предназначени за различни райони, населени с местни „варварски“ племена, при извършване на търговски сделки с тях. В тази връзка дали да не предположим, че разглежданите тук домонетни бронзови форми, оформени като трискел, са били донесени още от първите милетски колонисти, достигнали бреговете на Черно море и основали колонията Аполония. Вероятно впоследствие те са решили да пуснат в обращение за целите на разменната търговия с местното тракийско население по-приемливите на външен вид именно за това население стрели – домонетни форми. При организирането на истинско монетосечене от сребро в същата тази колония Аполония в края на VI – началото на V век пр. н. е., жителите ѝ са решили отново да се върнат към традиционните соларни символи, свързани с култа към Аполон, донесени от метрополията Милет, и затова са поставили върху най-ранните си сребърни монети (на обратната им страна) свастика, която е соларен символ и по своя смисъл е идентична на трискела, както бе отбелязано по-горе (обр. 7).

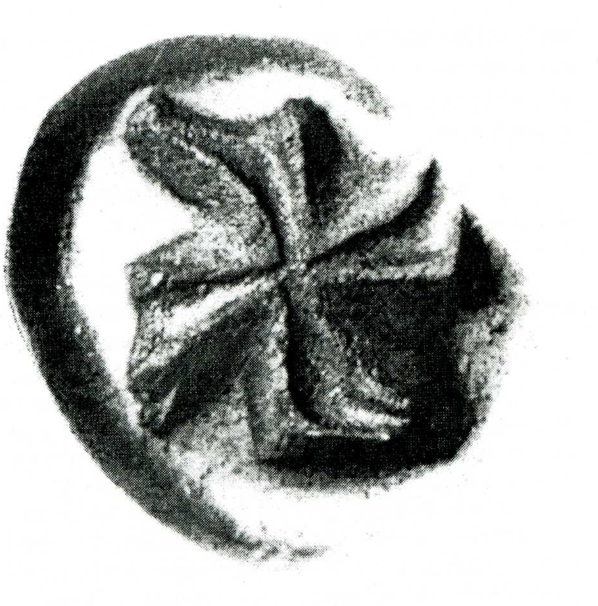

• *Обр. 7. Сребърна монета на Аполония Понтика – реверс, от края на VI в. пр. н. е.*
Fig. 7. Monnaie d'argent d'Apolonia Pontica, revers, de la fin du VIe siècle av. n. è.

Засега известните екземпляри от тези домонетни форми са откривани само в Североизточна България[18]. Тук, разбира се, въз основа на самата им форма, напомняща много троен лабрис, би могло да се мисли, че те са някакви по-малки подразделения в тегловно отношение, т. е. по-малки „номинали“ на известните върху твърде обширен ареал от Балканския полуостров и Егейския свят бронзови лабриси – домонетни форми. В тази връзка може да се предполага, че са били произвеждани и пускани в обращение от колонията Карон лимен, тъй като не бива да забравяме, че основният символ в Кария е бил лабрисът.

Въз основа на представените факти и наблюдения смятам, че разгледаните домонетни форми – трискели, трябва да бъдат датирани в периода от края на VII и през целия VI век пр. н. е. Засега обаче все още няма никакви допълнителни насочващи податки за тези интересни домонетни форми, освен споменатия факт, че те се откриват придружени винаги от бронзови стрели – домонетни форми и от най-ранните сребърни монети на Аполония Понтика с изображение на свастика върху реверса им. На този етап от изследванията все пак е трудно да се направи категоричен извод кой точно е емисионният им център. Тъй като хипотезите, които могат да възникнат във връзка с тяхната интерпретация, ще станат многобройни, смятам, че засега е по-добре да се ограничим с представеното до този момент и да се надяваме, че в бъдеще – чрез нови находки и неоспорими факти, ще можем да определим с по-голяма доза сигурност емисионният център на тези твърде оригинални по своя външен вид домонетни форми, открити на територията на днешните български земи.

---

[1] **Г. Тончева.** Нови данни за търговията по Черноморското крайбрежие през XVI-XIV век пр. н. е. – Векове, 3, 1971, 17-24.

[2] **И. Карайотов.** Критски меден слитък от с. Черково, Бургаски окръг. – Нумизматика, 1, 1978, 12-16.

[3] **Т. Герасимов.** Съкровище от двойни брадвички от с. Калугерово. ИАИ, XX, 1955, 593-594.

[4] **Т. Ковачева.** Нова колективна находка от бронзовата епоха при с. Върбица, Плевенски окръг. – Археология, 2, 1967, 51-59; Х. Харитонов. Антична нумизматика. В. Търново, 1996, 28-32.

[5] **Т. Герасимов.** Домонетни форми на пари у тракийското племе асти. – Археология, 1-2, 1959, 85-87; Б. Димитров. За стрелите-пари от западното и северното Черноморско крайбрежие. – Археология, 2, 1975, 43-47; **П. Балабанов.** Нови изследвания върху стрелите-пари. – Нумизматика, 2, 1986, 3-14.

[6] **Д. Димитров.** Предмонетна форма от с. Недялкова Гращица. – Нумизматична информация (Българско нумизматично дружество), 8, 1983, 13-14.

[7] **Т. Герасимов.** Домонетни форми..., 85-87.

[8] **И. Карайотов.** Монетосеченето на Аполония в светлината на последните открития. – Балкански древности, 2, 1992, 70-73.

[9] **П. Карышковский.** Монеты Ольвии. Киев, 1988, 33.

[10] Пак там, 34.

[11] **Й. Юрукова.** Монетите на тракийските племена и владетели. С., 1992, 211-215, обр. 7-16.

[12] **И. Венедиков, Т. Герасимов.** Тракийското изкуство. С., 1973, обр. 279, обр. 302 и обр. 304.

[13] **R. Göbl.** Antike Numismatik. München, 1978, Band 2, taf. 61, n. 1079-1082.

[14] **Дж. Купър.** Енциклопедия на традиционните символи (превод от английски). София, 1993, 219 сл.

[15] **Л. Божков.** Где се е намирало древното пристанище Кария? – Списание на българското инженерно-архитектно дружество (БИАД), 8, 1925, 1-6.

[16] **П. Карышковский.** Цит. съч., 33.

[17] Пак там, 30.

[18] Един екземпляр от същия тип, открит в района на гр. Исперих, Разградско, бе представен неотдавна във витрина от изложбата „По стъпалата на времето“, показана в една от залите на НАМ – София, където бе придружен от обяснителния текст: „Бронзов накрайник на стрела“. Аз не мога да се съглася с това определение поради изложеното по-горе.

Un nouveau type de formes prémonétaires des territoires bulgares

Métodi Manov

(Résumé)

L'auteur présente ici quelques intéressants objets de bronze de forme spécifique, se trouvant dans des collections privées. Ces objets sont définis comme des formes prémonétaires et sont datés dans les limites des VIIe-VIe siècles av. n. è. Jusqu'à présent, ces formes prémonétaires ont été découvertes uniquement sur le territoire actuel de la Bulgarie du nord-est, accompagnées habituellement de flèches (formes prémonétaires) et de monnaies d'argent archaïques d'Apolonia Pontica. L'auteur fait indiquer qu'il est difficile à cette étape des recherches d'établir le centre d'émission de ces formes prémonétaires d'aspect si original, mais il avance l'hypothèse qu'elles sont vraisemblablement une production de la colonie de Caron limen (près du Šabla actuel) ou de la colonie milétienne, Apolonia Pontica (l'actuelle ville de Sozopol).

Антропологично проучване на ранносредновековен некропол при с. Дибич, Шуменско

Славчо Чолаков

Североизточна България, като ареал на усилени миграционни и метисационни процеси в различните исторически епохи, през ранното средновековие става център на образуването и консолидацията на българската народност. Антропологичните проучвания на костните останки от ранносредновековните некрополи от Североизточна България дават възможност да се проследят отделните етнически групи, участвали при формирането на българския народ и донесли наред със специфичната си култура и определен физически облик. От друга страна, данните от антропологичното изследване са наложителни при решаването на палеодемографските и палеопатологичните проблеми.

Ранносредновековният, двуобреден некропол при село Дибич, Шуменска община, е проучен при археологическите кампании през 1992-1994 година, под научното ръководство на ст. н. с. Р. Рашев (Шумен) и ст. н. с. Ст. Станилов (София). Погребалният обред е смесен – погребенията са извършвани както чрез трупополагане, така и чрез трупоизгаряне. В некропола преобладават погребенията с трупополагане по езически обичай. Въз основа на погребалния ритуал и гробния инвентар – предимно керамични съдове и железни предмети (ножчета, халки, стремена, токи, връх от копие) некрополът е датиран в VIII-IX век[1].

Антропологичното изследване обхваща костните останки на 44 индивида. Четири от погребенията (9.10%) са извършени чрез трупоизгаряне, извън некропола, вероятно на специална кремационна площадка, като кремираните костни останки са събирани и полагани в гроба. Степента на кремацията е била силна, защото от кремираните кости са запазени само отделни, неголеми фрагменти (предимно от черепа и крайниците). По наличните костни находки може да се установи единствено, че кремираните са били израснали индивиди (над 20 г.).

Девет (22%) от погребаните чрез трупополагане са деца. Един от индивидите е бил в юношеска възраст, а 30 са израснали – 13 мъже и 17 жени. При анализа на демографските данни[2] впечатлява относително малкият процент на детските погребения. През епохата на Средновековието детската смъртност достига до 53%. При израсналите индивиди не се забелязва съществено различие по отношение на броя на погребаните мъже и жени. Но докато починалите мъже са били предимно в зряла възраст (матурус – 40-60 години), то жените са умирали най-често в млада възраст (адултус – 20-40 години). Четиридесет и пет процента от погребаните в некропола жени са били под 40 години. Високата смъртност на жените в млада (родоспособна) възраст е характерна за Средновековието и е обяснима с чести усложнения по време на бременността и раждането. Рядко индивидите и от двата пола са доживявали до старческа (сенилис) възраст. Само 7% от погребаните в некропола са били над 60 години.

Допълнителна картина за начина на живот и труд на изследваната популация дава анализът на палеопатологичните находки[3]. Те са последици от първични или вторични патологични изменения по костите на скелета. Най-често срещани са дегенеративно-дистрофичните поражения, обединени под общото название остеоартрози. Дегенеративните процеси засягат предимно костно-ставния апарат на гръбначния стълб. При 40% от проучените израснали индивиди се наблюдават последици от хронично протекли спондилози и спондилоартрози. Най-често засегнати са прешленните тела. Те са деформирани, с макаровидна форма (обр. 1) и с различни по големина ошипявания по ръбовете им – от малки, с размер няколко мм шипове, до големи клюновидни екзостози (обр. 2). Често се наблюдават вкостявания между съседни прешленни тела (обр. 3), между последния поясен прешлен и кръстеца – сакрализация на пети лумбален прешлен (обр. 4), както и на по-големи участъци от гръбначния стълб (обр. 5). Деформацията на прешленните тела често се съпровожда от остеохондрозни изменения по междупрешленните повърхности (обр. 6). При 60% от случаите, освен телата на прешлените, дегенеративните изменения засягат и дъгите и ставните повърхности на интервертебралните стави (обр. 7). Необходимо е да се отбележи, че както при повечето средновековни популации от днешните български земи и при серията от Дибич дегенеративно-дистрофичните изменения се срещат два пъти по-често при мъжете, като при тях се наблюдават и по-тежко про-

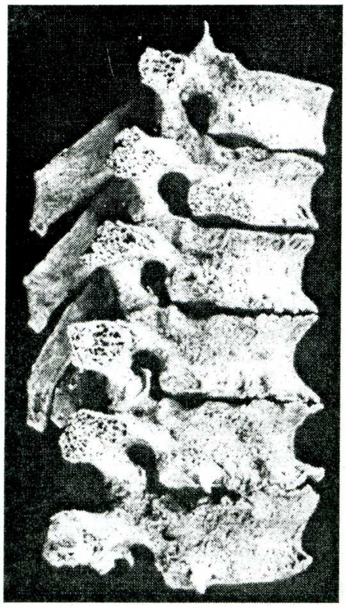

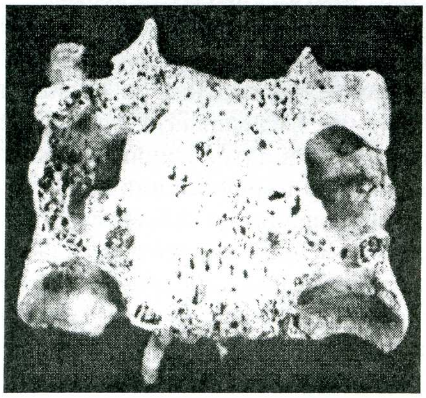

- *Фиг. 1. Макаровидна деформация на тялото на поясен прешлен, с екзостози по ръбовете му. Мъж, около 35 години. Fig. 1. Déformation ovale de vertèbre lombaire, avec des exostoses circonscrites. Homme, environ 35 ans.*
- *Фиг. 2. Клиновидни екзостози по прешленните тела от шийно-гръдния отдел на гръбначния стълб, Мъж, 60-65 години. Fig. 2. Exostoses en pointe sur les corps vertébraux de la partie cervicale et dorsale de la colonne vertébrale. Homme, 60-65 ans.*
- *Фиг. 3. Анкилозиране на съседни прешлени от шийния отдел на гръбначния стълб. Мъж, около 45 години. Fig. 3. Ankylose de vertèbres cervicales voisines. Homme, autour de 45 ans.*
- *Фиг. 4. Сакрализация на пети лумбален прешлен. Мъж, около 50 години. Fig. 4. Sacralisation de la cinquième vértèbre lombaire. Homme, environ 50 ans.*
- *Фиг. 5. Анкилозиране на три съседни прешлена от гръдния отдел на гръбначния стълб. Мъж, 45-50 години. Fig. 5. Ankylose de trois vertèbres dorsales voisines. Homme, 40-45 ans.*

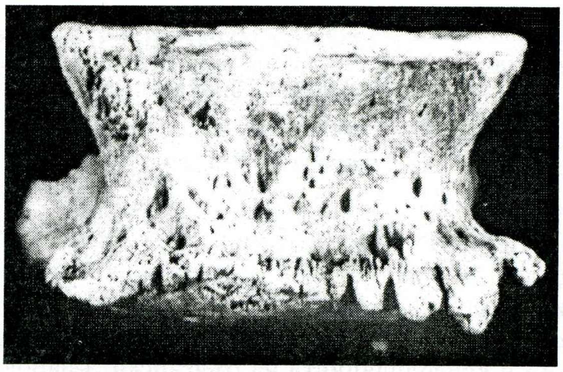

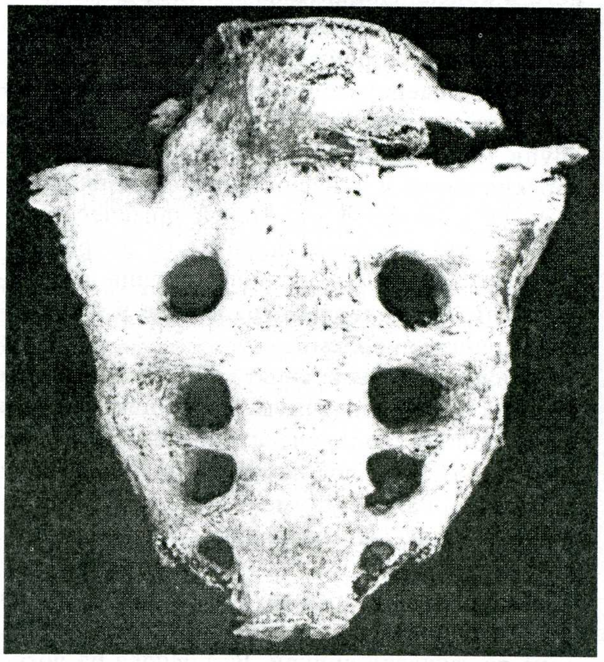

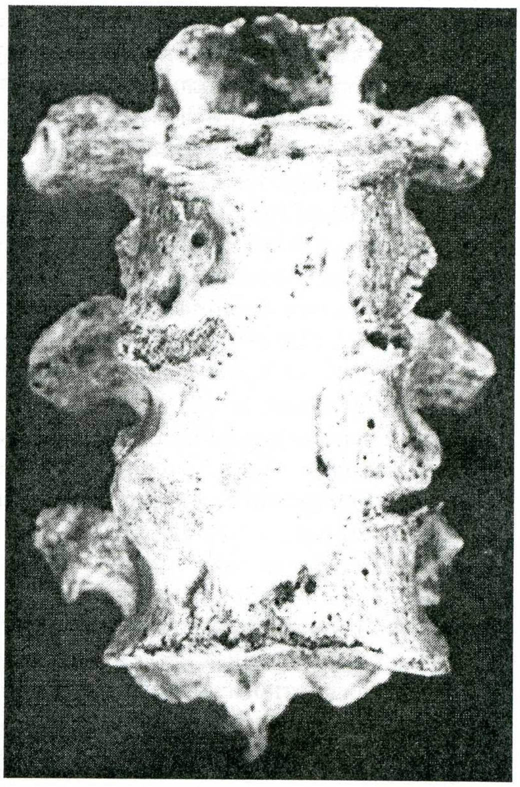

теклите форми.

На второ място по честота са дегенеративно-дистрофичните поражения по ставните повърхности на крайниците. Предимно са засегнати коленните, тазобедрените (обр. 8), раменните и лакътните стави. В по-редки случаи са засегнати глезенните и гривнените стави (обр. 9).

На трето място по честота са травматичните поражения по костите на посткраниалния скелет. Наблюдават се фрактури предимно по тръбните кости на крайниците (обр. 10), както и при ключиците. При проучената серия всички травматични поражения са били с благоприятен изход, зараснали са без особени усложнения и не са пречели на нормалната функция на засегнатия крайник или участък от тялото.

От вторичните костни изменения сравнително често срещана е орбиталната остеопороза – наблюдавана при 15% от изследваните индивиди. В болшинството от случаите (84%) орбиталната остеопороза се среща при децата. Само един от случаите е при жена в млада възраст (ок. 22 г.).

Остеологичното проучване[4] показва изразен полов диморфизъм както по отношение на размера, масивността и робустицитета на костите на посткраниалния скелет, така и по отношение на ръста и телесните (скелетните) пропорции (табл. 1). При мъжете костите на крайниците са средно дълги, масивни, с добре изразен релеф на залавните места на мускулатурата и подчертан робустицитет. Ръстът на мъжката серия е 166,3 см (с вариационен диапазон 164.8-170 см), стойност на ръстова категория „среден“. При жените тръбните кости са средно дълги (в някои от случаите – дълги), средно масивни (често грацилни са костите на горните крайници), със слабо изразен релеф. Ръстът при жените е 156 см – в категория „над среден“, като варира от 152.6 до 161.7 см. Но е необходимо да се отбележи, че при 25% от

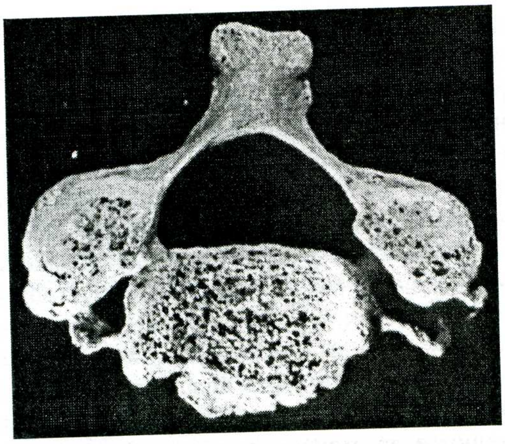

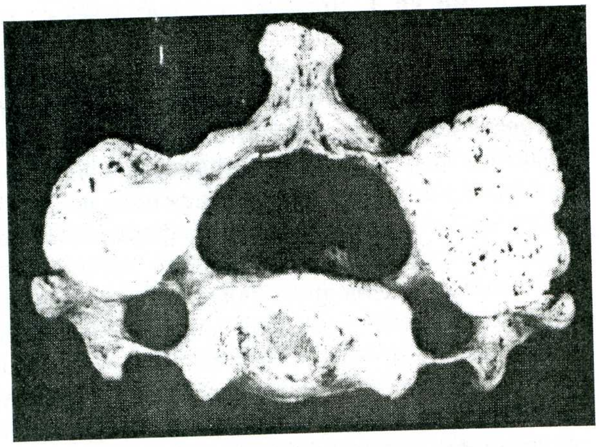

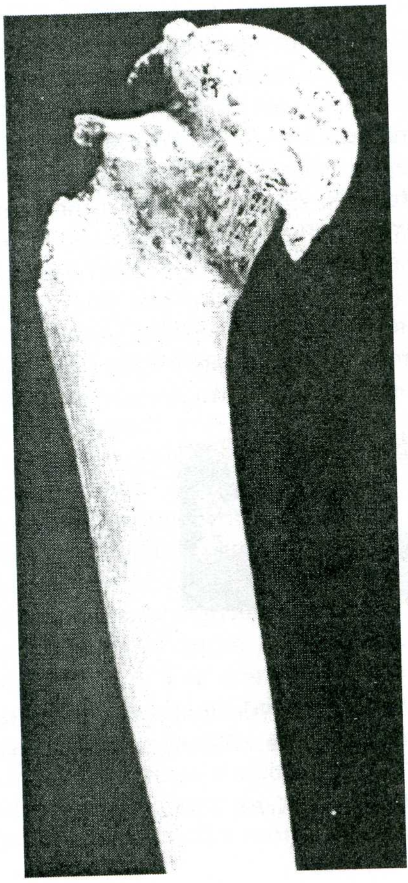

• *Фиг. 6. Остеохондрозни изменения при шиен прешлен. Мъж, 60-65 години. Fig. 6. Ostéochondrose de vertèbre dorsale. Homme, 60-65 ans.*

• *Фиг. 7. Артрозни изменения по ставните повърхности на интервертебралните стави на шиен прешлен. Жена, 45-50 години. Fig. 7. Arthroses des surfaces des articulations intervertébrales d’une vertèbre cervicale. Femme, 45-50 ans.*

• *Фиг. 8. Артрозни изменения по ставната повърхност на главичката на бедрена кост. Мъж, 60-65 години. Fig. 8. Arthrose des surfaces articulaires sur la tête d’un fémur.*

жените ръстът е в категория „висок“.

Анализът на данните от краниологичното[5] проучване показва, че половият диморфизъм е изразен предимно при скопичните белези на черепите. Мъжките черепи са масивни, с добре изразен супраорбитален и окципитален релеф. При жените черепите са предимно грацилни, със слабо изразен (често загладен) релеф. Абсолютните стойности на основните дължинни и широчинни размери на неврокраниума и при двата пола са средни, а височинните – големи (табл. 2). С по-големи междуполови различия се отличават основните размери на лицевия дял на черепите. Докато при жените дължинните (м. 40), широчинните (м. 45 и 46) и височинните (м. 47 и 48) лицеви размери са със средни стойности, то мъжките черепи се характеризират с малки височинни и широчинни размери. Междуполови различия при оформянето на орбитите не се наблюдават. И при двата пола преобладават средно високите и средноширoки, окръглени орбити. Но при 30% от мъжките и при 25% от женските черепи се наблюдават характерните за монголоидната раса високи, окръглени орбити. С междуполови отлики се характеризира и оформянето на носовите отвори. Женските най-често са със средни височинни и широчинни размери и сърцевидна форма. При мъжете носовите отвори са с малки размери и крушовидна форма. И при двата пола долният край на носовия отвор е предимно „антропина“, но при 42 % от мъжете и при 40% от жените се срещат предносни ямки, също типични за монголоидната раса. И при двата пола доминират типичните за монголоидната раса плитки кучешки ямички. С междуполови различия се характеризират размерите на носовите кости. Докато при мъжете доминират средните стойности на широчинните и височинните размери на носовите кости, то за жените са характерни големите и много големите стойности – типични за европидната раса. И при двата пола носовите кости най-често са „гърбати“ по форма. Съществени междуполови различия се наблюдават при стойностите на друг, важен в таксономично отношение белег – изпъкналостта на носовите кости спрямо профилната линия (ъгъл 75_1). Докато за мъжете преобладават малките и средните стойности на профилния ъгъл, то при жените носовите кости в повечето случаи са добре профилирани (доминират големите стойности на ъгъла) – типични за европидната раса.

С междуполови различия се характеризират основните метрични и скопични белези на долната челюст. При мъжете мандибулите са масивни, с изразен релеф на залавните места на дъвкателната мускулатура и доминиращо големи дължинни, височинни и широчинни размери. При жените долните челюсти са средно масивни (често грацилни), със слабо изразен релеф и преобладаващо средни размери.

При анализа на характеристиките на индексите, отразяващи съотношението между основ-

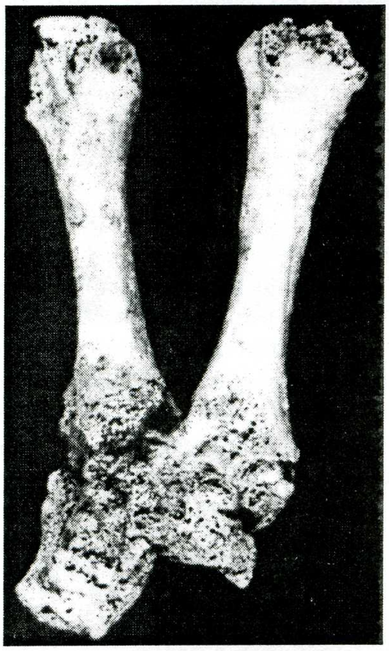

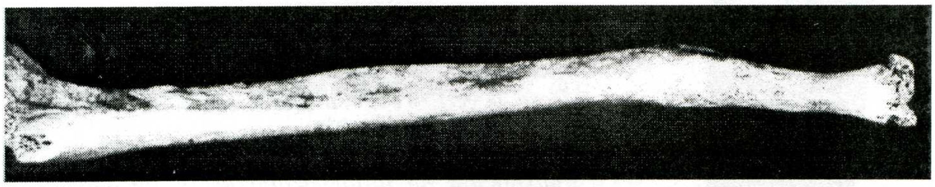

Фиг. 9. Анкилозиране между карпалните и метакарпални кости при деформираща артроза. Жена, около 45 години. Fig. 9. Ankylose entre le carpe et le métacarpe d’une arthrose. Femme, environ 45 ans.

Фиг. 10. Заздравяла фрактура на лакътна кост, „ин локо типико“. Жена, 45-50 години. Fig. 10. Fracture cicatrisée d’un os cubital, in loco tipico. Femme, 45-50 ans.

ните черепни изменения, по-съществени междуполови различия се наблюдават при индексите на лицевия дял, и то главно между височинно-ширинните индекси. При лицевия индекс (47:45) за мъжките черепи е характерна „мезопрозопията", а при жените преобладават „лептопрозопните" форми. Съществени междуполови отлики се наблюдават и при горнолицевите индекси (48:45 и 48:46). При мъжете най-често срещани характеристики са „мезен" и „лептопрозоп", докато при жените доминиращи са „лептен" и „хамепрозоп". При останалите индекси на лицевия дял на черепа съществени междуполови различия не се наблюдават.

Специфичните особености на проучената популация от ранносредновековното селище при Дибич проличават и при сравнителния математико-статистически анализ. С метода на t-критерий са проследени различията между метричните белези и индексовите характеристики на мъжките черепи от Дибич с тези от ранносредновековния некропол при с. Караманите (табл. 4). Според средните аритметични данни двете краниологически серии имат почти еднакви характеристики. Значими различия (стойност на t – над 2) се наблюдават само при черепната ширина, средолицевата ширина, лицевата височина и височината на носовия отвор, както и при височинно-ширинните индекси на неврокраниума и лицевия индекс.

При междугруповия анализ се очертават монголоидните белези – високи огръглени орбити, плоски кучешки ямички, предносни ямки, широка основа на носа, слабо изпъкващи носови кости – характерни не само за популацията от Дибич, но и за цялото население от Североизточна България през ранносредновековната епоха. За определяне степента на монголоидност е използвана дискриминантната функция (R)[6]. Скалата със стойностите на дискриминантната функция е разработена така, че граничната точка между европидната и монголоидната раса е нулата, като за сравнения се използват краниометрични данни само от мъжките серии. В положителната част на скалата на дискриминантната функция са монголоидите, а в отрицателната – европидите. В сравнителен аспект са проследени стойностите на дискриминантната функция на пет ранносредновековни популации от Североизточна България (табл. 5) и за контрола – данните от късноантичната серия от Августа Траяна, която попада като цяло към европидната раса[7]. От анализа на данните е видно, че и при петте популации стойностите на дискриминантната функция са много сходни помежду си, и второ, че макар и близки до нулата, те са все пак в отрицателния (европидния) сектор на скалата. Това показва, че при проучените случаи не става въпрос за проявена монголоидност, а по-скоро за отслабена европидност, т. е., че изследваните популации са носители предимно на европидни расови белези, с известен, по-често слабо изразен монголоиден примес.

Данните от расово-типологичния анализ[8] потвърждават напълно резултатите от проучването на стойностите на дискриминантната функция. Като цяло популацията е метисна между европидната и монголоидната раса. Доминиращи са европидните расови белези. При около 35% от черепите се наблюдават изразени в различна степен примеси от монголоидната раса. Необходимо е да се отбележи, че монголоидните белези са по-често и по-силно проявени при мъжките черепи. Пъстротата на расово-типологичната картина се определя не толкова от метисните форми между европидната и монголоидната раса, а преди всичко от наличието на голямо разнообразие от расови типове и варианти на европидната раса и техните метисни форми. Най-често срещани са белезите на южноевропидния расов ствол, представен от медитеранската раса във всичките ѝ форми, както и от динарската и алпийската раса. В болшинството от случаите белезите на динарската раса са силно примесени към белезите на медитеранската. Тези случаи се определят като динаромедитерански расови типове (обр. 11). Чести са случаите на смесването на белезите на северния и южноевропидния расов ствол. Обикновено северните расови белези са примесени към динаромедитеранските белези (обр. 12). Характерни обаче както за популацията от Дибич, така и за ранносредновековното население от Североизточна България, са контактните расови типове между европидната и монголоидната раса. Монголоидните белези са примесени както към грацилни медитерански (обр. 13) и динаромедитерански (обр. 14), така и към северни (обр. 15) расови типове. Сравнително често срещан е типичният за прабългарите памиро-фергански расов тип (или расата на Средноазиатското междуречие). Донесеният на Балканския полуостров от прабългарите[9] памиро-фергански расов тип е метисна форма между медитеранската и монголоидната раса (обр. 16). При много от случаите не може да се определи основният расов тип. Те се определят общо като контактна (хибридна) форма от смесването на европидната и монголоидната раса (обр. 17).

От расово-типологичния анализ става яс-

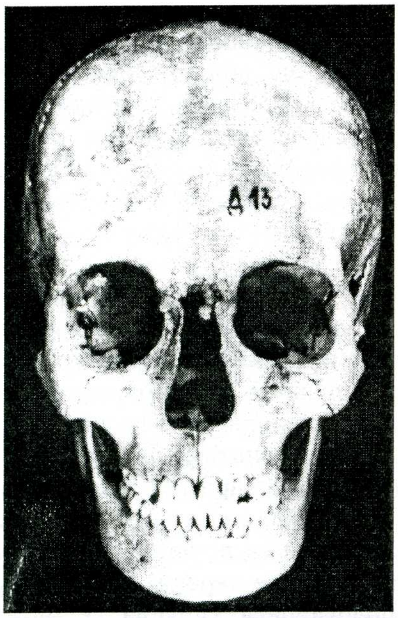

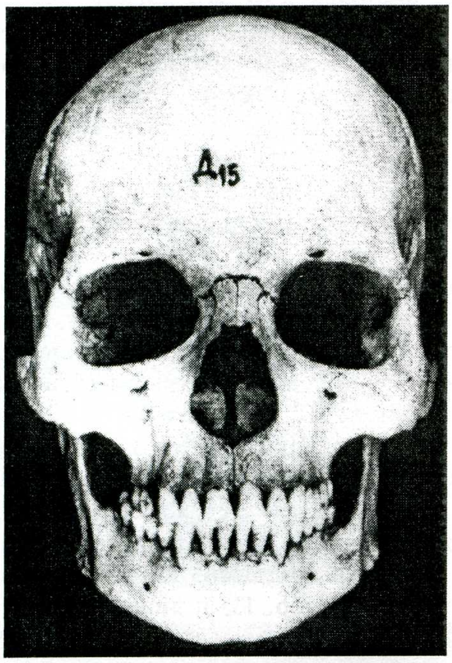

Фиг. 11. Череп на мъж, около 30 години. Динаро-медитерански расов тип.
Fig. 11. Crâne d'homme, environ 30 ans. Type de race dinaro-méditerranéenne.

Фиг. 12. Череп на мъж, около 45-50 години. Северен расов тип с динаро-медитерански примеси.
Fig. 12. Crâne d'homme, 45-50 ans. Type de race nordique avec des mélanges dinaro-méditerranéennes.

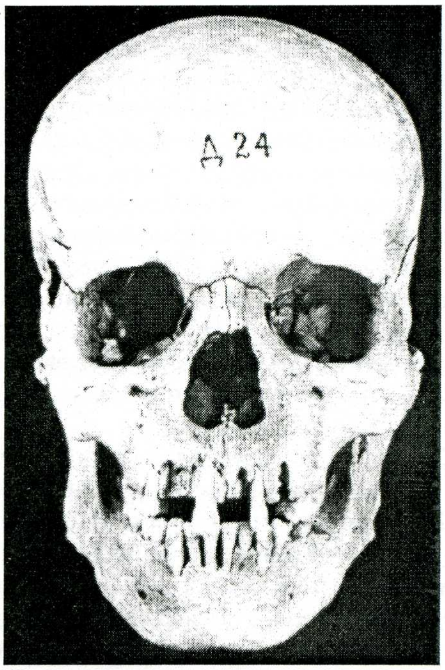

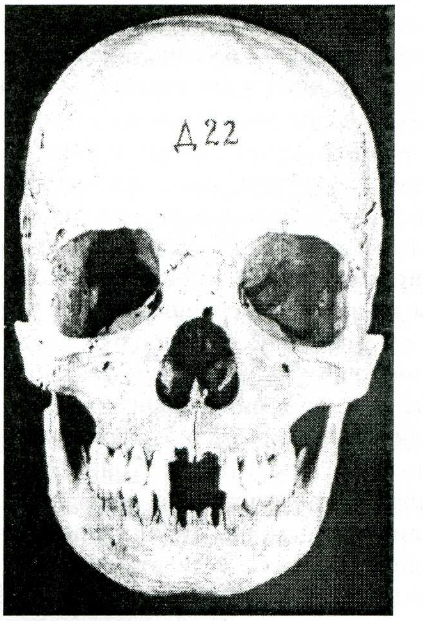

Фиг. 13. Череп на жена, 22-25 години. Грацилен медитерански расов тип, със слаби монголоидни примеси. Fig. 13. Crâne de femme, 22-25 ans. Type gracile de race méditerranéenne, avec de faibles mélanges mongoloïdes.

Фиг. 14. Череп на жена, 25-30 години. Динаро-медитерански расов тип, с монголоидни примеси.
Fig. 14. Crâne de femme, 25-30 ans. Type de race dinaro-méditerranéenne, avec des mélanges mongoloïdes.

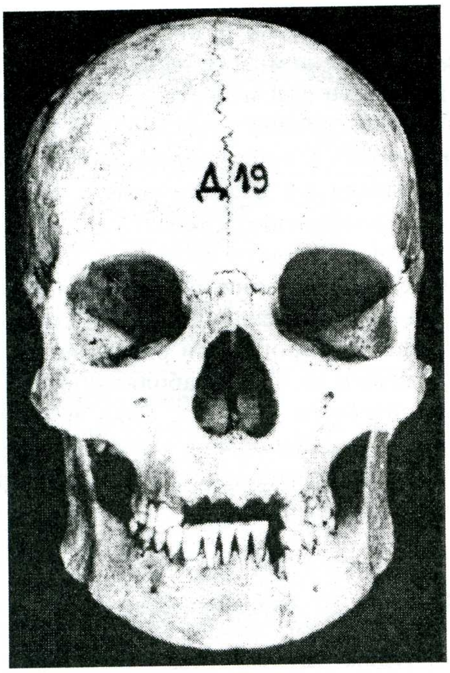

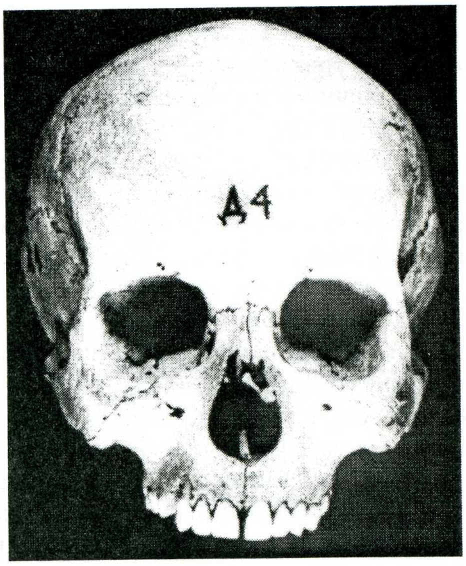

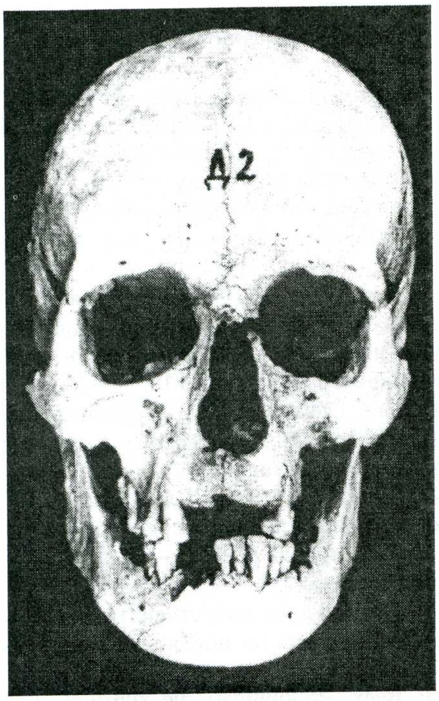

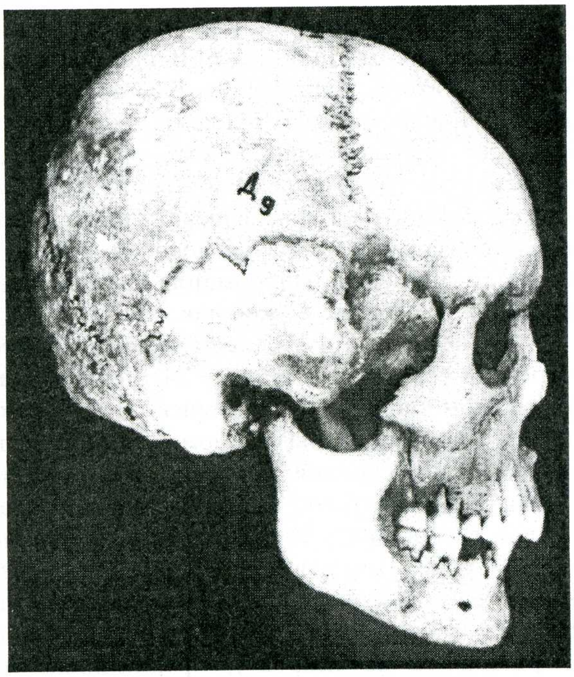

Фиг. 15. Череп на жена, около 30 години. Северен расов тип, с монголоидни примеси.
Fig. 15. Crâne de femme, environ 30 ans. Type de race nordique, avec des mélanges mongoloïdes.

Фиг. 16. Череп на мъж, около 50 години. Памиро-ферганскu расов тип.
Fig. 16. Crâne d'homme, environ 50 ans. Type de race pamiro-ferghanne.

Фиг. 17. Череп на жена, 22-25 години. Контактен расов тип между европидната и монголоидната раса. Fig. 17. Crâne de femme, 22-25 ans. Type de contact entre la race européoïde et la race mongoloïde.

Фиг. 18. Череп на жена, 35-40 години. Изкуствена деформация, лежаща форма. Fig. 18. Crâne de femme, 35-40 ans. Déformation artificielle, forme ovale.

но, че в етногенезиса на популацията от Дибич са участвали тракийските елементи, представени от различните расови типове и варианти на южноевропидния расов ствол, както и от метисните помежду им форми. Славяните са представени от северните расови типове. Прабългарското присъствие се доказва както от контактните между европидната и монголоидната раса типове, така и от наличието на изкуствено деформирани черепи в серията. Обичаят за изкуствено деформиране на главата е практикуван още в древността не само от източните народи, но е бил известен и на територията на Европа[10]. Според досегашните палеоантропологически изследвания този обичай не е бил прилаган от траките и славяните по нашите земи[11] и наличието му в ранносредновековните български некрополи се свързва с прабългарска етническа принадлежност[12]. Обичаят за изкуствено деформиране на главата е бил разпространен масово на територията на Североизточна България в периода VII-IX век. Изкуствено деформирани черепи са открити и в некрополите от Нови пазар, Девня, Табачка, Топола, Хитово, Караманите, Българево, Кюлевча, Ножарево, като процентът им варира от 15 до 50. След официалното приемане на християнството този обичай отмира, защото според каноните на християнската религия човек е създаден по образ и подобие Божие и всяка преднамерена деформация на човешкия образ би осквернила Божия лик.

Процентът на изкуствено деформираните черепи в серията от Дибич е 24. Деформирани са един юношески, пет женски и три мъжки черепа. Липсата на деформация при децата ни дава основание да предположим, че обичаят за изкуствено деформиране на главата при популацията от Дибич е бил в период на отмиране. При всички деформирани черепи от серията деформацията е била еднотипна – кръгова, „лежаща“ форма (според класификацията на Жиров[13]), предизвикана от комбинирана превръзка от челото към тила и от темето към долната част (обр. 18). За отчитане степента на деформацията[14] в краниометрията бяха включени допълнителни линейни и ъглови измерения и индекси (табл. 6). Анализът на данните показва, че при деформираните черепи дължината на неврокраниума (до инион) и при двата пола е малка, най-голямата черепна височина (базион-антибазион) при мъжките черепи е голяма, а при жените – средна. И при двата пола ъгълът на кривината на челната люспа и ъгълът на кривината на тила са с големи стойности. Профилният ъгъл на челото при мъжете е с характеристика „много наклонено“, докато при жените тя е „наклонено“. Според абсолютните стойности на индекса на деформация и при двата пола деформацията е „слаба“.

Антропологичното проучване на некропола при село Дибич допринася за изясняването както на общите тенденции в динамиката на демографските процеси, в развитието и разпространението на някои заболявания и в расово-типологичната картина, така и на някои специфични особености и регионални различия при ранносредновековните популации от Североизточна България.

---

[1] **Р. Рашев, Ст. Станилов.** Старобългарски некропол при с. Дибич, община Шумен. – АОР през 1992-1993 година. Шумен, с. 121.

[2] **G. Acsadi, J. Nemeskeri.** History of human life span and mortality. Budapest, akad. Kiado, 1970.

[3] **Д. Рохлин.** Болезни древних людеи. М. – Л., 1965.

[4] **В. Алексеев.** Остеометрия. М., 1966.

[5] **В. Алексеев, Г. Дебец.** Краниометрия. М., 1966, R. Martin, K. Saller. Lehrbuchder Anthropologie. B. I. Stuttgard, 1957.

[6] **I. Schwidetzky.** Eine Diskriminanzfunktion für die Unterscheidung von Europiden und Mongoliden. – Anthropol. Küzlem., 28, 1984, 131-138.

[7] **Н. Кондова, Сл. Чолаков.** Нов подход при използването на антропологичните данни при решаването на етногенетични проблеми. – Българска етнография, 1988, № 3, 13-19.

[8] **P. Boev.** Die Rassentypen der Balkanhalbinsel und der Ostägäischen Inselwelt und deren Bedeutung für die Herkunft ihrer Belöikerung, 1972, Sofia, 61-64.

[9] **П. Боев, Н. Кондова, Сл. Чолаков.** Биологична реконструкция на ранносредновековното население на българските земи. – Българска етнография, 1980, № 2, с. 22.

[10] **П. Боев.** Върху изкуствената деформация на главата. – Известия на института по морфология, II, 1957, с. 276.

[11] **P. Boev**. Protobulgarische künstlich deformierte Schädel. – Acta Archeologica, 10, 1958, 1-2.

[12] **П. Боев, Н. Кондова, Сл. Чолаков.** Изкуствената деформация на главата като етнодиференциращ белег. – Българска етнография, 1987, № 1, 31-37.

[13] **Е. Жиров.** Об искуственной деформации головы. – Краткие сообщения института история материальной культури, 8, 1940, с. 81.

[14] **В. Гинзбург, Е. Жиров.** Антропологические материалы из Кенкольского катакомбного могильника в долине р. Талас, Киргизкой ССР. – В: Сб. муз. антроп. и этногр., АН СССР, 10, 1949, 213-265.

Таблица 1

ТЕЛЕСНИ (СКЕЛЕТНИ) ПРОПОРЦИИ ПРИ РАННОСРЕДНОВЕКОВНАТА ПОПУЛАЦИЯ ОТ ДИБИЧ

Пол	Индекси	n	min	max	$\bar{X}$	σ
ЖЕНИ	Радио-хумерален	16	71.08	75.81	72.98	1.71
	Тибио-фемурален	16	79.61	83.46	81.27	1.13
	Интермембрален	16	66.53	71.09	68.42	1.28
	Хумеро-фемурален	16	68.74	75.84	71.81	1.97
	Радио-тибиален	16	62.77	75.81	64.96	3.05
МЪЖЕ	Радио-хумерален	13	71.86	75.38	74.40	1.03
	Тибио-фемурален	13	81.74	83.41	82.31	0.48
	Интермембрален	13	68.23	71.88	69.83	1.00
	Хумеро-фемурален	13	71.43	75.28	73.19	1.06
	Радио-тибиален	13	64.34	74.70	66.86	2.55

Таблица 2

ИЗМЕРЕНИЯ НА ЧЕРЕПИТЕ ОТ РАННОСРЕДНОВЕКОВНИЯ НЕКРОПОЛ ПРИ ДИБИЧ

	Мъже			Жени		
Мерки	n	$\bar{X}$	σ	n	$\bar{X}$	σ
1.	13	179.15	7.46	17	171.88	7.96
5.	11	101.64	4.39	17	96.29	3.57
8.	13	136.00	4.40	17	136.53	3.41
9.	13	99.54	1.39	17	94.59	2.72
10.	13	119.77	1.36	17	114.00	3.24
17.	11	138.36	4.82	17	132.53	4.17
20.	13	117.31	3.70	17	114.70	3.87
40.	11	100.18	3.87	17	92.71	3.75
77.	13	138.00	2.86	17	140.71	2.42
Zgm.	12	126.33	3.98	17	128.82	2.35
FC.	13	4.38	1.00	17	3.92	1.02
45.	13	132.08	1.32	17	123.70	2.44
46.	13	92.85	3.63	17	91.88	2.15
47.	11	112.36	7.39	16	112.56	4.13
48.	13	69.77	3.90	17	68.18	2.38
51.	13	42.08	1.04	17	40.24	1.52
51a.	13	38.77	1.30	17	38.21	1.16
52.	13	33.42	0.81	17	32.06	1.03
54.	13	24.00	1.08	17	24.35	1.37
55.	13	49.15	1.82	17	49.85	1.92
66.	11	96.54	4.63	16	97.50	4.27
72.	13	85.38	2.93	17	86.24	1.60
73.	13	89.62	2.69	17	90.29	2.14
74.	13	67.38	4.19	17	70.06	3.73
75_1	11	24.27	1.74	14	25.21	2.33
79.	11	122.91	4.89	16	129.19	5.05

Таблица 3

ИНДЕКСИ НА ЧЕРЕПИТЕ ОТ РАННОСРЕДНОВЕКОВНИЯ НЕКРОПОЛ ПРИ ДИБИЧ

	Мъже			Жени		
Индекси	n	$\bar{X}$	σ	n	$\bar{X}$	σ
8:1	13	76.10	5.36	17	79.61	4.47

17:1	11	77.68	5.19	17	77.26	4.38
17:8	11	101.49	4.51	17	97.15	4.57
20:1	13	65.65	4.63	17	66.92	4.65
20:8	13	86.30	2.92	17	84.08	3.90
9:8	13	73.26	2.73	17	69.33	2.93
9:45	13	75.20	1.25	17	76.50	3.09
40:5	11	98.62	2.84	17	96.28	2.47
45:8	13	97.19	2.62	17	90.65	2.68
47:45	11	85.11	5.25	16	91.08	3.62
47:46	11	121.40	8.56	16	122.86	6.08
48:45	13	52.82	2.82	17	55.18	2.13
48:46	13	75.22	4.64	17	74.24	3.28
52:51	13	79.10	1.96	17	79.72	2.30
52:51a	13	85..88	2.73	17	83.93	2.21
54:55	13	48.87	2.41	17	48.84	1.69
66:9	11	102.62	6.15	16	103.91	5.63
DS:49a	13	47.96	6.06	14	47.58	7.94
SS:57	11	46.18	7.67	14	45.27	10.51
Zgm:77	12	91.45	2.64	17	91.57	1.40

Таблица 4

ДОСТОВЕРНОСТ НА НАБЛЮДАВАНИТЕ РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ МЪЖКИТЕ ЧЕРЕПИ ОТ ДИБИЧ И КАРАМАНИТЕ

Серия	Дибич			Караманите			
Мерки	n	$\overline{X}$	σ	n	$\overline{X}$	σ	t
1	13	179.15	7.46	23	183.65	6.00	1.86
5	11	101.64	4.39	21	101.90	3.96	0.16
8	13	136.00	4.40	23	141.04	3.80	3.45+
9	13	99.54	1.39	23	99.13	3.90	0.46
17	11	138.36	4.82	21	137.81	4.15	0.32
20	13	117.31	3.70	23	114.89	3.05	1.99
40	11	100.18	3.87	20	98.85	3.63	0.94
FC	13	4.38	1.00	23	4.97	1.21	1.55
45	13	132.08	1.32	23	132.09	2.83	0.02
46	13	92.85	3.63	22	95.95	4.10	2.33+
47	11	112.36	7.39	16	119.38	5.11	2.73+
48	13	69.77	3.90	22	69.82	2.56	0.04
51	13	42.08	1.04	23	41.89	1.41	0.46
52	13	33.42	0.81	23	32.85	1.43	1.54
54	13	24.00	1.08	23	24.74	1.31	1.80
55	13	49.15	1.82	23	51.57	2.14	3.56+
75_1	11	24.27	1.74	22	25.36	1.09	1.88
8:1	13	76.10	5.36	23	76.86	2.82	0.48
17:1	11	77.68	5.19	21	75.25	3.88	1.37
17:8	11	101.49	4.51	21	97.95	3.40	2.28+
20:1	13	65.65	4.63	23	62.60	2.59	1.76
20:8	13	86.30	2.92	23	81.39	2.43	5.11+
47:45	11	85.11	5.25	15	90.29	3.11	2.91+
47:46	11	121.40	8.56	15	123.78	4.85	0.83
48:45	13	52.82	2.82	22	52.94	1.99	0.13
48:46	13	75.22	4.64	22	72.84	2.95	1.66
52:51	13	79.10	1.96	23	78.42	2.49	0.91
54:55	13	48.87	2.41	23	47.99	2.08	1.10
DS:49a	13	47.96	6.06	22	49.82	5.70	0.90
SS:57	11	46.18	7.67	22	46.93	7.27	0.27

Забележка: Отбелязаните с (+) различия са значими

Таблица 5

СТОЙНОСТИ НА ДИСКРИМИНАНТНАТА ФУНКЦИЯ ПРИ РАННОСРЕДНОВЕКОВНИ ПОПУЛАЦИИ ОТ СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ

Серия	*Размери*					R
	77	Zgm	75_1	DS:49a	SS:57	
Хитово VIII-IX век	139.30	127.70	25.50	50.21	46.82	–0.80
Дибич VIII-IX век	138.00	126.33	24.27	47.96	46.18	–0.89
Българево IX-X век	138.00	127.31	24.92	49.44	47.53	–0.92
Караманите VIII-IX век	138.23	126.91	25.36	49.82	46.93	–0.96
Топола VIII-X век	137.65	127.47	24.73	47.84	44.85	–0.98
Авг. Траяна II-V век	136.90	126.46	29.78	58.30	53.74	–1.74

Таблица 6

ИЗМЕРЕНИЯ И ИНДЕКСИ, ХАРАКТЕРИЗИРАЩИ ДЕФОРМАЦИЯТА НА ЧЕРЕПИТЕ ОТ РАННОСРЕДНОВЕКОВНИЯ НЕКРОПОЛ ПРИ ДИБИЧ

Измерения и индекси	Мъже			Жени		
	n	$\overline{X}$	σ	n	$\overline{X}$	σ
Инион дължина	3	165.67	3.79	5	1600.20	1.92
Най-голяма черепна височина	3	145.33	2.52	5	135.60	2.41
Ъгъл на кривината на челна кост	3	138.67	8.33	5	135.20	2.28
Ъгъл на кривината на тила	3	135.00	3.61	5	133.60	2.97
Ъгъл на профила на челото	3	79.33	4.62	5	83.60	2.07
Индекс на деформацията	3	87.73	0.68	5	84.66	2.25
Черепен индекс (инион)	3	84.98	5.45	5	84.78	1.81

Etude anthropologique d'une nécropole du haut Moyen âge près du village de Dibič, dans la région de Šumen

Slavčo Čolakov

Se fondant sur des études ostéologiques, craniologiques, taxonomiques, paléodémographiques et paléopathologiques détaillées d'un matériel ostéologique issu de fouilles archéologiques, l'auteur a entrepris une reconstruction biologique d'une population de la Bulgarie du nord-est de l'époque du haut Moyen âge. L'étude anthropologique englobe les vestiges ostéologiques de 44 individus de la nécropole près du village de Dibič, dans la région de Šumen, datant des VIIIe-IXe siècles. Les recherches paléodémographiques et paléopathologiques jettent de la lumière tant sur la situation démographique dans la Bulgarie du nord-est pendant la période envisagée, que sur la diffusion, la fréquence et la gravité que présentaient certaines maladies et traumatismes. L'analyse des résultats des recherches ostéo- et cranilogiques permet d'établir une caractéristique raciale et typologique en vue d'élucider l'ethnogenèse de la population faisant l'objet de la recherche. L'auteur a démontré le caractère métissé de la population où prédomines les caractères de la race européoïde, représentée aussi bien par tous les types et variantes de la race méditerranéenne que par des types des races dinariques, alpines et nordiques. Dans un tiers des cas, on observe des caractères de la race mongoloïde. La caractéristique raciale et anthropologique montre que dans l'ethogenèse de la population de Dibič, un rôle fondamental avait eu le substrat thrace, représenté par tous les types et variantes, et leurs formes métissées, de la branche sud-européoïde. La présence d'éléments slaves est attestée par les types des races nordiques. La présence protobulgare est manifestée tant par les types résultant du contact entre la race européoïde et la race mongoloïde, que par des crânes déformés artificiellement, observé dans 24% des individus étudiés. La déformation est du même type: forme ovale, dans la plupart des cas faiblement exprimée. Le caractéristique de la population de Dibič est que les enfants n'accusent pas de crânes déformés artificiellement, ce qui montre que pendant la période envisagée, cette coutume en usage parmi la population de Dibič, était en train de s'éteindre.

Критика и рецензии

MAGDA WEBER. ANTIKE BADEKULTUR. VERLAG C. H. BECK, MÜNCHEN, 1996, s. 194.

През 1996 г. археологическата поредица на издателството „С. Н. Веск“ в Мюнхен се допълни от монографията за античните бани и за културата на къпане от преподавателката в Археологическия институт на университета „Й. В. Гьоте“ във Франкфурт Магда Вебер.

Близо година се потрудих, за да се добера до това още на пръв поглед интересно четиво, липсващо в библиотеките в България. Тази монография ангажира вниманието на читателя с първите си страници. И краят ѝ – надгробен надпис на римлянин от императорската епоха:

„balnea, vina, Venus corrumperunt corpora nostra, sed vitam faciunt. b(alnea), v(ina), V(enus).“

Превод: „баните, вината, любовта рушат тялото ни, обаче живота правят – б(аните), в(ината), л(юбовта).“

вероятно напълно го удовлетворява.

В книгата си М. Вебер се опитва да покаже, че установените порядки в елинските бани намират продължение в римските. „Ходенето на баня“ в римското общество е своеобразно участие в обществения живот. При гърците спортните занимания в палестрата (palaio – боря се) са предхождали по важност и във времето къпането. За римляните *gymnasium*-ите на елините се превръщат в бани с внушителна архитектура, където игрите, спортът, забавленията са част от заниманията за приятно изкарване на времето.

Монографията има тринадесет части. В първата (11 – 22) читателят бива запознат с най-ранните бански съоръжения и с ролята на къпането в света, описан от Омир. Със специални процедури при къпане преди гощавката са били посрещани гостите на ахейците. След битките край Троя ахейци и троянци са ползвали банята за укрепване на тялото и на духа. В горещи вани след нощни похождения и след къпане в морето се потапят Одисей и Диомедес. Не са били чужди на спорта и на удоволствието от къпането и елинките. Миещи се, плуващи и скачащи във водата жени са нарисувани върху чернофигурна атическа амфора от края на VI в. сл. Хр. Ваните за къпане от о. Крит от минойската епоха са най-често откриваното банско съоръжение. Те са класифицирани в два типа. За първите каменни котли за вода – *louterion* е отбелязано, че също са част от „мебелите“ в баните на елините. По-късно те са познати у римляните като *labrum*.

Описаният от Херодот обичай на древните скити да се „къпят“, т. е. да се потят в потилни (дн. сауни) – палатки от вълнено кече, огрявани от нажежени камъни, не е пропуснат от авторката. Уханията на конопено семе, разпръснато по нагретите камъни, придават на атмосферата в тези „скитски“ сауни и мистериозен, култов нюанс.

В гръцките потилни, наричани „огнена баня“, сухият горещ въздух действа както при съвременната сауна. По-късно римляните са приели този гръцки начин на потене и името на помещението, където е ставало то – *laconicum*. Началото му вероятно е било в Лакония, в Спарта.

Втората част (22 – 30) на книгата е посветена на първите архитектурни останки, сред които е имало и от бани от минойско-микенската епоха, от архаиката и класиката. Избирателно са включени по-представителните от паметниците с бани като дворците в Кносос, Файстос, Малиа, Цакрос, Микена, Пилос, Тиринс и др. Авторката се спира на най-старата открита досега баня с кръгъл план на един от Липарските острови. Според нея първите останки от сгради, служили като бани през класическата епоха, са тези в Олимпия, Гортис, Егина, Гела, Сиракуза и др. Характеристиките на отделните обекти не са пълни. От тях научаваме, че първият хипокауст – каменни канали, наредени в кръг, е в главното помещение на банята в Гортис. Въпреки че тази баня е част от светилище, посветено на Асклепий, тя според М. Вебер е един от прототипите на по-късните римски бани. В нея има помещение с „посредническа“ роля между „топлите“ и „студени“ части на банята. Тук залата с ваните може да бъде смятана за архаичен белег. Той не е запазен в по-късните римски бани. Апсидите с вани или басейнчета в архитектурата на римските бани са заимствани от тези на елините. По гръцки модел са изграждани и потилните. В баните за мъже те са с кръгъл план и с големи размери, а при тези за жени, ако не липсват, те са същите, но с малки размери.

В третата част на книгата (31 – 40) хронологически е проследена „миграцията“ на баните от Гърция към Рим. Разликата в спецификата им авторката е синтезирала във формулата: „гръцки – спорт с бани, римски – бани със спорт и игри". Това съждение тя подкрепя с доста данни, оставени от античните писатели и с подробно изложение на археологическите проучвания – етапите на строеж със съпътстващите ги промени на Стабийските терми в Помпей. В тази част е отделено място и на гръцкото присъствие в латинската терминология за баните. Тя започва още с думата *thermos – thermae*. Терминът *therma loutra*, с който в епохата на Омир са назовавани всички съоръжения за миене и къпане с топла вода, търпи развитие. По време на разцвета на римските бани *thermae* са били наричани обществените къпални, а с *balneion* – малките обществени, женски или мъжки и частните бани. Авторката отбелязва факта, че около средата на IV в. сл. Хр. в Рим е имало 11 *thermae* и 856 *balneae*. Доказателство за гръцкото влияние върху римските бани са многото възприети термини като *hypokausis, apodyterium, louter, palaestra* и др. Последната, основна част на гръцкия *gymnasium* се е запазила и в римските бани и се явява архитектурната връзка между тези два хигиенно-спортни и обществени комплекси на Елада и Рим.

За да изпълнят предназначението си на хигиенни центрове, баните в античността са били обезпечени с достатъчно вода (част IV, 45 – 51). Строежът на акведукти е предхождал този на баните. Агрипа построява първо *aqua Virgo*, Траян – *aqua Trajana*, Каракала – *aqua Marcia*. Водопроводите на градовете, разпределението на водата в тях и в частност за баните са проследени подробно в изследването. За техническите умения на древните майстори читателите научават от описанието на отводнителните и отоплителните инсталации (45 – 51). Впоследствие той е станал част от почти всяка сграда в Рим. За подгряването на топлата минерална вода и за отоплението на сградите римляните най-често са използвали дървени въглища. За добива им непрекъснато са били изсичани гори. Срещу това са протестирали античните „екозащитници" Платон и Плиний.

Единственото подробно описание на процеса на къпане в римските бани е запазено в „de methodo medenti" на личния лекар на император Марк Аврелий (121–180)-Галенос (129–199). Предписанието за рационално къпане, т. е. постепенно подготвяне на тялото, отнасящо се за болни, би могло да бъде приложимо и за здравите посетители на баните. Авторката предлага различна от досега публикуваните схема на къпане. Посетителите се събличат в *apodyterium*-а, спортуват в *palaestra*-та, охлаждат се във *frigidarium*-а, преминават през *tepidarium*-а, който е функционално свързан с *laconicum*-а, *sudatorium*-а, *unctorium*-а, *destrictarium*-а и които понякога замества. В тези помещения за различни процедури посетителите се приготвят за същинското къпане в *caldarium*-а. Този ред на къпане се различава от предложения от В. Хайнц[1] – където къпането във *frigidarium*-а е оставено в края на процеса.

В посочения по-горе ред изключително изчерпателно е описано всяко едно помещение на римската баня и предназначението му. Там, където изворовият материал позволява, са привлечени данни от миналото на елините. Не е пропусната лекарската практика в римските бани, за която има специални помещения не само в баните с лековита минерална вода, но и в обществените. В термите е имало библиотеки, аудитории, където са творили и поети (63), гостилници и т. н. Доста място авторката отделя на тоалетните към баните, които с функционалността си и декоративното си изящество надминават съвременните.

При типологичния преглед на античните бани са възприети типовете, разграничени и въведени в научно обращение от Е. Пфрецшер[2] и Д. Кренкер[3]. В разработката не са включени някои обекти от Мала Азия, при които е силна елинската традиция.

При първия тип бани (68–69) помещенията за къпане са наредени последователно едно след друго и посетителите влизат и излизат по един и същ път. Встрани от основния поток остават *palaestra*-та, в която се влиза от съблекалнята и някои от потилните, през които се отклонява пътят от *tepidarium*-а към *caldarium*-а.

Вторият тип бани (69–70) според резултатите от разкопки е хронологически по-стар. Той е пренебрегван от някои изследователи. При него помещенията са групирани в две или повече редици една до друга и образуват блок. Посетителите влизат и излизат по един и същи път, като целта им е пак *caldarium*-а.

Третият тип постройки (70–71) са тези, чиито помещения затварят окръжност. Той се явява по-късно развитие на първия тип. При него посетителите се връщат там, от където са тръгнали. Почти са изключени задръствания и потокът от къпещи се е много по-мобилен.

Четвъртият тип бани (71–72), определен като малък императорски тип, включва помещения, при чието посещение къпещият се движи в окръжност, която се слива с друга такава, маркирана от симетрично разположени аналогични помещения. Само *palaestra*-та остава извън тези две кръгови пространства. Излизащите от двете съблекални потоци от посетители се устремяват към *caldarium*-а и се срещат там. Обратният път за тях е общ.

Петият тип бани (72) са големите императорски терми, едно по-високо архитектурно и функционално ниво на предходния тип. Основните три помещения: *frigidarium*-а, *tepidarium*-а, *caldarium*-а следват едно след друго и са ориентирани север – юг, като е спазен канонът на Витрувий – на юг (югозапад) са помещенията за къпане с гореща вода. Запазените от този тип бани са изключително богато архитектурно украсени. Външните фасади на *frigidarium*-ите са фон на откритите големи басейни, оградени от *palaestrae*.

Седмата част на монографията (73–99) е посветена на обществените бани във вечния град. Първите от тях от края на I в. пр. Хр. – V в. сл. Хр. носят белезите на елинските *gymnasium*-и и не случайно в някои писмени паметници този термин се покрива с термина *thermae* (отнася се за баните, построени от Агрипа и Нерон на Марсово поле). Термите на Нерон са първите от типа „големи императорски терми. За мястото им в Рим и в историята на архитектурата красноречиво свидетелства фразата: „Какво е по-лошо от Нерон? Какво е по-великолепно от баните на Нерон?“ Вторият център за удоволствия и хигиена е бил оформен в сърцето на Рим с построяването на *colosseum*-а и на север от него – на баните на Тит и Траян. Термите на Каракала са построени в подножието на Авентинския хълм. Така е създаден трети център за къпане, за обществени и религиозни изяви. Авторката коригира началната дата на строежа на тези бани според печатите върху тухлите. Той е започнал не по-рано от 212 г. сл. Хр. Смятало се е, че началото е сложено от император Септимий Север (193–211). Термите на Каракала са едно от най-големите достижения в световната архитектура. На тях и до днес не е посветена монография. Отделените в тази работа страници също са малко, като се има предвид, че още през III в. сл. Хр. в тях са се къпали около 1600 души. Термите, изградени от Диоклециан (284–316), са следващото изключително архитектурно постижение в древен Рим. Не само огромната площ, върху която са разположени баните, са ги отличавали, но и възможността да приемат повече от 3000 посетители едновременно. Край на строителството на императорски терми в Рим слагат издигнатите от Константин Велики (306/313– 337) такива.

В малките селища и във военните лагери в римските провинции също са били строени бани. Авторката се спира на данните за тях, оставени от Сенека и Плиний и от археологическите разкопки в западните провинции (96– 99). Военните бани са от т. нар. „тип – блок“ и наличните в тях помещения са определяли функциите им. На територията на някои от тях или в близост са се намирали светилища, посветени на божествата от императорския пантеон, на Меркурий, Бакхус, Лар, Митра и др. и изключително рядко – синагоги (Сардес).

Домашните бани в Елада и Рим също са бегло представени (100–118). *Balneum domi* е илюстрирано с находките в жилищата на Олинт (преди 352 г. пр. Хр.), от Приене, Калиполес, Сицилия и др. При представянето на римските домашни бани авторката използва описанията на Сенека, Плиний, Мартиал, Силве и др. и откритията при археологически разкопки в Италия (предимно в градовете, затрупани от Везувий) и в провинциите. Сред домашните бани луксозните, с богата архитектура, украса и удобства са рядкост. Такива са били вилите на Менандър, Тиберий, Адриан и др.

До V в. пр. Хр. в елинския свят водата от минералните извори се е смятала за вредна. Под влияние на древните философи, лечители и др., между които и Хипократ, това мнение постепенно се променя. Минералната вода започва да се използва и за лечение. Край изворите освен светилища започнали да строят и балнеолечебници (това са били Асклепионите). Първите такива са на о. Кос, в Пергамон, Епидавър, Гортис, Атина и др. Римляните оценяват лечебните свойства на минералните води, на лечебната кал и на горещия пясък (Плиний и Целсиус). С тях са свързани и многото изградени балнеолечебници, чийто списък в изложението на авторката е твърде беден.

В десетата част (130–136) са събрани доста интересни и малко известни факти за финансовия и административния ред в римските обществени и частни бани. Преобладаваща част от средствата за построяването и поддържането им са били дарения и *summa honorariae*. Отбелязани са разликите при администрирането на *balneae publicae* и *balneae meritoria*; разликите в зимното и лятното „работно време“ на баните; тези при къпането в отделенията за жени и мъже и събираните входни такси и т. н. Наемането под аренда на *balneae meritoria* в древността е било начин на издържане дори на поети като Ювенал. Надзор над баните са упражнявали *aediles*, а в самите тях са контролирали *balneatores*.

Средата, в която са се къпали римските граждани, също е част от ритуала. Вътрешната архитектура на баните, стенописите, облицовките, мозайките, скулптурите и т. н. са кратко представени (137 – 150). Както Сенека, Плиний и др. отбелязват, богатството в банята е мярка за социалния и имуществения статус. В книгата не е дозирано по значение представянето на различните примери за декорация в баните. Авторката разграничава ролята на статуите в гръцките и римските бани. В първите те са с култов, посветителски характер. Във вторите се налагат като украса.

Жената в банята е „новост" за досега написаното за „изкуството на къпане". Авторката правилно започва изложението си с различния статут на жената в обществата на Гърция и Рим. Римската матрона е била еманципирана почти толкова, колкото съвременната европейка, щом като е имало жени лихвари или търговски посредници. При „ходенето на баня" римлянката е ощетена още с входната такса, която много често е била два пъти по-висока от тази за мъжете. Посочените обяснения в търсенето на отговор са придружени и от пресмятания. От тях става ясно, че римлянинът при дневна заплата 12 аса – половин ас дава за баня. Дали да се къпят заедно мъже и жени в обществените бани, са определяли забраните или позволенията на съответния император. Моралът на владетеля е бил коректив за нравствеността на обществото в „най-римската" му изява.

Последната част на монографията за козметичните и миещите средства в баните съдържа данни още от древен Египет, Гърция и Рим. Първите такива средства в този още тогава унифициран средиземноморски свят са балсамите от животински и растителни мазнини и ароматизиращи вещества. Подробно авторката представя сведенията на вече посочваните писатели за най-важната придобивка за хигиена и лукс – сапуна. Не се знае със сигурност кой първи го е дал на римляните – египтяните, келтите или германците.

Книгата завършва със заключението, че баните за римляните са били втори дом и навсякъде, където са достигнали римските легиони, са били строени бани. Те са белег на римската цивилизация, държавност, начин на живот и може да се добави, че и днес са белег на римското архитектурно наследство.

Анна Харалампиева

---

[1] **W. Keinz.** Romishe Thermen. München, 1983, p. 30.

[2] **E. Pfretzschner.** Die Grundrissentwicklung de romischen Thermen. Erlangen, 1908, p. 25.

[3] **D. Krencker, E. Kruger, H. Lekmann, H. Wachtler.** Die Triere Kaiserthermen. Trier, 1929, p. 177.

MIRA A. RUŽIČ – „RIMSKO STAKLO U SRBIJI". UNIVERZITET U BEOGRADU, FILOZOFSKI FACULTET, CENTAR ZA ARHEOLOŠKA ISTRAZIVANJA, KNJIGA 13, BEOGRAD 1994, 96 str., 44 TABL.

Монографията на М. Ружич „Римско стъкло в Сърбия" е едно от най-новите издания, посветени на тази проблематика. Както се посочва в книгата, за база на публикацията е послужила магистърската работа на авторката, защитена през 1993 г. в Белградския университет под научното ръководство на проф. д-р А. Цerманович-Кузманович. Книгата съдържа общ текст и каталог, включващ близо 1200 каталожни номера. В отделни глави са разгледани проблемите на технологията на производство на стъклените съдове, хронологията и произхода на отделните типове, данните за местни производства. Библиографията обхваща 142 заглавия; илюстративният материал е подреден в 44 таблици; приложени са също хронологически таблици и карта, представяща обектите, от които произхождат обработените материали.

Не би могло да се твърди, че темата за римското стъкло от централните и западните части на Балканския полуостров е слабо разработена в научната литература. Съществуват редица изследвания върху колекции на отделни музеи или от определени обекти, публикации по конкретни проблеми, както и обобщаващи проучвания за по-големи региони. Същевременно върху общия фон на изследванията на стъклото от цялата римска империя, за балканския регион липсват опити за по-цялостно представяне на материала и проблематиката. Книгата на М. Ружич е един етап към запълването на тази празнина.

Монографията обхваща находки, произхождащи от над 50 обекта на територията на днешна Сърбия – включително военни лагери, цивилни селища, некрополи. Те са разположени в границите на римските провинции Далмация, Долна Панония и главно Горна Мизия. Хронологическите рамки на изследването са I-VI в., като най-ранните материали са от средата на I в. от н. е., а най-късните са датирани в Юстиниановия период.

Основно място в книгата заема каталогът. Според функционалното си предназначение съдовете са групирани в типове, а според формата – в типовете са определени варианти и подварианти. Типологията е съотнесена с общоприети класификации на римското стъкло – най-вече на C. Isings, а също така на M. C.

Calvi (за Аквилея), Morin Jean (за Галия), K. Goethert Polaschek (за Трир), O. Vessberg (за Кипър) и др. Типовете са датирани на базата на контекста, в който са открити находките, както и по аналогии.

Данните за произхода и хронологията на римските стъклени съдове в Сърбия са обобщени в отделна глава (стр. 59-62) и систематизирани в хронологическа таблица (стр. 83-96). За по-голяма прегледност, както сама посочва М. Ружич, материалите са разпределени в следните хронологически групи – I-II в., II-III в., III-IV в., IV-V в. Представени са характерни за ранноримската епоха форми, които се откриват и в България – ребристи купи (Isings 3, принадлежащи към групата на пресованото стъкло, а не издуханото в калъп, както счита М. Ружич – стр. 34), чаши с „лотосов" орнамент (Isings 31), балсамарии (Isings 8, 27), купички, работени в техника millefiori (Isings 1), призматични бутилки (Isings 50) и др. Липсват обаче някои типове – например т. нар. „нежни" ребристи купи (Isings 17) или купичките, украсени с гравирани хоризонтални линии (Isings 12), които се откриват в ранните хоризонти на Нове и Ескус. Дали отсъствието им сред находките от Сърбия се дължи на особености на търговските контакти през I в., или е резултат от недостатъчна проученост на ранноримските обекти в Сърбия ще покажат понататъшните изследвания. В книгата на М. Ружич арибалите (Isings 61) са засвидетелствани с находки от II-III в., докато в България този тип тоалетни съдове се открива още в комплекси от втората половина – края на I в. По-особена е и датировката на коничните чаши с фасетирана украса (Isings 21), считани обикновено за характерни за края на I – началото на II в. Разпространението им в днешна Сърбия М. Ружич поставя в края на II – началото на III в.

През III-IV в. стъклените съдове са найшироко разпространени в земите на днешна Сърбия, най-голямо е и типологическото им разнообразие (стр. 60). М. Ружич датира началото на панонско-мизийското стъклопроизводство в края на III в., като неговата продукция става най-масова през IV-V в. Характерни са някои типове чаши – украсените с капки синьо стъкло, а по-късно и чашите със столче. За съжаление М. Ружич не се спира по-подробно върху сравнението на типологията и датировките на находките на чаши със сини капки от Сърбия и тези от Панония, изследвани от L. Barkoczi. Счита се, че производството на съдовете от Панония оказва влияние върху разпространението на този тип и в долнодунавските земи.

Според М. Ружич трайна характеристика на местните панонско-мизийски производства е ограниченият репертоар на формите, сравнително лошото качество на стъклото и небрежност на изработката (стр. 65). В разрез с тази безспорно вярна констатация, валидна и за други региони на Балканите, авторката твърди, че уникалната находка на фрагмент, изработен в сложната техника fondi d'oro с фигурални изображения и надпис е продукция на местно ателие (стр. 62).

М. Ружич е направила опит да определи произхода на повечето типове съдове. Според нея през ранноримския период в днешна Сърбия най-често срещани са итало-галските импорти, а източносредиземноморската продукция е по-слабо разпространена. През II-III в. започва и внос на стъкло от кьолнско-рейнските центрове. През III-IV в. техните изделия започват да изместват итало-галските и източносредиземноморските импорти, които към края на IV в. изчезват. През IV-V в. настъпва преориентация към черноморските работилници за стъкло. Тяхната продукция, както и тази на рейнските ателиета, е най-популярна за този период, в който вече работят активно и местни ателиета.

Разработвайки проблемите на хронологията, М. Ружич не се спира върху данните от гробни комплекси, съдържащи по няколко стъклени съда, които вероятно биха могли да станат база за относителна хронология на разпространението на отделните типове. Авторката споменава находките от комплекси, датирани с монета, и само маркира в заключението някои от проблемите, свързани с функцията на стъклените съдове в бита и култа през римската епоха, със значението им при изучаването на културно историческите връзки (стр. 65-68). Не са коментирани надписите върху стъклените съдове, чието изследване има свои специфични аспекти. Това се дължи на факта, че основният акцент в книгата е сложен върху максимално пълното каталожно представяне на находките, а разглеждането на повечето от въпросите, засягащи изучаването на римското стъкло, е по-слабо засегнато.

Прави впечатление, че в цитираната литература ограничено място заемат публикации на български автори, в които се обнародват или специално изследват находки на римско стъкло от България. Като цяло обаче книгата на М. Ружич е от съществено значение за проучването на римското стъкло от Балканския полуостров. Богатият каталог, илюстративният материал и хронологическите таблици дават възможност за сравнение на данните от Горна Мизия с материал от Долна Мизия и други области. Доколкото в тези съседни римски провинции са протичали сходни културно-исторически процеси, монографията на М. Ружич е важна и за изследването на римското стъкло от днешна България, тъй като все още подобно обобщаващо съчинение липсва в българската археологическа литература.

Анастасия Беливанова

V. R. ANDERSON. STOJANOVIĆ. STOBI. THE HELLENISTIC AND ROMAN POTTERY. RESULTS OF THE JOINT AMERICAN--YUGOSLAV ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS 1970-1981, vol. I, PRINCETON, NEW JERSEY, 1992, 218 p., 191 pl.

Авторката представя резултатите от своите дългогодишни керамологични изследвания, започнали от 1971 г., когато тя се включва в Американо-югославския проект за археологически проучвания на античния град Стоби на територията на бившата СР Македония. Монографията е включена като първи том от подготвената от този международен екип поредица от тематични разработки на цялостния археологически комплекс, разкрит в резултат от проведените на територията на града археологически разкопки. Още през 1977 г. В. Андерсън-Стоянович представя част от публикувания понастоящем керамичен материал като дисертационен труд на тема „Керамика от елинистическия и ранноримския период от Стоби", защитен в Класическия департамент на Тексаския университет, САЩ. В следващите години авторката разширява тематичния обхват на проучванията си, като публикува няколко статии, в които анализира отделни керамични групи или коментира по-общи културно-исторически аспекти на античната керамика от Стоби.

В уводната част на труда се съдържат кратки сведения за топографията на керамичните находки и се излагат общите принципи на класификацията и хронологията на отделните керамични групи. В поместената тук таблица (с. 5) са представени 24 групи местна и вносна керамика, датирани в интервала между III в. пр. Хр. и VI в. сл. Хр. В някои от случаите прави впечатление известна непоследователност в хронологическата схема.

Първа глава е посветена на проблема за местната керамична традиция. Авторката представя редица доказателства за съществуването на локално керамично производство в Стоби: останки от две керамични пещи, находки от калъпи за съдове от местна глина, имитации на вносни образци в близост до „пещоподобно" съоръжение от II-I в. пр. Хр. и др. Особено значение за темата имат резултатите от петрографските анализи, на базата на които се очертават три технологични групи, включващи форми на трапезна и кухненска местна керамика от елинистическия, римския и късноантичния период.

Трета глава представлява същностната аналитична част на изследването. В нея по посочения вече хронологически ред са представени керамичните групи, като на първо място е разгледана вносната продукция, а на второ – местните (регионални) форми от съответните периоди. Керамиката от предримския период е представена от пет групи (ранноелинистическа сива керамика, изработена на колело, чернолакови сивоглинени съдове, релефни купи и тънкостенни съдове), датирани в преобладаващата си част в II-I в. пр. Хр. Определено значение за характеристиката на най-ранното местно производство имат находките на релефни купи, моделирани в калъп, открити сред останки от керамична пещ, датиращи от първата половина на I в. пр. Хр. Вносната продукция от римския период (I – средата на IV в.) включва основно форми на тера сигилата. На фона на преобладаващия внос от Италия и Мала Азия прави впечатление слабото присъствие в комплекса на вносни образци от Южна Галия, Панония и Кипър. Късноантичният импорт е представен от двете най-широко разпространени в този период керамични групи – африканската и малоазийската червенолакова керамика, при явно доминиране в количествено отношение на първата група. Най-ранното сравнително масово проникване на африканската червенолакова керамика в Стоби датира едва във втората половина на III и началото на IV в. В сравнение с голямото разнообразие на форми от тази група (общо 25 типа с 4 варианта), малоазийската керамика е представена основно само от 2 типа, датирани предимно от V в. Особено внимание заслужава разработката на групата на македонската сива керамика (с. 61-72), формулирана навремето от Дж. Хейс като „македонска сива тера сигилата". Тук авторката представя в завършен вид резултатите от свои по-ранни изследвания по въпроса, публикувани отделно като самостоятелна разработка (V. Anderson – Stojanović. Macedonian Terra Sigillata Grise from Stobi: A new Typology for the

Ware. RCRF Acta, 1984, 99-109). По същество това представлява първата цялостно разработена типология на тази керамична група, включваща 11 форми. Авторката аргументира наличието на местно производство на базата на сравнителни петрографски анализи на съдове и проби от глини и пясък от околностите на Стоби и Неготино (с. 62). Коментирайки проблема за генезиса на тази група, В. Андерсън-Стоянович взема под внимание както местната традиция на късноелинистическата и ранноримската сива керамика, така и възможността за влияния между македонската и синхронната, на нея галска сива тера сигилата. Приносен елемент представлява разширяването на хронологическите рамки на тази група до средата на VI в. Авторката дава нови сведения за ареала на разпространение на сивата македонска керамика в Македония и Гърция. За съжаление тя не е имала възможност да ползва публикацията на Л. Стайкова „Production and distribution of the so-called „Macedonian Terra sigillata grise" in the Upper Strouma Valley", RCRF Acta, 29/30, 1991, 283-294, в която се допуска възможността за производство на този вид керамика и в района на Пауталия. Сравняването на съответните комплекси от Стоби и Пауталия добавя нови аргументи в полза на тази хипотеза, като очертава някои специфични особености на пауталийската продукция.

Последната част от труда представя в синтезиран вид резултатите от компютърната обработка на керамичния материал по комплекси. Тук са приложени и петрографските анализи на подбрани образци от съдове, сравнени с проби от глини и пясък от близката околност на Стоби. Илюстративната част се състои от графични изображения на всички анализирани в текста и представени в каталога 1292 съда, някои от които илюстрирани и във фотоси.

Трудът на В. Андерсън-Стоянович представлява модерно научно изследване, съобразено с най-новите постижения в областта на античната керамология. Възможността да се анализира цялостно керамичният комплекс от многослойно селище е позволила на авторката да представи пълна картина на репертоара, характера и динамиката на вноса и влиянието му върху традициите на местното керамично производство в рамките на три исторически периода – от късния елинизъм до края на късната античност. Типологичният анализ на керамичния комплекс е извършен прецизно, а обективността му е гарантирана от изчерпателния начин на неговото документиране и от прилагането на естественонаучни методи на изследването му, както и от привличането на богат сравнителен материал. По отношение на последното обстоятелство трудът би спечелил, ако авторката беше използвала и публикации на антична керамика от Румъния и България.

Трудът както по отношение на съдържателната си част, така и като методически подход и структура притежава качествата на еталонна разработка в областта на античната керамология. Появата му несъмнено ще импулсира по-нататъшното развитие и задълбочаване на проучванията в тази област в Балканския регион.

Георги Кузманов

В. С. ФЛЁРОВ. РАННЕСРЕДНЕВЕКОВЫЕ ЮРТООБРАЗНЫЕ ЖИЛИЩА ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ. М., 1996, 100 с.

Специалистите-медиевисти и любознателните читатели на творби с историческа тематика вече могат да ползват неголямата по обем книга (60 страници текст) на изследователя на ранносредновековната епоха в Източна и Югоизточна Европа В. С. Фльоров. Авторът е написал труд, базиращ се на изследванията, публикувани и непубликувани, на голям брой археолози, работили няколко десетилетия (от края на 30-те години) на обширната територия в южните части на Руската федерация, Украйна, Молдова и България. Тези публикации в известна степен повече са го затруднявали поради неясното и непълното представяне на предмета на изследване (юртообразното жилище). Последователността и упоритостта на В. С. Фльоров дават резултат и пред нас е труд – първият в тази област на ранното средновековие. Коректор и технически редактор на изданието е сам авторът и със задоволство ще отбележа, че се е справил безупречно с тези си задължения.

Задавайки си въпрос – можеше ли да бъде написана такава книга върху изследванията на археолозите в тази област за територията на България, ще отговаря, че трудно би се намерил български археолог, който да интерпретира разкопаните и публикувани от негови колеги паметници. Естествено материалът от България не е толкова много, затова в книгата на него са отделени само 10-ина страници. Подчертавам изключителната стойност на труда като методологическо ръководство за проучване на юртообразното жилище във всичките му разновидности. Търсенето на най-добрия подход за изследване на този тип жилище пролича и в проявената самокритичност на автора към собствената му полева работа (бел. 5, стр. 61). За пълнотата на използваните публикации с данни за юртообразни жилища от България не може да има претенции – не е пропуснато нито едно от тях. Авторът е работил не само върху публикациите, но е осъществил пряк контакт с всички български археолози, имащи отношение към предмета на изследване – юртообразното жилище. Впечатлява категоричността, с която той свързва юртообразното жилище с определен етнос – прабългарите. Счита, че тези жилища не само по произход, но и по принадлежност в по-голямата си част са прабългарски (с. 5). Все пак допуска такива жилища да са обитавали и част от алани и хазари. Важни са разсъжденията на автора върху наименованието на този тип жилище. Той обосновава по убедителен начин приемането на термина юртообразно за жилищата от този тип и съм съгласен, че това е най-подходящото наименование. Ще си позволя едно отклонение за етимологията на термина юрта в татарския език, формиран от старобългарския на прабългарите от Волжка България в средата на VIII век. Думата йорт в руския език е приета с татарска фонетика в транскрипция юрта, означаваща дом, жилище (ата йорты – бащин дом) (С. И. Червонная, Искусство Татарии, М., 1987, с. 56 и бел. 12, с. 354).

Под такова наименование са въвели в публикациите си този тип жилище и археолозите в изследванията си за тези жилища. Първият от тях е И. И. Ляпушкин, след него са С. А. Плетньова, К. Красилников, В. К. Михеев и други в Русия и Украйна, както и всички български автори – С. Станчев-Ваклинов, Ж. Въжарова, Д. Ил. Димитров, Р. Рашев.

При структурирането на книгата авторът много сполучливо е синтезирал в две части всичко за юртообразното жилище и така е избягнал сложността с многото подзаглавия. За такива той използва географските наименования на регионите както за Източна Европа, така и за България, като характеристиката на жилищата е с критичен коментар за всяка юртообразна постройка. В първата част „Юртообразните жилища на Източна Европа. Изследвания, описания, коментари" Фльоров определя седем региона, в които са открити и проучени юртообразни жилища. Тези региони са басейните на няколкото големи реки на Източна Европа: 1. Дон – Северски Донец; 2. Волга; 3. Кубан; 4. Крим; 5. Днепър; 6. Северното Причерноморие; 7. Долен Дунав. Това са регионите на разселване на прабългарите и в повечето случаи са свързани с определена археологическа култура. Така басейнът на Дон и С. Донец е територията на салтово-маяцката култура. Районът на Среден Днестър също е отбелязан с юртообразни жилища, свидетелство за проникването сред славянската маса на прабългари. Липсата на паметници, свързани с присъствието на прабългарите, е констатирано за междуречието на Днестър – Долен Дунав. По своята същност това не е факт, който да игнорира техния принос за изграждането на ранносредновековната култура там, а показва по-скоро слабата степен на изследване на паметници, свързани с прабългарите.

За автора паметниците от ранното средновековие на десния бряг на Долен Дунав безспорно принадлежат на Първото българско царство. С констатацията си за слабото изследване на прабългарските старини в Източна Европа той вижда, от друга страна, перспективата за откриване на нови юртообразни жилища. Това ще определя в бъдеще интензивността на тяхното разпространение не само в териториален аспект, но и в хронологически срез. При характеристиките на юртообразните жилища за басейните на реките Дон и С. Донец, по бреговете на които има най-много селища с проучени в тях такива постройки, авторът използва пътя на историческото разселване на прабългарите в този регион от делтата на реката към горното ѝ течение. В този ред той разглежда селищата, в които е проучено даже само едно юртообразно жилище. В този регион се намира Деснобрежното Цимлянско градище с най-представителните юртообразни жилища, както за салтово-маяцката култура, така и за цяла Източна Европа. При разкопките на този паметник през 1939 г. са открити от И. И. Ляпушкин първите жилища, определени от него като юртообразни. Тук са работили найголемият брой археолози, проучващи паметници с такива жилища – С. А. Плетньова (разкрила 20 години след него най-големия брой юртообразни жилища в едно селище – 40) и сам авторът (почти 30 години след нея). В. С. Фльоров с основание избира паметниците от това градище за основа при разрешаването на класификацията на юртообразните постройки. Петнадесетте страници, в които изследва жилищата от градището, са синтез на всичко, което може да се напише за юртообразното жилище. Като използва своя опит и наблюдения, извежда основните характеристики на този тип жилище. Подхождайки критично към наличните данни, той се стреми възможно най-обективно да ги представи в близка до действителността реалност. Определянето на отделните елементи на жилището – огнище, вход, стопански ями в пода и извън жилището, стени и покрив, е свързано освен с наличните археологически дадености и с логически разсъждения, чрез които авторът се стреми да намери истината. Така той достига до извода, че юртообразните жилища могат да бъдат разделени според плана си на две много устойчиви групи: заоблено овални и близки до правоъгълник. По отношение на конструкцията всички жилища са много еднообразни, като основата им винаги е изкопаната жилищна яма. Наред с новото обстоятелство, че са вече неподвижни (стационарни) жилищата запазват и основните принципи на изграждане на номадската юрта – заоблеността, разположеното в средата огнище, стремежа входът да бъде ориентиран на юг или изток. В тази връзка авторът установява, че на строителите на тези жилища им е липсвал достатъчно опит, което е основание за констатацията, че са отседнали съвсем наскоро. Според него оформянето на юртообразното жилище като самостоятелен тип е част от процеса на седентаризация, и то в началната ѝ фаза за пределите на Велика България, Хазарския хаганат и Първото българско царство. Изследването на юртообразното жилище от този етап на усядане на прабългарите ще запълни до голяма степен празнотите в изучаването на материалната култура на прабългарите.

Времето, в което В. С. Фльоров поставя Деснобрежното Цимлянско градище (първата половина на IX век), е сравнително кратко, но това е периодът на разцвет на салтово-маяцката култура и на активното усядане на населението. До много важен извод е достигнал авторът при изследването на юртообразните жилища от крепостта Саркел. Той установява, че те са по-ранни, отколкото правоъгълните полуземлянки в тази крепост, но двата типа жилища могат да битуват едновременно през целия период на развитие на прабългарското жилище (с. 23). Ще отбележа, че първооткривателят на юртообразните жилища И. И. Ляпушкин също така категорично ги свързва с прабългарите, като ги отнася към южния вариант на салтово-маяцката култура. Той ги определя като юрти, характерни за степните народи. В описанието им дава конкретни данни за техните размери – диаметър 3-4 м и вкопаване в земята 0,2-0,5 м, от което се вижда, че това са стационарни юртообразни жилища, а не номадски юрти. Потвърждение за неподвижността им са и ямките от върлините на дървения скелет на жилището, посочени от И. И. Ляпушкин (Археология, УССР, т. 3, К., 1986, с. 214).

В регионите от територията на Руската федерация, в които са проучени юртообразни жилища, числото им е незначително. Така за територията на Волжка България, където се заселват значителни маси прабългари, сигурно установените жилища са единици (от Биляр е публикувано само едно жилище, чиято датировка не е посочена).

Разглежданият тип жилища са малко повече в Северен Кавказ, като най-голям брой са в селищата от басейна по горното течение на Кубан. Масирано навлизане на прабългари в Крим има при тяхното разселване след разпадането на Кубратова България, но и тук е изследвано само едно юртообразно жилище.

Най-сложно е разкриването на юртообразните жилища в Средното Поднепровие. Тук са проучени десетки паметници на славянската пенковска култура. Сред тях има забележими групи население с паметници с българо-хазарски и алански облик. Обяснението за тяхното наличие сред славяните е, че те се оказват на пътя на прабългарите по време на миграцията им към Дунав, а също така с разширението на Хазарския хаганат на запад. Откритите тук юртообразни жилища също са малко на брой. Днестро-Дунавското междуречие е на пътя на прабългарите на запад, но и тук проучените засега юртообразни жилища са единици. На територията на Украйна и Молдова те са всичко три.

Най-интересен за българския специалист се явява регионът на Долен Дунав, конкретно неговото Деснобрежие. Тук завършва Великата степ – дотук достигат и трайно се настаняват прабългарите на Аспарух. Сред заселилите се в тези земи век по-рано славяни те бързо изживяват времето на своето приспособяване към новите условия. За кратко време възприемат заварената традиция на домостроителство с вкопаване в земята на жилището си, и през плана на тяхното досегашно преносимо жилище – кръглата юрта, достигат посредством юртообразното до по-удобното и функционално приемливото – правоъгълната полуземлянка. За такъв ускорен преход към усядане според автора допринася и ограничеността на територията. Той припомня, че това е крайната западна граница на разпространение на юртообразните постройки. Тя е определена много точно в СИ България от Ж. Въжарова през 1973 г. след откриването на първите юртообразни жилища у нас през 60-те години. Според

В. С. Фльоров усядането на прабългарите в нашите земи протича толкова стремително, че единна форма на юртообразното жилище при тях не е обособена. Този факт е изтъкнат от автора като главна особеност на развитието на юртообразното жилище на Долен Дунав. Това му налага прегледът на този тип жилище в българските земи да бъде извършен не по географски принцип, както за всички останали региони досега, а типологически – от жилища, в голяма степен запазили признаците на юртообразност, към жилища, които в значителна степен са ги загубили. Самият автор прави уговорката, че неговият труд е първата работа за юртообразното жилище от територията на България, поради което може да не е пълен.

Разглеждайки всяко юртообразно жилище по реда на откриването му, В. С. Фльоров посочва, че единственото, което намира паралели с тези от Деснобрежното Цимлянско градище, е това от с. Блъсково. Тук е мястото да посоча може би техническата и единствената нелепа грешка от фактологическо естество относно местоположението на село Блъсково. В текста е посочено, че то се намира на изток от Варна, т. е. в морето, докато вярната посока е на запад (с. 39).

Обстоен критичен коментар е направен от автора на няколкото юртообразни жилища, проучени у нас през 60-те години. Това са първият за българските земи план на жилище от този тип от селището при Кладенци, публикуван от Ст. Станчев-Ваклинов през 1964 г., както и жилищата от Стърмен, Виница, Нова Черна. Трябва да бъдат отбелязани двете юртообразни жилища от Н. Черна, за които В. С. посочва, че съчетават несрещани до откриването им признаци на славянската правоъгълна полуземлянка (голяма дълбочина на вкопаване, правоъгълен изкоп и каменна пещ) с юртообразните – кръглата система на скелета от върлини и разположената в средата на жилището каменна пещ. Особено важна е датировката на тези жилища и в публикациите тя е по-широка VIII-XI век, но би трябвало да бъде поставена в по-ранния етап от съществуване на селищата – VIII – първата половина на IX век.

Разгледаните на 42 и следващата страница жилища от селището на Големия остров край Дуранкулак са най-големият брой проучени от този тип за територията на България. Те са специфични само за него с каменната облицовка на жилищната яма и са еталон за строителството на ранносредновековни жилища в България. Авторът посочва етапите на изграждането им в следната последователност: 1. Наземни или леко вкопани наземни постройки с огнище, назовани колиби; кръглоовални юртообразни постройки с огнища; кръглоовални с куполна пещ. Следват едноапсидните и двуапсидните постройки, назовани така от Х. Тодорова, като една от формите на преходен тип жилища, и накрая жилищата с правоъгълни очертания. Според установената стратиграфия Х. Тодорова определя реда на изграждането им. Овално-кръглите са отнесени към времето на основаване на селището, като по-късно са застъпени от жилища с правоъгълни очертания. Датировката е много тясна – средата на IX век, като най-късните от тях са функционирали в края на X век.

Противоречив е коментарът за твърде интересните, посочени от Ж. Въжарова като юртообразни жилища от селището в с. Гарван, проучени през 60-те и 70-те години. Фльоров отбелязва (с. 44) неточност на описанията и условност на чертежите и в крайна сметка според него много от устройството на жилищата остава неясно. Най-специфичното за юртообразните жилища от това селище е вкопана в една от стените в здравата земя куполна пещ с отвор към жилището. В. С. отбелязва едновременното функциониране в някои от юртообразните жилища от това селище на пещ и огнище. Според него това показва най-ярко завършващия стадий на прехода към уседналост – от една страна, уседналостта вече е реалност, а от друга, остават устойчиви традициите на предишния номадски начин на живот. Това налага новото решение – с устройването на вкопаните пещи изкопите на жилищната яма трябва да се удълбочават много повече от обичайното.

Появата на новия тип отоплително съоръжение в полувкопаните жилища е само началото на използването им. Някои от правоъгълните полуземлянки също са с такава пещ. Има жилища с две, дори с три пещи, които не са използвани едновременно. В две от проучваните в последните години селища в Плиска значителен брой правоъгълни полуземлянки са с пещи, вкопани в стените. Тази констатация насочва отнасянето им към един по-ранен етап на съществуване, или малко по-късно, но едновременно с първоначалната поява на такива вкопани пещи в неоткритите засега юртообразни жилища в Плиска, които трябва да са със значително вкопаване на жилищната яма.

Субективността на преценката на даден автор проличава при определянето на типа жилища от селището край с. Гарван. Докато Ж. Въжарова определя като юртообразни само четири от проучените от нея жилища, то В. С. Фльоров прибавя към тях още две (№ 43 и 44), а аз бих добавил и още няколко №40-42 и 38. Трябва да изкажа несъгласието си с публикуваната от Ж. Въжарова дълбочина на вкопаване за ж. № 45. В. С. Фльоров също се съмнява в точността на измерването, без да се впуска в разсъждения. Нереална за юртообразните жилища е датировката, която тя предлага, като ги поставя в третия период от съществуване на селището, т. е. последния, който ги вмества в широкия диапазон на IX-XI век. Дори XI век да отпадне, все пак тези жилища трябва да са сред сравнително най-рано датираните за това селище и както пише сам авторът, наложително е уточнение на датировката, което вече не може да бъде направено от разкопвача.

Уникални по своята конструкция, място и значение в живота на раннобългарското общество са юртообразните постройки № 1 и 2 от Плиска, проучени от Р. Рашев в центъра на столицата. В. С. Фльоров вижда в постройката под № 1 съчетаване на елементите на наземно жилище чрез оригиналната конструкция на изкопа с признаците на стационарност във вече правоъгълните сечения на опорите. Колкото до различните тълкувания за предназначението ѝ, като това на П. Георгиев за нейното използване за поминално съоръжение, с тях не се променя юртообразната същност на постройката. Реконструкцията на постройка № 2 като осмоъгълно съоръжение, издигнато на платформа с широка парадна стълба от юг, според В. С. в някои нейни детайли може да бъде оспорвана, но принципно съоръжението безспорно е юртообразно, свързано с представителните функции на ханската власт. Той посочва като еталон третото, открито в Плиска, юртообразно жилище под № 8. Според него наличието му показва, че в ранната Плиска юртообразните жилища би трябвало да имат широко разпространение и в бъдеще такива жилища могат да бъдат проучени на всяко място във вътрешното и външното укрепление на столицата.

Важна констатация на автора е, че използването на елементите от славянските жилища (каменната пещ) в прабългарското юртообразно жилище започва едновременно с прехода към постоянна уседналост, а не по-късно.

Единственият предмет за цяла Източна и Югоизточна Европа, достигнал до нас като неоспоримо доказателство за съществуването в тези земи на юртообразни постройки, е уникалният модел от варовик, намерен в Девня. При интерпретацията му има различия между автора и Р. Рашев, посветил специално изследване на модела. Различните тълкувания не променят същността на модела, изобразяващ юртообразно жилище, което е битувало сред хора, населявали тези земи през ранното средновековие. Тук е мястото да бъде споменат още един предмет, близък по същност на модела, който според мен авторът съзнателно не е привлякъл. Той може би е сметнал, че субективното виждане на изследователя (К. Тотев) не може да бъде прието, тъй като условността е много голяма. Това начертание графит върху метал (сребърна пластинка) е на юртообразна постройка на езически храм, според виждането на К. Тотев, който тълкува в цялост изобразената култово-магическа сцена върху този амулет (К. Тотев, Ранносредновековен сребърен амулет от с. Върбовка, Великотърновски окръг, в. „Проблеми на прабългарската история и култура", С., 1989, 411-416).

Втората част на труда „Някои проблеми на изучаването на ранносредновековните юртообразни жилища" всъщност е и заключителна. В нея авторът аргументирано обосновава всеки свой извод и предлага решения на формулираните от него проблеми, свързани с юртообразното жилище на ранносредновековна Източна Европа. Той е категоричен, че номадите в ранното средновековие, включително прабългарите, са донесли в новите си земи не само класическата преносима решетъчна юрта, но и други типове жилища от този вид като кръгли и овални леки разглобяеми жилища с техния тип скелетна конструкция. Те са и прототипът на юртообразното жилище.

На сегашния етап от изследването на тези жилища могат да бъдат разграничени три групи най-основни техни признаци. Първата група за признаците на номадската юрта или според автора по-точно тенденцията да бъдат запазени: 1. кръгъл план и като негов вариант овалния план; 2. откритото огнище и неговото преимуществено разполагане в центъра; 3. наземност на жилището. Втората група са собствено признаците на юртообразните стационарни жилища на наскоро уседналите номади: 1. вкопаването на жилището; 2. ямките на скелета; 3. използването на глина и на отделни камъни. Третата група са признаците, заимствани от славянските полуземлянки: 1. Доближаването очертанията на жилището до правоъгълните; 2. опорите от стълбове; 3. градеж от камъни; 4. пещите. Фльоров отбелязва, че нито един от тези признаци не е еднозначен. При това на пръв поглед юртообразните постройки могат да бъдат подразделени без особени проблеми на наземни и вкопани. По време на изследването обаче трябва постоянно да се има предвид обстоятелството, че процесът на създаването на юртообразното жилище протича на разни територии, абсолютно независимо и асинхронно. Върху него влияят както местните условия (от природните до политическите), така и местното население, което според автора особено ярко се проявява в североизточна България. Обстоятелство, което не може да не се отчита. Така признаците на повечето юртообразни жилища не са взаимно свързани и изменението на един става без каквото и да е влияние на друг. В. С. Фльоров подчертава, че предложената от него систематизация безусловно е предварителна и своеобразието на облика на жилищата от един или друг паметник в повечето случаи се определя от един и значително по-рядко два или три признака. Така закръглено овалните жилища с разнообразни системи на опорите и неустойчиви очертания на изкопа са разпространени на практика по всички региони, обитавани от прабългари, с изключение на Прикубанието. От друга страна, при жилища от България има опити да се съчетае закръгленият юртообразен план на жилището с елементи, заимствани от славянската полуземлянка, като преди всичко това е пещта, изградена от камъни. Неравномерен във времето е и процесът на придобиване от жилищата в разни региони, и дори в близко разположени селища, на черти на стационарност, или на строителни начини на славянското домостроителство. Като примери за североизточна България са посочени постройка № 1 и № 8 от Плиска и жилищата с каменни пещи от Н. Черна. Приведените данни отразяват достатъчно сложен и съвсем непряк път за формиране на този тип жилище. При това се проследяват някои общи тенденции, преди всичко за широко разпространените закръглено овални жилища. Наред с тях всеки регион е представен от постройки с оригинална местна конструкция и планировка и изключително местни особености, като за селището край с. Гарван това са пещите извън очертанията на изкопа, а за жилището от с. Кладенци две камери и две огнища. Затова в някои жилища съществуват едновременно признаци на съвършено различни групи жилища.

Най-важният извод, направен от автора, е, че поотделно признаците на юртообразните жилища не могат да се използват за тяхното датиране. То зависи напълно от хронологията на паметниците и къде са открити. В редица случаи селищата могат да бъдат датирани по материалите от съседния некропол, ако връзката между тях не предизвиква съмнения.

Устойчивите юртообразни жилища от Източна Европа в мнозинството случаи се включват в твърде широкия хронологически интервал IX-X век. Изследователите на селища с юртообразни жилища с някои изключения не обсъждат VIII век като възможна дата на поява на тези постройки. По тази причина при изучаването на юртообразните жилища отделянето на VIII век представлява най-голям интерес. Според автора към това време следва да бъде отнесено началото на интензивния процес на усядане на номадите както в Подонието, така и на Долен Дунав. Колкото до Поднепровието и североизточна България проблемът VIII век зависи най-вече от по-нататъшната разработка на хронологията на раннославянските старини. Изследванията на юртообразните жилища налагат извода, че те са извънредно различни както във времето, така и в грамадното пространство на степите и лесостепите на Източна Европа. От друга страна, даже в отдалечени един от друг райони се оказват много близки почти идентични видове жилища. По едни или други признаци помежду си са свързани почти всички техни териториални (регионални) групи или конкретни жилища. Това от своя страна е обусловило навсякъде, освен в Прикубанието, различна степен на вкопаване за повечето постройки. Средната дълбочина на изкопите е 50-70 см, като за жилищата от североизточна България (Н. Черна и ж. № 8 в Плиска) в значителната дълбочина на изкопите се проявява влиянието на славянското домостроителство с неговите дълбоки полуземлянки и пещи. Поради това скелетите и дълбочината са много различни. Те имат различно число върлини или стълбове, намиращи се на известно разстояние извън изкопа или в него, и даже в пръстеновидната канавка около жилището. Не задължителен, но достатъчно разпространен елемент на юртообразното жилище са стопанските ями или закръглените издадености. От своя страна тези ями вътре в жилището са придобивка на уседналия начин на живот. По данните от етнографията те никога не са устройвани в номадската юрта. От това следва, че разглобяемата решетъчна конструкция по принцип е несъвместима със стационарните жилища, каквито са юртообразните. По този начин в тези жилища напълно се е отразил целият сложен процес на прехода от номадство към уседналост, също така протичащ асинхронно в условията на разни региони и различно обкръжение, различни междуетнически контакти и влияния.

Към стадиално най-ранните юртообразни постройки трябва да бъдат отнесени наземните без изкоп. Вторият стадий е характерен с по-устойчивите, разчетени за продължително ползване жилища с една или друга степен на удълбочаване от 10-15 см до 1 м, но най-често на 50-70 см. По своята същност това формално са полуземлянки, но те напълно запазват интериора на юртата и нейната закръгленост. Това са и най-разпространените за България юртообразни жилища (Стърмен и Блъсково).

Третият стадий се характеризира с въвеждането в юртообразните постройки на елементите на славянското домостроителство. Това влияние се проявява в разни признаци: изменение планировката на жилището към правоъгълни очертания, удълбочаване на изкопа; облицоване на изкопа с камъни, поява на пещите. Тези признаци в разни съчетания се установяват за жилищата в североизточна България – Н. Черна, Плиска (№ 8), Дуранкулак, Виница, Гарван. В цялост всички юртообразни жилища на Източна Европа от VIII-XI век се отнасят към епоха, която според автора по аналогия с Великото преселение на народите може да бъде наречена епохата на Великото усядане, довело до образуването на три държавни обединения с участието на прабългари – Приазовската Велика България, след нея Хазарския хаганат и Първото българско царство на Дунав.

Като основно явление на седентаризацията юртообразните жилища имат голямо значение не само за археологията, но и за историческата наука. В. С. Фльоров не отбягва извода, до който стига – оригиналните и творчески опити да се приспособи традиционното жилище на номадите – юртата, към новите условия на живот поначало са били обречени на неуспех. Този преход към усядане изисква не приспособяване към него на старото жилище, а усвояване на принципиално ново – правоъгълната полуземлянка с традиционното огнище за голяма част от територията на Хазарския хаганат и към полуземлянка с пещ от камъни за прабългарите от Подунавието. Изводът е, че юртообразните жилища са преходен временен тип жилище. Те не са получили широко разпространение и обективно не са могли да го получат. Несъмнено е и това, че усвоявайки полуземлянката, уседналите номади редица поколения подред строят редом с нея и плъстената юрта, като я използват на пасбищата и до днес.

В крайна сметка устойчиви, сполучливи типове юртообразни постройки не са създадени и не е могло да бъдат създадени. Това е времето на постоянното търсене на оптималното приспособяване на юртата към уседналия бит. Резултатът е пълен отказ от юртообразното жилище и преминаването към полуземлянката с нейните устойчиви облицовани с камък или дърво стени. Може да се предположи, че всяко племе, всяка група прабългари в своето време преживяват този критичен период на създаване на „стационарна юрта" – устойчива дълговременна постройка, но с характерен интериор, със сакрално огнище в центъра, с ориентация на входа от юг или изток, с женска и мъжка половина.

Книгата на В. С. Фльоров е доказателство, че юртообразното жилище се е появило като необходимост за своето време и изживявайки го, в крайна сметка обективно отмира, като дава път на по-доброто функционално и устойчиво жилище – полуземлянката, която има много по-дълъг живот във времето.

Радослав Василев

ЙОАХИМ ВЕРНЕР. ПОГРЕБАЛНАТА НАХОДКА ОТ МАЛАЯ ПЕРЕШЧЕПИНА И КУБРАТ ХАН НА БЪЛГАРИТЕ. С., 1988, Изд. на БАН, 56 с., 32 табл.

Йоахим Вернер установява първите си контакти с българските археолози през 1936-1937 г., когато под ръководството на Г. Берзу и Ив. Велков участва в разкопките на Големаново кале при Садовец, Плевенско. През 1937 г. Петър Мутафчиев с група студенти от специалност история при Софийския университет, в която група влизах и аз, посетихме провежданите по това време археологически разкопки на Големаново кале и там се запознах с Йоахим В. Вернер. При моите занимания с въпроса за най-древните фибули в българските земи[1] можах да проуча неговите изследвания върху лангобардските фибули и така нар. лъчевидни фибули от VI-VII в., които той свързва със славянското население. (Вж. „Славянски лъчевидни фибули от VII в.", 1950 г., „Славянски бронзови фибули от Северна Гърция" и „Ново към въпроса относно славянските лъчевидни фибули от Южноевропейските страни", 1960 г.).

Тук искам да разгледам по-подробно труда на Й. Вернер върху находката от Малая Перешчепина, отпечатана и на немски език в Мюнхен, 1984 г.

В своето изследване Й. Вернер разглежда най-детайлно откритото през 1912 г. богато съкровище в пясъчните дюни на р. Воркла, ляв приток на Днепър при с. Малая Перешчепина, на 13 км южно от Полтава. Това село е разположено на северния край на степната зона в близост до славянските селища в северната част на льосовата степ[2] и до границата на разпространената в тази област роменско-боршевска култура[3]. На въпроса, който е твърде важен, защо тази находка се намира край границата на льосовата степ, извън границата на степните номади, Й. Вернер не дава отговор. На Перешчепинското съкровище са посветени не малко студии и статии в научната литература[4], но и там такъв отговор няма.

В продължение на повече от седем десетилетия много учени-археолози, нумизмати и изкуствоведи задълбочено изследват това съкровище, но за пръв път Й. Вернер предлага нова научна постановка, а именно, че това не е обикновено сборно съкровище, а погребение на българския хан Кубрат, владетеля на „Стара велика България“, и че всички находки са свързани с този хан.

Той изследва стила на художествено изработените предмети, прави технологичен анализ и се опитва, според мен не винаги сполучливо и убедително, да датира тези находки, като накрая идва до заключението, че съкровището се отнася към средата на VII век.

Съкровището съдържа 650 златни и 50 сребърни изящно изработени изделия на древната торевтика, както и 69 златни монети – солиди с общо тегло 75 кг. Златните предмети тежат общо 25 кг, а сребърните – 50.

Пръв публикува съкровището граф Бобрински в 1914 г. (вж. неговата публикация в: „Материалы по археологии России“, т. 34). Според него това съкровище е най-великолепната и най-богатата находка от ранното средновековие в Европа. През 1912 г. то постъпва в златния фонд на Ермитажа в Петербург.

Че Перешчепинската находка не е от гроб и не принадлежи на хан Кубрат, както мисли Й. Вернер, се потвърждава от редица факти, които обстойно ще анализираме в следващите редове.

Първото нещо, което следва да се отбележи, е, че съкровището е сборно и състоящо се от предмети, датиращи от различно време. Сам Й. Вернер пише: „Особена оценка се налага за два по-стари предмета с наистина неоспорим съкровищен характер, чието предназначение и употреба от последния им собственик остават засега неясни. Първият предмет е фрагментирано позлатено сасанидско сребърно блюдо с изображение на Шапур I (309-379) по време на лов за диви кози и с врязани согдийски цифрови знаци. Вторият по-стар предмет, също от позлатено сребро, толкова стар и почти толкова голям, колкото Анастасиевият поднос от Сътън Ху (гроба на крал Редуалд, починал около 625 г.), е дискосът за нафора (диам. 61 см, тегло 6224 г) на епископ Патернус с контролен печат на Анастасия (491-518)“. Но този предмет е бил с църковно предназначение. Патернус е бил около 520 година митрополитски епископ на провинцията Малка Скития със седалище Томи (дн. Кюстенджа). Тези два предмета не могат да служат като погребални дарове. Дискосът за нафора е задоволявал църковни нужди. А сребърните съдове – голяма амфора, блюдо и сервиз за миене на ръце, изработени вероятно в Константинопол, носят контролен печат на Маврикий Тиберий (582-602). На тях Х. У. Нубер е посветил специална студия, в която установява, че въпросният сервиз „е принадлежал на епископ“[5]. Й. Вернер не приема това определение, но не аргументира несъгласието си. Тези византийски съдове също не могат да се считат за погребални дарове.

Освен блюдото на Шапур в съкровището има още четири златни съда, а именно две блюда, една позлатена сребърна купичка и една висока кана от персийско-сасанидски произход, които също свидетелстват за сборния характер на съкровището. Отделни изследователи определиха някои от металните съдове като номадски. Към тях се числят една златна и две сребърни овални кани, кани със столчета; яйцеобразна дървена чаша, обкована с позлатен сребърен лист; 10 сребърни и 11 златни бокала. Всички тези така нар. номадски съдове се проследяват от VI в. нататък, т. е. от ранновизантийската епоха до Согдиана. Сребърните и златните бокали Й. Вернер определя като дворцов сервиз. Но всъщност те са част от сборно съкровище, а не от погребални дарове.

От Перешчепинското съкровище е и един златен рог, който е служил за пиене. По големина и форма той има пълна аналогия със златния рог от съкровището Наги Сент Миклош, датирано в VIII в. За съдовете Й. Вернер пише (с. 18), че „Дарът от 24 банкетни съда от благороден метал на едно лице е толкова необичаен, колкото и дарът от четири сребърни византийски и четири златни сасанидски съда, употребявани очевидно от това лице. Сравнението с досега известните погребения на личности от номадската върхушка в Понтийските степи и Унгария с най-много два до три съда от благороден метал – кана или шише, бокал и блюдо – показва, че 37-те съда от Малая Перешчепина представляват без съмнение съкровище“. Напълно вярна е констатацията на автора, че тази уникална находка е сборно съкровище. Това се потвърждава от факта, че предметите датират от различно време – между VI и VII в., и именно това е в основата и на моето схващане за сборния характер на съкровището, по тази причина споменатите предмети не могат да бъдат погребални дарове. За сборния характер на съкровището говорят категорично и монтираните във верижки 69 византийски солиди, сечени по времето на императорите: Маврикий Тиберий (582-602), Фока (602-610), Ираклий и Константин (613-631), Ираклий и Ираклеон (632-641), Константин I (641-668), сребърното блюдо на Шапур I и дискосът на епископ Патернус с печат на император Анастасий (491-518), две лентовидни златни гривни, украсени с изумруди, изработени по византийски образци, отнасящи се към V-VII в., две византийски златни гривни, орнаментирани с геометрични емайлови клетки, с винтова закопчалка и шарнири, определени като оригинални византийски златарски произведения от Л. А. Мацулевич[6], една голяма златна византийска тока за колан, тежка 454 г, от VI-VII в.

Според Й. Вернер златната тока с ремъчен накрайник не е била предназначена за всекидневна употреба, а за представителни цели. Златната обковка на колана тежи над 600 г.

В Перешчепинското съкровище се намират и три украсени със злато бойни колани, пригодени за прави саби. С втория боен колан се свързва добре запазена сабя, дълга 94 см, с право желязно острие. На дръжката на ножницата има кръстове, изработени в разни техники. Сабята е с гранулация на лицевата страна на дръжката. Счита се, че тя е типично номадско оръжие, следователно не е от византийски произход. Както е известно, византийският меч има две остриета и масивна къса кръстачка. Християнският кръст (в медальон) е изобразен на добре видимо място на дръжката на сабята.

На Перешчепинското съкровище принадлежи колчан и обковано със златен лист дървено седло, украсено с два противоположни лъва, елемент, характерен за традициите на византийските художествени занаяти през VI-VII в.

Авторът не се занимава с всички предмети от това изключително по своето съдържание съкровище, тъй като не е възможно, но обръща още внимание на две сребърни стремена с принадлежащите към тях сребърни токи, както и обков от златен лист и накрайници за каиш на конска сбруя, украсени с клетъчен емайл. Изтъква се, че добре са запазени находките, изработени от благородни метали – злато и сребро, а много от предметите, изработени от желязо, бронз, кост, дърво, тъкани от коприна и др., са в лошо състояние. Трирьбите железни стрели, които са се намирали в позлатения сребърен обков на колчана, и костните плочки за украшение на лъка не са привлекли вниманието на откривателите през 1912 г. и вероятно са били унищожени. Много важно е и съобщението на Й. Вернер, че „скелетът на личността, погребана дървен ковчег, обкован със злато, не е бил спасен". Интересно е, че граф А. Бобрински в своята публикация, чрез която съкровището става за пръв път известно на учения свят, не говори за погребение[7]. При разкопаване на погребение най-важната част в него е човешкият скелет, но такъв липсва.

Спирайки се на по-важните предмети от това уникално съкровище, включващо над 700 различни по форма и художествена изработка предмети, А. Бобрински стига до убеждението, че се касае не за погребални дарове, а за сборно съкровище, съставено от находки, датиращи от IV до VII в. (при погребение се поставят обикновено само по няколко съда, и то от едно и също време). Й. Вернер счита, че Перешчепинското съкровище произхожда от гроб, който принадлежи на прабългарския хан Кубрат, без да е в състояние обаче да отговори на редица въпроси, които се поставят при подобно тълкуване.

Както вече посочих, съкровището е открито в район, граничещ с най-северната част на причерноморската степна зона[8].

През средата на VII в. тези земи не са влизали в границите на племенния съюз на „Стара велика България" на хан Кубрат. В средата на VII в. те са били подчинени първоначално на Тюкския, а по-късно на Хазарския хаганат[9], чиято столица през VII в. е бил град Итил при устието на Волга, а в началото на VIII в. важен градски център на този хаганат е бил Саркел. До 635 г. прабългарите на хан Кубрат са били под властта на Тюркския хаганат. В резултат на избухналото въстание те се оттеглили на запад. Едва след напълно освобождаване от властта на Тюркския хаганат хан Кубрат образувал мощния племенен съюз на прабългарите и така възникнала споменатата във византийските извори „Стара велика България"[10]. Не е приемливо становището, че този племенен съюз е имал формата на държавна политическа организация. Племенният съюз, основан от хан Кубрат като обединение на оногури, уногундури прабългари, е просъществувал само 15 години – от 635 до 650 г.

След смъртта на хан Кубрат, около средата на VII в. той се разпаднал под напора на хазарите. Следователно ако хан Кубрат е погребан при с. Малая Перещепина, то значи, че той фактически е погребан на територията на Хазарския хаганат. Не без значение е и фактът, че Малая Перещепина се намира на около 700 км северозападно от столицата на Велика България – Фанагория. При това положение малко вероятно е хан Кубрат да е погребан на такова голямо разстояние от своята столица. Освен това при Малая Перещепина не е открит никакъв човешки скелет, нито пък скелет на кон, нещо обичайно за номадските погребения. А и отделните многобройни предмети от най-различен произход, както вече отбелязах, не могат да бъдат погребални дарове. Двата златни пръстена с монограми, които са част от съкровището, не могат да бъдат сигурно доказателство, че принадлежат на прабългарския хан Кубрат. Злата Лвова от Ермитажа в Петербург смята, че има двама души с името Кубрат: ханът на „Стара велика България“ и васалът на аварите, станал приятел на император Ираклий. С този втори Кубрат би могъл да е свързан и Перещепинският комплекс. Територията на голямото прабългарско племенно обединение е била завоювана от хазарите и затова някои учени смятат, че и Перещепинското съкровище принадлежи на тези завоеватели. На различно становище е Стамен Михайлов. Като се основава на името Χουβρατου на единия пръстен и на Χουδβαδρου на другия и като държи сметка за това, че Кубрат, според Никифор, действително е получил от византийския император титлата патриций, той стига до заключението, че „единственият владетел, починал по това време, на когото би могло да се устрои такова пищно погребение, е ханът на Велика България Кубрат“[11].

Важно е да се отбележи и това, че пред името на Кубрат няма никаква титла, нито хан, нито княз. А обикновено през средновековието това се спазва. Така например Й. Вернер пише (с. 45): „Гробът на франкския крал Хилдерих, открит в 1653 г. при Турне, можа да бъде отъждествен веднага въз основа на златен пръстен-печат с бюста на владетеля и огледалния надпис Childirici Regic. Тук виждаме, че при името Хилдерих стои думата regie (крал). Това още повече подкрепя нашето становище, че пред името на Кубрат трябваше да стои неговата титла хан или княз, както впрочем това се вижда и от монетите, открити в съкровището.

Според В. Златарски хан Кубрат е починал през април 642 г.[12] Ал. Бурмов поставя смъртта му към 650 г.[13], а М. И. Атамонов около 660 г.[14]. При положение, че последните 18 солда са от верижката на Константин II (641-668), то те сочат като terminus post quem годината 668. При това положение монетите показват, че погребението на хан Кубрат трябва да е извършено след 668 г.[15], а това е в противоречие с приведените от нас по-горе факти.

Така че в цялост трудът на Й. Вернер и проблемът, разгледан в него, си остават една мъчно доказуема хипотеза.

Ценността на рецензирания труд трябва да се търси не в твърде несигурната идея за гроба на хан Кубрат, а в цялостното представяне на това изключително богато съкровище на български език. В него се съдържат ценни наблюдения и правилно интерпретиране на отделни въпроси за пръв път у нас. Перещепинското съкровище си остава изключително важна основа за изясняване на редица проблеми от ранното средновековие.

Тезата на Й. Вернер е подложена на сериозен критичен анализ и от други автори още през 1987 г.[16] Известните френски специалисти Мишел Казански и Жан Пиер Содини аргументирано отхвърлиха възможността това да е погребение на една личност, в случая на хан Кубрат, и че безспорно се касае за сборно съкровище[17]. В подкрепа на своята теза те се позовават на резултатите от изследването на сходните сборни съкровища при Глодоси и Вознесенка, обобщени от Амброз[18]. Според тях не може да бъде сериозен аргумент и обстоятелството, че пръстенът с името Кубрат е идентично с това на българския хан Кубрат, тъй като многобройни примери показват, че това не е непременно името на последния му притежател. Освен това в Перещепинското съкровище не е открит скелет, нито каквато и да е човешка кост. От друга страна, откритите предмети нямат характер на погребални дарове, а и отделните части са събирани в продължение на няколко века.

Атанас Милчев

---

[1] **Ат. Милчев.** По въпроса за най-древните фибули в българските земи. – Сб. в чест на Карел Шкорпил.

[2] **Г. Ф. Корзухина.** К истории среднего Поднепровья в середине I тысячилетия н. э. – Советская археология, т. 22, 1955, 61-82.

[3] **В. В. Седов.** Восточные славяне в VI-XII в. Археология СССР. М., 1982 (вж. карты).

[4] **А. Бобринской.** Перещепинский клад. – Ма-

териалы по археологии России, т. 34, 1914, 110-120, с 16 приложения: **Л. А. Мацулевич.** Большая пряжка Перешчепинского клада и псевдопряжки. – Seminarium Kondakovianum. Прага, 1927, 127-140; **В. В. Кропоткин**. Малое Перешчепино, район Ново-Сенжары, обл. Полтава, 1962; **В. И. Маршак, К. М. Скалон.** Перешчепинский клад. Эрмитажа, Л., 1972; **А. Bank.** Byzantine Art in the Collection of the USSER, 1966 n dp.

[5] **H. V. Huber.** Kanne und Griffschale Ber, RGK 53, 1972, 1-232, p. 136, 139.

[6] **Л. А. Мацулевич.** Цит. съч., 127-140.

[7] **А. Бобринской.** Цит. съч., 110-120.

[8] **М. И. Артамонов.** История хазар, 1962, с. 424.

[9] Пак там, с. 422.

[10] **В. Н. Златарски.** История на българската държава през средните векове, т. 2, С., 1981.

[11] Вж. – Археология, 1990, № 1, с. 64.

[12] **В. Н. Златарски.** Цит. съч., т. 1, ч. 1, С., 1970.

[13] **Ал. Бурмов.** Към въпроса за произхода на прабългарите. – ИБИД, 22-24, 1948, 298-337; същият: Въпроси на историята на прабългарите. Цит. съч., с. 21.

[14] **М. И. Артамонов.** История хазар., с. 163.

[15] Пак там, с. 119.

[16] **M. Kazanski et J. P. Sodini.** Byzance et l'art nomade. Remarques à pripos de l'essai de J. Werner sur le depot de Malaya Peresceppina (Perescepino). – Revue archeologique. Paris 1987, fasc. I, 71-91.

[17] Пак там, 71-91.

[18] **M. K. Ambroz.** Les antiquires de l'epoque des grandes migrations du Ve-VIIIe s. Moscou 1932, 204-222; Раннесредневековой хронологии Восточной Европы. С. А., 1971, 2, 96-126.

В. Н. ЗАЛЕССКАЯ, З. А. ЛЬВОВА, Б. И. МАРШАК, И. В. СОКОЛОВА, Н. А. ФОНЯКОВА. СОКРОВИЩА ХАНА КУБРАТА. ПЕРЕЩЕПИНСКИЙ КЛАД. САНКТ ПЕТЕРБУРГ, 1997, 333 стр. + албум с илюстрации

Със съвсем малки изключения в науката се прие, че съкровището, открито в 1912 г. при с. Малая Перешчепина, е погребалният инвентар от гроба на българския хан Кубрат. Срещаните тук-там противоположни мнения (като поместеното в тази книжка на А. Милчев) почиват преди всичко на слабото познаване на най-новата литература по предложените от Йоахим Вернер хипотези. Ето защо обнародваният неотдавна сборник със статии на едни от най-видните специалисти от Държавния Ермитаж в Санкт Петербург, засягащи номадските, византийските, сасанидските елементи в съкровището, е решителна, макар и не последна стъпка към окончателното решаване на този важен за българската история проблем.

За българските археолози и историци задълбоченият анализ върху цялостния комплекс е много важен. Необходимо е да се припомни, че почти всички автори в сборника отстояваха преди двадесетина години твърдо и безусловно, че изключителната находка при малкото украинско селце не може да бъде гробна и още по-малко – да се свърже с името на българския хан Кубрат. Това се изяви особено релефно на проведената в София конференция през 1989 г. по време на гостуването на част от Перешчепинското съкровище в България.

Към изясняване на поставените въпроси авторите пристъпват след създаването на най-пълния и изчерпателен досега каталог на находките (с. 110-249). Той съдържа 137 каталожни номера, но всъщност това не отразява значителния брой намерени вещи, защото в повечето случаи по един номер се отбелязват няколко еднотипни предмета. Подчертан интерес предизвиква и статията на *Н. А. Фонякова* (с. 102-109), посветена на историята (откриване, съдържание и по-нататъшна съдба на съкровището). Това изложение представлява допълнение към технико-статистическите данни, които авторите предлагат в своето въведение (с. 3-16).

Напълно правомерно вниманието на читателя се съсредоточава към статията на *И. В. Соколова* „Монетите от Перешчепинското съкровище" (с. 17-41). Това е така, защото тя очертава хронологическите контури, чрез което се изяснява времето, когато съкровището попада в земята. След много точен анализ се достига до извода, че монетите могат да се отнесат към две групи – първата, съдържаща солиди от имп. Ираклий и Ираклий Константин (629-632), и втората, отнасяща се към управлението на имп. Констант II (средата на VII в.). Тези наблюдения са солидна основа за по-нататъшните изследвания върху отделните находки и техните художествени качества.

В една сравнително кратка статия *В. Н. Залеская* (с. 41-44) се спира на дискусионния въпрос за характера на византийските вещи в съкровището. Без да се съмнява, че те са част от инвентара на гроба на българския хан Кубрат, тя потвърждава изказаното мнение от Йоахим Вернер и Вернер Зайбт за разчитането на монограмите върху трите златни пръстена, както и за тълкуването на коланните украси като принадлежност на владетеля на Велика България. Според нея византийските вещи са попаднали в гроба по различен път: като плячка на българите от аварите, като подаръци от Византия на Кубрат и на неговия чичо Органа и като варварско подражание на византийски образци.

Най-съществената част от сборника представлява тази, в която Злата Лвова и Борис Маршак проследяват внимателно и задълбочено находките от различно естество (с. 44-101). Последователно са изследвани, класифицирани и определени видовете коланни апликации, оръжие, други украшения, конска сбруя и пр. Особено важно е заключението за предназначението на многобройните златни пластинки, които се определят като обковки на дървен ковчег и с това се подкрепя първата хипотеза на Вернер.

Още по-добре това се подчертава в заключителната част на изследването, където се дава решение и на втория съществен въпрос – кому е принадлежало Перешчепинското съкровище. Макар и предпазливо, авторите се придържат към мнението, че с най-голяма вероятност това е гробът на българския хан Кубрат, и с много по-малка вероятност, че това биха могли да бъдат негови лични вещи, попаднали в ръцете на хазарите-завоеватели, или, което е още по-малко вероятно, че са придобити по наследство и поставени в гроба на някой Кубратов приемник.

Изводите на руските археолози са нов решителен етап в изучаването на Перешчепинското съкровище, което без съмнение ще продължава да привлича вниманието на изследователите. Няма вече да бъде сериозно отричането на факта, че това е гроб и че този гроб е на хан Кубрат. Не мога да устоя на желанието в края на този отзив да предам няколко показателни реда от писма на Злата Лвова до мене (2.III.1998): „Още веднъж съжалявам – пише тя, – че всички тези мои работи (предварителни публикации – Д. О.) излязоха преди да се запозная с българския летопис Гази-Барадж-Тарихи. Струва ми се, че той напълно отменя и зачерква моята версия за двама Кубратовци и слава Богу! Сега аз напълно се присъединявам към българската версия на проф. Й. Вернер“. Позволих си да цитирам тези редове не само за това, че подкрепят застъпваната от българските учени теза, но и за да подчертая високия научен морал на моята руска колега, която намери сили да промени своето гледище с оглед на новите научни данни. Нещо, което почти не може да се срещне в нашата практика.

Димитър Овчаров

Още веднъж за търновския царски надгробен надпис от църквата „Свети Четиридесет мъченици“

Йордан Андреев

Поводът да се спрем повторно на този важен епиграфски паметник са две последователни публикации на Н. Овчаров, в които се предлага „нов прочит“ и тълкуване на съдържащите се там сведения: за личността на „цар Асен“ и обстоятелствата около неговата смърт[1]. Първата от тях, както сам пояснява Н. Овчаров, е предизвикана от моята хипотеза, изложена нашироко в монографията „България през втората четвърт на XIV в.“[2] Там защитихме становището, че главен герой на надписа е младият цар Иван Асен IV, третият син на цар Иван Александър от брака му с влахинята Теодора. Той загинал в битката против „измаилтяните“ (турците) през „осемнадесетата година“ от управлението на своя баща, т. е. в 1349 г. Противопоставихме се на традиционните схващания, че през това десетилетие било много рано за дълбоко турско проникване в българските територии и приведохме многобройни изворови данни, които свидетелстват за три масирани турски удара в края на 40-те години на XIV в., а в началото на 50-те години, след като „пленили“ цяла Тракия, измаилтяните се появяват в околностите на Търново. От непрекъснатите им връхлитания запустял Килифаревският манастир.

Н. Овчаров е озаглавил първата си статия така: „За правилното разчитане на Търновския надгробен надпис...“ Самоувереното заглавие подсеща, че досегашните проучватели на паметника (а те са десетина)[3] с нищо не са допринесли за проучването му, и едва след неговото изследване българската историография разполага с един „съвършен научен продукт“. Доколко тези амбициозни намерения са реализирани, ще стане дума по-долу. Предварително трябва да отбележим, че при подобна публикация е задължително надписът да се възпроизведе (макар и с нормализиран текст) точно така, както е издълбан върху мраморната плоча[4]. За съжаление при предаването на текста са допуснати осем грешки, които издават най-малкото прибързаност и недоглеждане. Както личи от факсимилето, приложено в книгата ми[5], писачът на надписа задължително употребява малкия „ер“ (Ь). Това не е попречило на Овчаров вместо него навсякъде да изписва големия „ер“ (Ъ). Например още на ред 1. – **АЗЪ** вместо правилното **АЗЬ**. После на ред 10. – **Г҃НЪІ** вместо **Г҃НЫ**. Същата грешка личи на ред 15. – **ПАКЪІ** вместо правилното **ПАКЫ**. Има я и на ред 16. – **Г҃НОМЪ Ц҃РГЪ Ѡ҃ЦЕМЪ** вместо **Г҃НОМЬ Ц҃РМЬ Ѡ҃ЦЕМЬ**, а над думата ГNОМЬ Овчаров неизвестно защо е поставил две титли, докато всъщност там личи само една[6]. Странно е при това положение защо Овчаров ме обвинява в грешно предаване на някои части от „преписа на надписа“? Всъщност в книгата си препис не съм прилагал, а само факсимиле[7].

Тези подробности обаче са несъществени. Важното в случая е друго – сред проучвателите няма съществени различия при четенето на запазената част от надписа. С тази констатация е съгласен и Овчаров[8]. Проблемите са другаде: в тълкуването на някои думи от съхранения текст и попълването на думи, а понякога и на цели изречения от липсващата (загубената) част на надписа. Според единодушното мнение на епиграфите, надгробният надпис е бил изписан върху две, а според някои и върху три плочи.

По принцип Овчаров е съгласен с нашата констатация, че коректният изследовател е длъжен да се опира само на „твърдите факти“, т. е. на онова, което действително се чете върху запазената мраморна плоча[9]. Същевременно той категорично се противопоставя на „фантастичните теории“[10] на И. Гошев, който на времето си бе позволил да възстанови „буквално“ изгубената му част. Но явно бързо е забравил това, не е устоял на изкушенията и на свой ред „чете“ и възпроизвежда събития, които според него били запечатани върху изчезналата част от надписа. Разликата между метода, възприет от И. Гошев, и Н. Овчаров е в това, че първият възстановява „изцяло“ липсващия текст, а вторият го преразказва. Същевременно Н. Овчаров търси и съответно коригира „възможни грешки на писача на надписа“[11]. Върху тези критични точки той гради предположения, някои от които са залегнали в основата на изходната му теза.

Но да не бъдем голословни и да преминем конкретно върху тълкуванията на Овчаров. И според него поръчителката на надписа е съпруга на „цар Асен“ и снаха на цар Иван Александър. В третия ред тя се издава като „анепсия“ („племенница“ или „братовчедка“) на някой си „велик войвода“. Ние приехме, че този „велик войвода“ е влашкият господар Йоан Александър Басараб (1310-1352). Н. Овчаров отхвърля тази възможност, защото „трудно можело да се приеме, че вторичната роднинска линия (връзката на влашката принцеса с българското семейство – бел. моя Й. А.) ще предшества първичната“[12]. Значи на първо място тази търновска снаха трябвало да изтъкне връзките си с влашкия владетелски род. Не е необходимо да посочваме какъв е бил тогава авторитетът на царския ни двор (това е най-древният славянски престол), за да се доберем до простата истина, че за една търновска снаха е задължително да подчертае

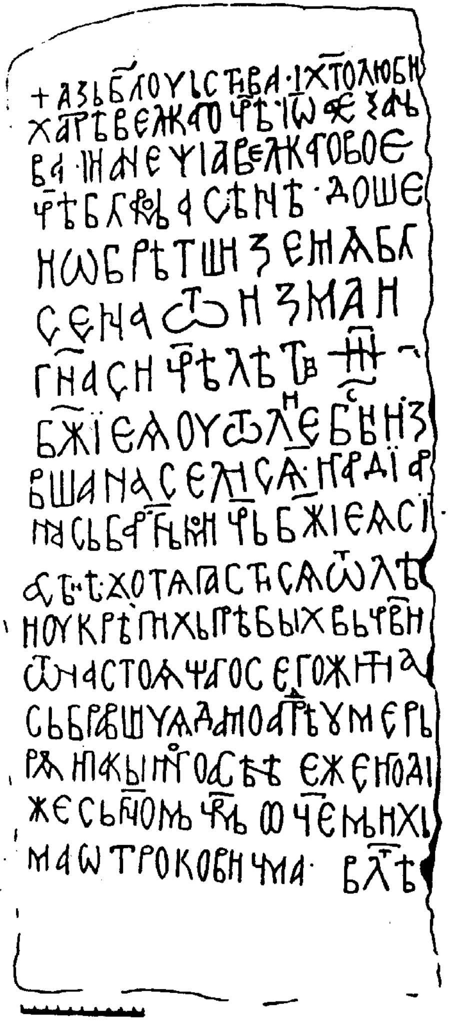

• *Обр. 1. Надгробният надпис от търновската църква „Св. 40 мъченици“. Fig. 1 L' épitaphe de l'église des Saints-Quarante-Martyrs de Tirnovo* на първо място положението си във високопоставеното семейство на Асеневци. Това просто се налагало предвид стойностите на тогавашната ценностна система. Според Овчаров не било задължително титлата „велик войвода“ да се свързва по принцип с името на „влашки благородник“[13]. Тук е необходимо едно уточнение: съпругата на цар Асен не е племенница или братовчедка на някакъв си благородник, а е от владетелски род – този на господарите на Влашко. Разликата в случая е огромна. Защото традиционната линия на поведение на царския ни дом неизменно ратувала щото търновските принцове да се женят за принцеси от владетелски семейства. При цар Иван Александър това е правило – например най-големият му син Михаил Асен се оженил за византийска принцеса[14], а вторият – Иван Страцимир, за влашка принцеса[15]. Задължително при това положение било третият му син (Иван Асен IV) да си потърси (по-точно да му изберат) съпруга сред управляващите фамилии на Балканите. Примерите с „великите войводи“ от Сърбия и България, които привежда Овчаров[16], като евентуални братовчеди на тази царска снаха, с нищо не помагат за решаването на проблема. Те не са от ранга на Асеневци и през онази епоха не можели и да мечтаят за сродяване с царския ни двор. Но логиката, възприета от Овчаров, е друга. Тази снаха не може да бъде съпруга на Иван Асен IV, значи се омъжила за друг „цар Асен“. Според него това е Иван Асен V, синът на Иван Александър от втория му брак с еврейката, а в липсващата част от надписа се говорело за брака на тази високопоставена госпожа и пристигането на „младоженката“[17] в България или Търново. Следват добавки и разсъждения за оскверняването на българската земя от измаилтяните. „Младоженката“ (не случайно употребяваме за втори път тази „констатация“ на Овчаров) изпратила съпруга си на война, в която той намерил смъртта си. Оставям на въображението на Овчаров да реши заплетения казус: кога и как тази младоженка успяла да роди на цар Асен две момиченца, които присъствали на погребението на своя баща. Последното изрично е записано в края на надписа.

Това очевидно разминаване с истината, несъобразено с елементарни неща, не е случайно. В стила на Овчаров е да възпроизвежда „факти“ и да реконструира цели изречения от липсващия текст на основата на „граматически и епиграфски анализ“, както се твърди в резюмето на френски език, приложено в края на статията. Подобен метод е успешен, когато разполагаме с целия текст на епиграфския паметник. Но той направо не работи, когато „загубената информация“ на надписа се възстановява чрез „детайлно проучване на граматическите особености“[18] на съхранения текст. Примерът с „младоженката“ е повече от показателен.

Естествено е Овчаров да отдели най-голямо внимание на датирането на надписа. Налице са две „твърди посочки“ за изясняването на загадката. Първата е свързана с името на цар Иван Александър, което се чете на втория ред. И. Гошев и Н. Овчаров отнасят надписа към времето на цар Иван Шишман. Първото възражение произтича от факта, че името на този владетел никъде не се споменава в паметника. Нарушен е следователно един основен принцип: да се чете и съответно коментира само онова, което е записано върху мраморната плоча. Останалото е просто комбинации на тема. Но нека да приемем за момент, че Гошев и Овчаров наистина са прави. Тогава поръчителката на надписа (съпругата на „цар Асен“) трябваше да се изтъкне като снаха не на някой друг, а на цар Иван Шишман, тъй като е омъжена за брат му – Иван Асен V. Но такова нещо в надписа няма. Съпругата на „цар Асен“ подчертава (и то на първо място), че е снаха на цар Иван Александър. Тази категорична посочка очертава една-единствена възможност: събитията от надписа са станали в годините на неговото управление, т. е. между 1331 и 1371 г.

Догадката на Овчаров, че споменаването на Иван Александър е някак странично (всъщност то си е директно), без необходимата титулатура за автократор и оставяло усещането, че той вече „не бил между живите“[19], не може да убеди никого. Защото е почерпена единствено от предвзетото му становище, което вече е причислило Иван Александър към света на покойниците. А това, че липсата на титлата автократор (правилното е, разбира се, „самодържец“) отново подсещала за кончината на Иван Александър, си остава лично негово мнение. Тази титла е задължителна само при положение, че надписът е от негово име. Същевременно Овчаров сравнява титлата „превелик цар“ на Иван Александър с тази на Асен, който е назован „цар болгаром“. Отново с намерението да внуши мисълта за наскоро починалия Иван Александър. Всъщност през онази епоха търновските самодържци неизменно се титулуват „велик цар на всички българи и гърци“ – не само Иван Александър, но и приемникът му Иван Шишман. Останалите „млади царе“ (през 30-те години те са трима) имат титли от по-нисш порядък. В противен случай трябва да приемем, че „цар Асен“ от погребалния надпис е бил титулярен владетел, което, разбира се, не може да бъде истина. Няма нищо смущаващо в малко превзетата титла „превелик цар“ по адрес на Иван Александър. При управлението му книжовниците се надпреварват да го кичат с титли и епитети, които на моменти представляват истински водопади от ласкателства. Примерно в Софийския песнивец той е даже „цар на царете“. Титла, която подобно на „превелик цар“ се среща един-единствен път.

Критичният момент при датирането на погребалния надпис е посочката на ред 7, където е изписано **ЛѢТ8 Н̃І**. Аз и сега съм съгласен с И. Гошев, че в този пасаж са отбелязани годините на управлението на титулярния владетел. Според Гошев – това е Иван Шишман, аз приех, че става дума за Иван Александър. Странният знак, който е изписан след буквата „**Т**“, остава неразчетен[20] Някои го приемат като лигатура на „**Ѻ**“ и „**М**“, но подобно съчетание не се среща другаде. При тълкуването на този „топос“ за Овчаров има две възможности: 1) това да е „грешка на писача“ и 2) особен разделителен знак, който „се срещал пред цифрите“[21]. Да обявяваме за грешка онова, което не можем да проумеем, е меко казано несериозно. При положение, че издълбаването на текста било поверено на много опитен (царски) писач, чиято уверена и сигурна ръка извайва буквите върху мрамора.

Втората възможност, предложена от Овчаров (знак, който стоял пред цифрите) е лишена от смисъл, защото през онази епоха „цифри“, подобни на съвременните, няма. При подобни случаи те се изписват с помощта на буквени комплекси, с титла отгоре, за така наречената „десетица“ и „единица“ в съчетанието **Н̃І**. А когато се изписват годините от сътворението на света, пред първата буква от комплекса се изписва знакът ҂, който в случая е знак за „хилядна“. Но по начертанието си този знак е съвършено различен от загадката, която стои на ред 7. Няма съмнение обаче, че краят на този ред трябва да се разбира като „18 години“. Ние тълкувахме посочката, че събитията около смъртта на „цар Асен“ са станали през „осемнадесетата година“ от управлението на цар Иван Александър, т. е. през 1349 г. (1331+18=1349). Припомнихме също, че при този владетел наистина съществувала практиката важни събития да се датират от годината на възцаряването му. Примерно в Житието на св. Теодосий се съобщава, че антиеретическият събор в Търново се състоял в „28-ата година от управлението на Иван Александър“, т. е. през 1359 г.[22] Н. Овчаров е на друго мнение. Според него там ставало дума за възрастта на „цар Асен“. Приведени са и няколко примера в подкрепа на неговото твърдение – **ЖНВНХЬ ЛНТЪ П̃Н** (живях 88 години),**ИМАЦІН ЛѢТ Р̃К** (имах 120 години!!) и др. Работата обаче е там, че посочените от Овчаров текстове не потвърждават неговата теза не защото повечето са от сръбски източници, а заради пояснителния текст, който предшества годините: „имах 120 години“, „управлявах 40 години“ и т. н. А в нашия надпис подобни пояснения липсват. Това не е убягнало от вниманието на Овчаров и в превода си на това място (по-точно в допълването на текста) той предлага една невъзможна конструкция „18 години (едва беше навършил...“).

Честно казано, на времето аз също изпробвах подобен вариант, т. е. в края на ред 7 да са отбелязани годините на „цар Асен“. Но подобно тълкуване се оказа неприемливо. Всички специалисти по старобългарски език, с които се консултирах, ме убеждаваха, че според логиката на текста и на граматичната му конструкция това е невъзможно. Докато годините на управление или т. нар. световни години се изписват точно по този начин[23].

Лично аз останах изненадан, че Овчаров приписва 18-годишна възраст на „цар Асен“ еднопосочно, като ги свързва единствено с Иван Асен V, синът на Иван Александър от втория му брак с еврейката. За годината на неговото раждане са изказани различни мнения. Всички те се основават на впечатлението от една миниатюра от Лондонското четвероевангелие, където Иван Александър и „новопросвещената“ Теодора са нарисувани заедно с невръстните им синове – Иван Шишман и Иван Асен V. Миниатюрата е от 1355/1356 г. и в нея Иван Асен V е представен като съвсем малко момче. Н. Овчаров приема, че Иван Асен V е роден някъде през 1352/1353 г., значи на миниатюрата е 2-3-годишен. Даже се позовава на това, че аз лично съм я предпочел. Без да поясни, че съм използвал уговорката „може би“[24]. Към тази 1352/1353 г. Овчаров прибавя още 18 години (възрастта на Иван Асен V) и получава годината 1371. Тогава на 17.II. починал цар Иван Александър и се състояла прочутата битка при Черномен (26.IX.). В края на същата година той отнася и „първото доказано голямо турско настъпление в България" по посока на Ихтиман и Самоков[25].

Естествено е в случая да възникнат наймалко два въпроса. Защо Овчаров подхожда избирателно и не приема примерно 1352 г. за рождена на своя герой? Това е избягнато съзнателно, тъй като тогава би се получила годината 1370, а тя не пасва на предварителната му схема. Интересно как би се справил със загадката, ако например възприемеше предположението на А. Бурмов, който броеше за рождена година на Иван Асен V – 1350[26]. Или пък мнението на И. Дуйчев, според когото на миниатюрата Иван Шишман е на около 14 години[27]. А тъй като е видимо, че между него и брат му няма голяма разлика в години, излиза (поне според Дуйчев), че Иван Асен V трябва да е роден някъде през 1345 г. Тези мнения, разбира се, Овчаров е премълчал. Работата не е в избирателния му подход, а в това, че от миниатюрата е невъзможно да се съди за точната възраст на царските синове, а още по-малко за рождените им години. Всеки от изследователите предлага варианти съобразно със собствените си виждания. Ще рече, всяко пресмятане с помощта на „18-годишна" възраст е в сферата на предположенията, следователно – недоказуема.

Овчаров е премълчал и значи изключва една друга възможност: 18 години, които според него сочели възрастта на „цар Асен", да се свържат евентуално с личността на Иван Асен IV, третия син на Иван Александър от брака му с влахинята Теодора. Според Бурмов този царски син бил роден някъде през 1327/1328 г. И. Божилов пък допуска това да е станало между 1328 и 1331 г.[28] С положителност обаче знаем едно: Иван Асен IV е роден в Ловеч преди възцаряването на своя баща, т. е. преди 1331 г. Ако подобно на Овчаров подходим избирателно към вариантите и изберем 1331 г. като рождена на Иван Асен IV, тогава излиза, че събитията, които освидетелства погребалният надпис, са станали през 1349 г. (1331+18=1349). Същата година отговаря и на „осемнадесетата година" от управлението на Иван Александър. Не ми е известно дали поне за момент Овчаров е пробвал този вариант. Лично аз съм го пресмятал много пъти. В крайна сметка се отклоних от него заради категоричния изказ на посочката в ред 7: там са фиксирани „18-те години" от управлението на Иван Александър, а не годините на „цар Асен".

Възприел вече предвзетото становище, че в погребалния надпис се говорело за Иван Асен V, Овчаров насочва вниманието си към следващия ред 8, на който се чете: **Б̃ЖІЄѦ ОYТѠЛЄН Б̃ЬНО НЗ** [29]. Той правилно отбелязва, че глагола **ОYТОЛНТН** има значението на „уговарям", „убеждавам", „успокоявам", че даже и на „усмирявам" в смисъл на „потушавам". И. Срезневски дава два примера, които могат да се тълкуват в последния смисъл: „потушавам мълва", в случая „брожение", и „потушавам метеж" – все със сила. Последните две букви на този ред (**НЗ**) Овчаров развързва като „измаилтяни". И бърза да заключи с констатацията, че „очевидно ставало дума за действие срещу измаилтяните"[30]. Според него загубената част от този ред можела да се възстанови в два примерни варианта: 1) уговорено било примирие с турците и 2) турският натиск бил „усмирен с военна сила". В края на първата си статия той е още по-категоричен: победата на Иван Асен V при София изтласкала турците от някои завладени вече български територии и дала неколкогодишен отдих на цар Иван Шишман[31]. При четенето и тълкуването на ред 8 Овчаров остава верен на възприетия от него избирателен подход. Той придава на глагола **ОYТОЛНТН** само едно значение („усмирявам с военна сила"), а в края на реда, там, където се чете **НЗ**, той попълва думата „измаилтянин". Всичко това му е било необходимо, за да изгради хипотезата си за победна битка на Иван Асен V при София. Докато всъщност това **НЗ** може да бъде нещо друго. Примерно предлогът **НЗ** = „от", „из". Тогава целият ред 8 може да се прочете, че по волята божия цар Асен „бил уговорен от" или „бил убеден от", което според нас е най-вероятно. Възможни са и други варианти. Примерно НЗ да е началото на **НЗВОЛНТН** (одобрявам), **НЗВѢСТНТН** (известявам, разбера), **НЗЛАЗНТН** („излизам", примерно на война) и т. н.[32] По този начин ред 8 се „изчиства" от измаилтяните и героиката, с които го е натоварил Овчаров. И най-вече с произволната „победна битка при София" спечелена от „цар Асен". Що се отнася до констатацията му, че през 1371 г. се състояло „първото доказано голямо настъпление на турците срещу България" (той има предвид удара им по посока на Костенец и Ихтиман), оставяме на съвестта му да прецени как да се квалифицират предишните турски погроми в Тракия, завладяването на Ямбол, Стара Загора и останалите български крепости на юг от Балкана.

В желанието си да изкара на всяка цена Иван Асен V героя от погребалния надпис, Овчаров прибягва до произволно четене и тълкуване на ред 9, по-точно на неговия край.

Първо, когато чете там **НГА Р[А]ДЇ** и го тълкува „заради игото". При това си е позволил да притури едно „А" между буквите „Р" и „Д" (за да получи думичката**РАДЇ**). Тази необходима според него корекция той обяснява с евентуална грешка на писача на надписа. Това пък е направо произвол. Защото в целия надпис няма пропуснато нито едно „А"[33]. На Овчаров тази „грешка на писача" е необходима, за да оправдае думичката „ради", което пояснява „игото" **НГА** пред нея. Така че в този ред не е записано никакво „иго". За подобно нещо може да става дума едва след окончателното покоряване на България.

В самия край на същия ред Овчаров съзира лигатурно изписване на буквите „**А**" и „**Г**" и по този начин възстановява думата „агаряне". Така вече пасажът в ред 9 се чете „заради игото на агаряните", т. е. турците. Тази реконструкция е неприемлива по две причини. Първо, защото в края на надписа ясно се чете не „**АГ**", а „**АР**", като буквите са изписани слято. И второ, защото писачът на надписа предпочита да назовава турците „измаилтяни" (примерно на ред 6 и на ред 8, според един от вариантите на самия Овчаров). И изведнъж на следващия ред турците са назовани вече „агаряни". Овчаров трябва да обясни дали по този начин писачът е искал да избегне тавтологията.

Коректността задължава да се отбележи, че при четенето на този пасаж от ред 9 Овчаров предлага втори вариант. Като приема за възможно в края наистина да се чете „**АР**", той получава странната дума **ГАРАРДІАРЬ**. И припомня, че подобна дума (**ГАРДИНАРЬ**) се среща в Българската анонимна хроника от XV в. Там, където се говори, че през 1396 г. маджарският крал Сигизмунд потеглил към Никопол с всички западни сили: „риги наречени князе, властелини панове и **ГАРДИНАРѢ СИЛНЫХЬ ЖЄ И ФРАНЅЄСТИ**". Овчаров приема тълкуването на И. Тютюнджиев, един от последните проучватели на Хрониката, според който **ГАРДИНАРЬ** имала значението на „военачалник"[34]. Като отбелязва правилно, че тази странна дума има несъмнено френски произход, Овчаров ѝ придава значението на „страж", „гвардеец"[35]. За съжаление обаче с този термин в Хрониката са означени не някакви си „военачалници", „гвардейци" или „стражи", а „рицари". В превод цитираният погоре текст от Хрониката изглежда така: „силни рицари, особено френци"[36]. И наистина, тъкмо френските рицари съставлявали ударната сила на кръстоносния поход през 1396 г.

Превзел веднъж мнението за „гардинарите", Овчаров възстановява думата „дружина" и е уверен, че в липсващата част от ред 9 се говорело за „състава на дружината на цар Асен, гардинари, князе, боляри и т. н.". Произволността на възстановката му личи найдобре от факта, че „рицари" (подобни на „силните гардинари", споменати в Българската хроника от XV в.) у нас никога не е имало.

Накратко казано, всичките варианти от реконструкциите на Овчаров на ред 8 и 9 са много далеч от истината. Заради неточните попълвания на текста и най-вече заради избирателния му подход, който предварително е извел личността на Иван Асен V за героя от погребалния надпис. Не става ясно и откъде Овчаров черпи вдъхновение за военен успех срещу турците („частична военна победа") след страшната за християните битка при Черномен. Проверени исторически извори освидетелстват друга картина: положението на цар Иван Шишман изглеждало отчаяно. Найдобре описва покрусата, обхванала балканските народи, Исай Серски. Когато разказва за „разбоя" при Черномен, той констатира следното: „Измаилтяните се разлетяха по цялата земя като птици във въздуха. Нямаше ни княз, ни вожд или наставник ... нито избавител, нито спасител, но всички се изпълниха с турски страх пред измаилтяните, та храбрите сърца на доблестните мъже се превърнаха в най-слаби женски сърца." В противовес на тази наистина печална картина, Овчаров противопоставя „победата на цар Асен" при София и отблъскването на турския натиск само месеци след тъжните размишления на Исай Серски. Такава победа наистина би изглеждала чудесно на фона на поредицата военни неуспехи, които българите претърпели дотогава. Обаче в проверените исторически извори подобно събитие през 1371/1372 г. не е хроникирано, просто защото такава победна битка не се е състояла. Дължим я на въображението на Овчаров, а той пък на „правилното разчитане" на изгубената част от погребалния надпис.

Във втората си статия Овчаров привежда допълнителни доказателства в полза на своята теза. В специален параграф (озаглавен „Битката"[37]) са интерпретирани различни източници: като се започне от османските хронисти (Коджа Хюсеин, Саадедин, Мехмед Нешри и др.) и се стигне до записаното от немските пътешественици от XVI в. Всички те, според него, по един или друг начин са отразили битката на Иван Асен V. Наистина повечето от тях съобщават за сражения между българи и турци около Траянови врати и София. Но свързването им само с една личност и датирането им в една година (хаотично и без система) крие много рискове.

При анализирането на някои османски източници Овчаров достига до заключението, че под името „Лас" (записано у Нешри) трябва да се види не сръбският княз Лазар (неговото име Нешри изписал като „Лаз"), а личността на Иван Асен V. Защото до 1371 г. княз Лазар бил дребен владетел в северна Сърбия[38], следователно нямал нито интереси, нито възможности да предприеме действия по посока на София. Интересен подход! Заковал веднъж годината 1371/1372 на раменете на Иван Асен V, Овчаров не позволява на никой друг да присъства около София през 70-те години на столетието. Правилният подход очевидно е противоположният.

От многократни проверки се нуждаят сведенията на немските и австрийските пътеписи от XVI в. Овчаров се опитва да ги реабилитира с уговорката, че Бенедикт Курипешич (най-ранният от тях) е записал отглас от битката на Иван Асен V „само век и половина след провеждането й"[39]. Но в посочения автор няма и помен за някаква битка между българи и турци. От цитираните десет пътеписа, които привежда Овчаров[40], само четирима (Антон Вранчич, Ханс Дерншвам, Мартин Грюневег и Райнхолд Лубенау) споменават за битки при Траянови врата. Но тези автори са писали през втората половина на XVI в. В техните разкази се говори, че предводителите на българите били Крали Марко и Баба Новак. Според Овчаров виновни са народните предания, които променили имената на Иван Асен V и някакъв сръбски владетел, който му се притекъл на помощ. Как е стигнал до подобно заключение, не става ясно. Както и смайващото му предположение, че по всяка вероятност Баба Новак е историческа личност от XIV в.[41]

Известно е, че след 1371 г. военното напрежение между турци и българи стихнало за известно време. Цар Иван Шишман сключил мир със султан Мурад и даже успял да си върне някои територии. Всички тези придобивки Овчаров обяснява със саможертвата на Иван Асен V и частичната му военна победа около София. За това му е било необходимо да се занимае (макар и накратко) с предложението на Мурад да се ожени за сестрата на Иван Шишман, хубавата Кера Тамара. В началото то наистина слисало българите и срещнало съпротивата на българския цар. Неизвестно защо Овчаров твърди, че отказът на Шишман представлява „още едно свидетелство за изхода на битката при София"[42]. Излиза, че Иван Шишман намерил сили да се противопостави на Мурад след успехите на Иван Асен V, които довели до временно отстраняване на турската заплаха. Неизвестно защо той пренебрегва добавките към Бориловия Синодик, където се пее вечна памет на Кера Тамара, че „освободила своя народ". Изказът на първоизточника е категоричен. Излиза, че саможертвата на „обручената" на султан Мурад не била напразна. „Освобождението", за което говори добавката, трябва да се свърже единствено с освобождаването на някои български територии: на първо място Самоковско и Ихтиманско. Пак на този брак се дължал и близо десетгодишният мир със султан Мурад. Новото турско раздвижване (по посока на София) започнало след смъртта на Кера Тамара, в началото на 80-те години. Този продължителен турски натиск е отразен във византийските и османските хроники. Тези сведения Овчаров пренася във времето и ги приписва на Иван Асен V.

В заключение ще отбележа следното. Овчаров несъмнено е прав, че тезата на И. Гошев, който отнася погребалния надпис към времето на цар Иван Шишман, никога не е била напълно изоставена. Въпреки че винаги е имала суровите си критици. Новата й интерпретация, предложена от Овчаров, я дискредитира може би окончателно. Произволните му възстановки едва ли правят „достоверни данните от цяла група извори" за значителна битка между българи и турци през 1371/1372 г.[43] Сведенията на погребалния надпис по-скоро им противоречат.

Вече са изпробвани всички възможни варианти за датирането на погребалния надпис и неговия коментар. Първият е на И. Гошев, който го отнася към 1388 г.; вторият на Й. Андреев – 1349 г.; третият на И. Тютюнджиев – 1355 г. [44]; четвъртият на Овчаров – 1371/1372 г. Бъдещето ще покаже кой от тях е правилният. Аз все още се надявам, че липсващата плоча (плочи) от погребалния надпис ще излезе при археологическите разкопки на църквата „Св. четиридесет мъченици" в Търново. Докато това не стане, никой няма право на становището, че единствен сред останалите е достигнал до светата истина. Най-малко колегата Н. Овчаров.

[1] **Н. Овчаров. За правилното разчитане на търновския надгробен надпис от църквата „Свети че-**

тиридесет мъченици“ (по повод на една хипотеза). – Археология, 1995, № 1, 46-52; Пак той, Цар Иван Асен V и неговата смърт през 1371-1372 г. – В: Културни, исторически и етнополитически отношения между християнството и исляма на Балканите XIV-XV в. С., 1995, 45-56.

[2] **Й. Андреев.** България през втората четвърт на XIV в. С, 1993. Книгата е издадена от Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

[3] **Виж: Й. Андреев.** Пос. съч., с. 108 и сл.

[4] **Н. Овчаров.** За правилното разчитане..., с. 46, говори за „каменни плочи“, което, разбира се, не е вярно. Трудно може да се сбърка мрамор с камък, което ми дава повод да заключа, че той изобщо не е виждал оригинала на надписа, изложен в Археологическия музей в София.

[5] **Й. Андреев.** Пос. съч., Обр. 7. Чудесно издание на надписа има и в корпуса на: **К. Popkonstantinov, O. Kronsteiner.** Altbulgarische Inschriften. 2. Старобългарски надписи. Die slawischen Sprachen. Bd. 52. Wien, 1997, S. 169.

[6] Повечето от тези грешки са изправени във втората му статия. Но в началото на надписа продължава да стои **АЗЪ** вместо правилното **АЗЬ**. Странно е при това положение защо Н. Овчаров изтъква 15 различия в четенето на надписа в моето първо и второ издание. Както е прието, в подобен случай се гледа последното, където са отстранени грешките в първата публикация. Впрочем тя е отпечатана в Трудове на ВТУ „Кирил и Методий“, Т. XXXI, 3, 1984, с. 45. Навремето те бяха последната грижа на издателство „Наука и изкуство“, коректури не се пращаха и въпреки усилията ми не успях да отстраня забелязаните грешки.

[7] Там изобщо няма пропуснати титли, нито пък погрешно изписване на името на цар Иван Александър. Н. Овчаров твърди, че на ред 15 стоóÉÜ **ННѢГО**, вместо правилното **ННОГО**. В приложеното от нас факсимиле всъщност е отбелязано **ННОГО**, като буквите „Н“ и „Г“ са предадени в лигатура, а буквата „О“ е изнесена над тях. Виж факсимилето, приложено към статията.

[8] **Н. Овчаров.** За правилното разчитане..., с. 47.

[9] Пак там, с. 47.

[10] Пак там, с. 47.

[11] Пак там.

[12] Пак там, с. 48.

[13] Пак там.

[14] **И. Божилов.** Фамилията на Асеневци. С., 1985, с. 193; **Й. Андреев.** Пос. съч., с. 139.

[15] И. Божилов. Пос. съч., с. 206.

[16] Н. Овчаров. За правилното разчитане..., с. 48. Там без никакви доказателства се твърди, че „великият войвода Константин“ (споменат в добавките към Бориловия синодик) бил зет на цар Иван Александър? Това лековато предположение, което никой и никога не е правил, е почерпано вероятно от сходствата на имената, т. е. има се предвид деспот Константин, съпруг на Кера Тамара, дъщерята на цар Иван Александър. Не е необходимо да доказваме доколко далеч стоят една от друга титлите „деспот“ и „велик войвода“. Последната е второстепенна в царския ни двор. Впрочем подобно отъждествяване на двете личности няма да срещнем и в изследването на И. Божилов. Пос. съч., с. 215, където на деспот Константин е отделено подобаващо място.

[17] **Н. Овчаров.** За правилното разчитане..., с. 49.

[18] Пак той, Цар Иван Асен V ..., с. 45.

[19] Пак той. За правилното разчитане..., с. 51.

[20] В преписа на надписа, приложен в първата статия: Н. Овчаров. За правилното разчитане..., с. 47, на това място е изписал **ЛѢТОМ** и е прибавил в скоби едно sic!, т. е. „точно така“, което е повече от съмнително.

[21] **Н. Овчаров.** За правилното разчитане..., с. 49.

[22] Подобна „годишнина“ е отбелязана и в един надпис на цар Иван Асен II, където се чете, че прочутата битка при Клокотница се състояла в „дванадесетата година“ от неговото управление. Този надпис подобно на погребалния надпис на „цар Асен“ се намира също в търновската църква „Св. четиридесет мъченици“. Хроникирането на събитията от „годините на встъпването на престола“ от управляващия владетел в двата надписа е много показателен.

[23] Примерно графита от с. Крепча, Търговищко: ЛѢТО Ѕ̃ѴЛ (в годината 6430=920/921) – срв.: **K. Popkonstantinov, O. Kronsteiner.** Altbulgarische Inschriften. 1. Старобългарски надписи. Die slawischen Sprachen. Bd. 36. Wien, 1994, S. 49. По същия начин започва и Варошкият надпис: ЛѢТО Ѕ̃ФД, т. е. 6504 г. от сътворението на света = 997/998 г. – срв.: **Й. Иванов.** Български старини от Македония. С., 1970, с. 27.

[24] **Й. Андреев.** Пос. съч., с. 288.

[25] **Н. Овчаров.** За правилното разчитане..., с. 52.

[26] **Ал. Бурмов.** Критични бележки върху съобщението на „Българската хроника“ за битка при София. – В: Избрани произведения. Т. I. С., 1968, 292-293.

[27] За това виж бележките ми в: **Й. Андреев.** Пос. съч., с. 294, бел. 21.

[28] **И. Божилов.** Пос. съч., Притурка 3, с. 460.

[29] Впрочем при предаването на думата БЪНС Овчаров е допуснал две грешки: изписва големия вместо малкия „ер“ и „десетичното“ „I“ вместо „Н“.

[30] **Н. Овчаров.** За правилното разчитане..., с. 49.

[31] Пак там, с. 51.

[32] В подкрепа на своята теза Овчаров е можел да приведе глаголите **НЗГЫБНХТН** (загина), **НЗДЫХАТН** (издъхвам, умирам) и т. н.

[33] С изключение на ред 2 и 6. Там в думата „цар“ буквата „А“ е спестена, но отгоре има титла, т. е. знак за съкращение.

[34] **И. Тютюнджиев.** Българската анонимна хроника от XV в. В. Търново, 1992, с. 83.

[35] **Н. Овчаров.** За правилното разчитане..., с. 50.

[36] Тъкмо по този начин е преведен пасажът в Христоматията на М. Генов и Б. Ангелов още през 1922 г. – виж: **М. Генов, Б. Ангелов.** Стара българска литература. С., 1922, с. 464.

[37] **Н. Овчаров.** Цар Иван Асен V..., с. 49 и сл.

[38] Пак там, с. 51.

[39] Пак там, с. 52.

[40] Пак там, с. 56, бел. 25.

[41] Интересен е подходът на Овчаров към песните и преданията, свързани с името на „цар Ясен“. Те се локализират само в Софийско, а не и в Самоковско, както твърди Овчаров. Лично съм обхождал тези места. „Цар Ясен“ стоял в крепостта Урвич и след поражението побягнал към землището на село Лозен, Софийско, където местните предания локализират лобното му място. Повлиян, види се, от писмото на Е. Каронов до М. Дринов, в което личността на „цар Ясен“ се смесва с Иван Шишман, Овчаров приема, че „цар Ясен“ загинал при крепостта Рожна, в Чамурлийското поле, което не може да бъде истина.

[42] **Н. Овчаров.** Цар Иван Асен V..., с.. 53.

[43] Пак той. За правилното разчитане..., с. 53.

[44] Тютюнджиев получава тази година, като приема, че „осемнадесетте години“, които се четат на ред 7, трябва да се свържат с обявяването за цар на Иван Асен IV. Знаем, че той е коронясан за „млад цар“ някъде в началото на 1337 г. Не е за вярване обаче, че с това събитие трябва да се отчитат изминалите години. Най-малкото, защото „младите царе“ дължали абсолютно подчинение на царя-баща и не биха си позволили (нито пък съпругите им) да афишират по този начин блясъка на царската си корона. Впрочем подобен случай няма и във Византия.

Що се отнася до това дали Иван Асен IV е загинал в битка с турците през 1355 г., ще отбележим следното. В погребалната миниатюра на Ватиканския препис на Манасиевата хроника е представено погребението на същия този Иван Асен IV. Над него художникът е изобразил баща му Иван Александър с широка черна брада. Значи този портрет на цар Иван Александър трябва да е от 1355 г., поне според пресмятанията на Тютюнджиев. Друг портрет на същия владетел (пак по натура) е запечатан върху една миниатюра от Лондонското четвероевангелие. Както е известно, то е датирано от 1355/1356 г. В този портрет царят е с много изпито лице, с побеляла двурога брада. Сравняването на двата портрета дава да се разбере, че в Лондонското четвероевангелие Иван Александър е видимо остарял – поне с 5-6 години. А според пресмятанията на Тютюнджиев те са на разстояние от една година, че и по-малко. Този прост пример свидетелства колко далеч от истината е предвзетото му мнение, че смъртта на Иван Асен IV трябва да се отнесе чак към 1355 г.

ГЕРИЛОВСКИЯТ НАДПИС

Николай Овчаров

Наскоро бе публикуван интересен надпис от фонда на Историческия музей – Търговище. Той е върху каменен блок от средновековната църква до с. Черковна и се датира в XIII – XIV в. В текста се споменава старият град Герилово в околностите на днешната Върбица, където отивал някой си Радослав да вземе колак (обреден хляб)[1].

Историческата интерпретация на надписа е направена добре. Не така обаче стои въпросът с епиграфската част. Подобно на други свои разработки върху текстовете с много липси, К. Попконстантинов възстановява произволно думи, а понякога добавя несъществуващи букви или части от тях. Този автор първо си съставя прочит на надписа и после го адаптира към запазеното. Ще илюстрирам думите си с Гериловския надпис, чиито естампаж свалих в Търговищкия музей (обр. 1). Нека видим как стоят нещата при К. Попконстантинов:

АЗЪ РАД [О] СЛАВЪ [ПИ]
САХЪ [ОТРОК, СЛОУГА, ПОПЪ, РАБЪ]
[МА] НАСТИ
РИСКЫ ИДѢХЪ ВЪ ГЄ
РИЛОВО ЗА КѠЛАКА.

Ще започна с една рисунка и част от текст, изпълнени вляво и отдолу на основния надпис. От моя естампаж се вижда, че там е запазено **АЗЪ ДРАГ**... без възможности да се прочете нещо нататък поради отчупване на камъка. Според К. Попконстантинов се четяло женското име Драга. Отдолу пък е издраскана рисунка на кон и може би конник, които той отбелязва, но кой знае защо не копира.

Както се разбира от моя естампаж, първи и втори ред от главния надпис са почти унищожени. Съгласен съм, че там стои името Радослав, но то е с много повече буквени липси от отбелязаните. Във втори ред сигурно е само **САХЪ** в началото, което действително е част от **ПИСАХЪ**. Всичко нататък е съвсем произволна интерпретация.

Всъщност не съвсем произволна, защото е насочена към обосновката на трети ред. В началото К. Попконстантинов оформя съчетанието **РНСКЪІ**, което трябва да завърши думата „манастирски“. Освен явните граматически несъответствия (излишна буква в тази дума, ненормално разделяне на името и социалното положение от глагола „писах“), тук вече има сигурни пропуски и може би фалшификации. Първата дума в трети ред завършва на Н, а краят на реда – на **Р**. Но най-важно е, че в началото е изпълнена буквата **Є**, а не **С**, променящо целия смисъл.

Всъщност там е оцелял краят на дума, завършваща с буквите **РНЄ**. Може да се смята, че това е църковното име на писача. Имената от гръцки произход, окончаващи на – ίος, – αῖος, – έος в им.. п. ед. ч. се формират под влияние на звателен падеж – **ЮДѢЄ, АРНІЄ, ГЕОРГНІЄ**[2].

През XIII – XIV в. мирското и духовното име често се използват заедно. Ще приведа за пример преписката от Свърлижкото евангелие (1278/1279), където писачът е Костандин четец, но също и Войсил граматик, а книгата е предназначена за презвитер Георги, наричан и поп Радослав[3].

Следва въпросителното местоимение **КЪІН**, изписано в кратката форма **КЪН**. Тук то играе роля на относително местоимение, и то в неутрална позиция на съюзна дума[4]. В края на реда К. Попконстантинов е пропуснал една буква, която е грешка на писача в името на селището. Така в надписа става дума за Радослав с неразбираемо днес църковно име, **КЪІН** („този същият, който) идвал (**НДѢХЪ**) в Герилово, за да вземе КѠЛАКА. А ето и запазеното от текста по моя естампаж:

АЗЪ РАД [О] С [Л] А [ВЪ] [ПН]
САХЪ.............АТ.
РНЄ КЪН НДѢХЪ ВЪ ГЄР
РНЛОВО (sic!) **ЗА КѠЛАКА.**

Добре се вижда, че насилието над текста не води до нищо добро. Средновековните надписи са достатъчно интересни и носят неоценима информация за автентичния старобългарски език.

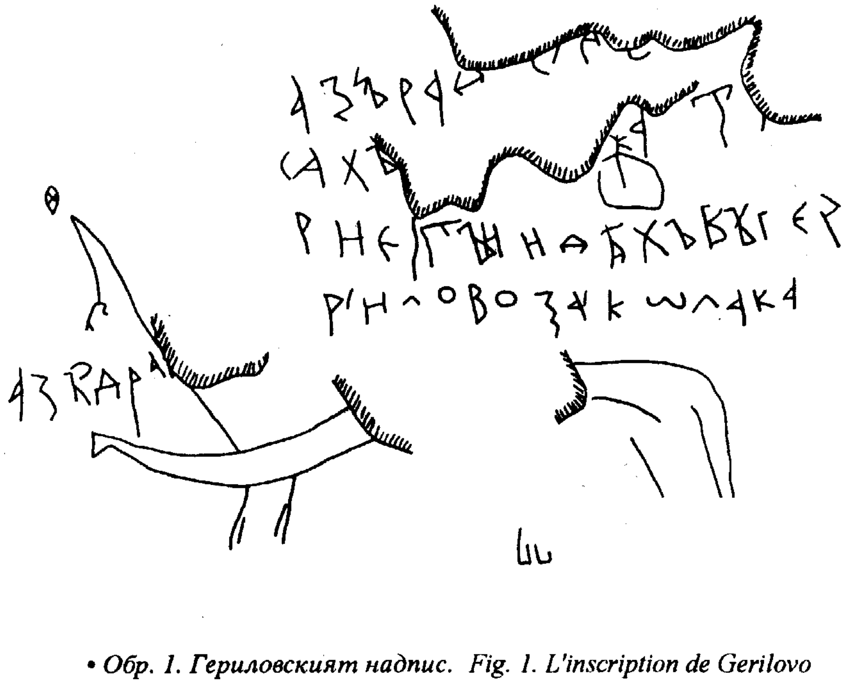

• *Обр. 1. Гериловският надпис. Fig. 1. L'inscription de Gerilovo*

---

[1] **К. Попконстантинов, А. Конаклиев.** За два епиграфски паметника от Герлово. – В: Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XIV – XVIII в. (международна научна конференция. В. Търново, май 1987 г.). В. Търново, 1992, 137-140.

[2] Приведените примери са взети от изследването: A. Vailland. Grammaire comparée des langues slaves, IV. La formation des noms. P. 1974.

[3] **Ив. Дуйчев.** Из старата българска книжните. II. С., 1944, 355-356.

[4] Граматика на старобългарския език (под ред. на Ив. Дуриданов). С., 1991, 244-246; 338.

НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ „НОВИ ПРОУЧВАНИЯ ВЪРХУ ПРАИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ“

Секцията за праисторическа археология в АИМ – БАН организира поредната тематична научна конференция по проблема на проучванията на праисторическия период в българските земи. Конференцията беше посветена на 80-ата година от рождението на проф. Г. И. Георгиев и се проведе от 22 до 24 януари 1997 г. в сградата на НИМ – София. Присъства почти цялата колегия на археолозите-праисторици от столицата и страната. Тя изслуша с внимание встъпителните думи на ръководителя на Секцията за праисторическа археология в АИМ – БАН, ст. н. с. В. Николов, който изтъкна важността на археологическите проучвания върху праисторията на българските земи и направи кратък преглед на постигнатото досега в тази насока. На конференцията бяха представени 29 доклада, третиращи проблеми от епохата на палеолита до ранната бронзова епоха, включително и 3 доклада от областта на интердисциплинарните изследвания. Хронологически и тематично докладите могат да бъдат систематизирани в следните групи:

I. Доклади върху палеолита в българските земи

Единственият доклад по темата беше представен от **С. Иванова** и третира проблемите на най-ранното заселване на Западните Родопи. Разгледани бяха промените в геоморфологията на климата на района в края на плейстоцена, както и резултатите от изследването на 7 находища на кремъчни артефакти и над 15 находища на кремъчни суровини. Артефактите се отнасят към различни периоди на средно- и къснопалеолитните култури. Поставен беше и въпросът за възможността някои от наличните материали да са свързани със заселване от времето на ранненеолитната епоха.

II. Доклади върху неолита в българските земи

Ранненеолитната проблематика беше застъпена в 5 доклада. **М. Гюрова** представи резултатите от трасологичното (функционално) проучване на ранненеолитните кремъчни ансамбли от селищна могила Караново – пластове I и II, и селищна могила Азмак – хоризонти I–V, отнасящи се към култура Караново I – азмашки вариант. Бяха изложени и коментирани данните за конкретното предназначение и използване на различните категории и типове изделия в рамките на двете колекции. Изтъкнаха се някои характерни особености на ансамблите на базата на синхронни и диахронни корелации. **А. Бакъмска** и **С. Чохаджиев** докладваха за най-долния пласт на ранненеолитното селище Крайници, Дупнишко. Материалът, който не съдържа рисувана керамика, е отнесен от авторите към монохромния етап на ранния неолит. Г. Ганецовски представи материали от обхождане на м. Валога край с. Оходен, Врачанско. Сред събраните керамични фрагменти са идентифицирани три хронологически групи материали, които се отнасят съответно към монохромния етап на ранния неолит, към рисувания етап (култура Градешница – Кърча) и към халколита. **Т. Стефанова** изложи данни от сравнителен анализ на керамични форми от монохромния етап на ранния неолит и от етапа на най-ранната рисувана керамика и лансира тезата за тяхната синхронност. В. Николов представи културно-хронологическото подразделяне на ранния неолит в днешна Западна България. Към I етап са отнесени групите Гълъбник I, Слатина и Карпато-Дунавската култура на ранния неолит (включително в днешна Северозападна България), а към II – групите Кременик – Анзабегово, Кремиковци и Градешница – Кърча.

След изчерпването на този тематичен блок от доклади се проведе дискусия. **В. Попов** изтъкна, че проблемът за монохромния ранен неолит е в начална фаза на проучване и интерпретациите без добро и цялостно познаване на материала са прибързани. Материалът, който предполага съществуването на монохромен неолит в Североизточна България, произхожда от селищата Помощица, Орловец и Копривец, а той още не е допроучен и въведен в обращение. **Я. Бояджиев** застъпи тезата, че керамичните комплекси са изменчиви и мобилни и за да ги сравняваме, трябва да се базираме на цялостно проучено селище (респективно керамичен комплекс). Валидните критерии за синхронизация на културните явления са преди всичко абсолютните датировки по методите C_{14} и археомагнетизъм. От Поляница – платото има четири сигурни дати, които са по-ранни от най-ранните дати за Караново I в Тракия. По C_{14} селището Чавдар дава едни от най-ранните дати за ранен неолит в България, който е представен от 7 строителни хоризонта (3 м напластявания) с тъмнорисувана керамика. Логично е да се приеме, че тази керамика възниква в Чавдар и впоследствие се разпространява в съседните райони. **В. Николов** репликира, че казаното е пълен абсурд, защото VII хоризонт от Чавдар е синхронен с началото на класическото Старчево. Селището дава паралели с материали от Азмак, Караново и Казанлък. Що се отнася до датите от Чавдар – те са необясними, защото противоречат на цялата установена хронология. От друга страна – абсолютната хронология не може да бъде база за относителна хронология. Основен и безспорен критерий за последната е керамиката. И накрая – отсъствието (засега) на монохромна фаза на ранния неолит в Тракия не може да се смята за аксиоматично. Сигурно е обаче, че носителите на ранненеолитната култура не са заселили Тракия, преминавайки от Мала Азия през Босфора.

След дискусията конференцията продължи с доклада на **С. Чохаджиев**, който говори за финала на ранния неолит във Ваксево, Кюстендилско, и този на **М. Кулова**, която представи подобни материали от няколко селища по Средна Струма. По повод на изложеното от тях Л. Перничева изтъкна, че със синхронизирането на керамични форми от Д. Рибница и Ваксево опираме до проблема за средния неолит. Съжителството на ранно- и къснонеолитни явления би могло да се идентифицира хронологически и да се назове среден неолит. В този ред на мисли беше и изказването на **В. Николов**, който на базата на паралели между Ваксево и Сапарева баня потвърди, че по горното течение на Струма може да се разграничи само ранен и късен неолит. По-надолу по течението на реката преходът към късен неолит е по-дълъг поради обстоятелството, че районът е в периферията на старчевския комплекс и новите биконични форми навлизат по-бавно. Там вероятно би могъл да бъде обособен и среден неолит.

Следващият докладчик **П. Станев** представи културно-хронологическото деление на неолита в басейна на р. Янтра, като акцентира на ранния неолит с две обособени фази – монохромна и рисувана. По повод на синхронизацията на по-късните материали, представени от П. Станев, В. Николов уточни, че Самоводене А се синхронизира с Караново II – III; Самоводене B_1 – с Караново III; Самоводене B_2 – с Караново III–IV и всичко над Самоводене B_2 е с Караново IV. В доклада си **В. Божилов** разгледа данните за териториалния обхват на културата Караново IV, чието ядро обхваща източната половина на Тракия. Като допълнение **К. Лещаков** изтъкна, че от района на Симеоновград (към турската граница) има не по-малко от 15 селища от Караново IV, което свидетелства за развитието на културата по долината на р. Марица. **И. Вайсов** в колектив с Я. Бояджиев, Х. Тодорова и В. Драганов представи резултати от проучването на къснонеолитното селище Тополница, като акцентира предимно върху стратиграфията и архитектурата. На въпрос на **В. Николов** как по абсолютни дати Тополница се съотнася с култура Марица, **Я. Бояджиев** отговори, че Тополница определено се ситуира по-рано.

III. Доклади върху халколита в българските земи

Тази голяма тематична група обединява най-много съобщения – 13 на брой. **В. Попов** разгледа данните за разпространението на ранните фази на култура Боян в Североизточна България и хронологическото им съответствие с хипотетичната I фаза на култура Поляница. По повод на казаното **И. Вайсов** отбелязва, че ако става дума за разместване на сега валидната хронология, предложената теза трябва да бъде солидно аргументирана, за да може да издържи на критиката. **С. Станев** изложи резултатите от теренни проучвания на праисторически обекти в Поповска и Опаченска община, а **П. Калчев** представи обобщение върху незавършеното сондажно проучване в източната част на селищната могила при с. Кирилово, Старозагорско. **М. Аврамова** внесе любопитен нюанс с доклада си, разкриващ праисторическите традиции в играта на ашици, и демонстрира няколко костни и бронзови ашици от по-късна епоха.

Т. Кънчева-Русева представи накратко всички данни за жилищната архитектура и халколитната селищна могила до с. Съдиево, Новозагорско. **В. Вандова** запозна аудиторията с данни за керамичния комплекс на селище от финала на късния халколит в Кюстендил. **К. Кънчев** направи обширно експозе върху технологията на кожообработването, достигнала своя апогей през Възраждането, като проектира част от данните върху праисторическите епохи, изхождайки от наличието в тях на необходимите за кожообработване кремъчни сечива. На въпроса на **М. Гюрова** относно принципа за идентифициране на съответния кремъчен инструментариум, К. Кънчев се позова на използването на трасологичния метод. **К. Лещаков** и **Л. Герчева** представиха данни от спасителни проучвания на две раннохалколитни селища от култура Градешница в района на Драгоман. Докладът на **Я. Бояджиев** (в съавторство с Х. Тодорова) съдържаше данни от детайлно проучване на каменната архитектура на халколитната селищна могила на Големия остров край Дуранкулак. Бяха представени няколко вида архитектурни техники с използване на камък и внушителна многоделна постройка, върху чиято интерпретация екипът все още работи. **К. Бъчваров** докладва къснохалколитен гроб, намерен в очертанията на раннонеолитния обект до с. Помощица, Поповско. Авторът акцентира върху намерените в устната кухина на черепа две медни халки, които интерпретира в контекста на античната традиция за т. нар. „Харонов обол“. **Н. Тодорова** представи врязаната украса върху керамични съдове от селището Дервишов оджак, Харманлийско – култура Марица. **В. Гергов** даде обобщена картина на материалите от II и III хоризонт на селището Телиш – Редутите, отнасящи се към финала на халколита в Централна и Северозападна България. Изследвачът изтъкна същественото различие на тези материали по отношение на находките от Телиш IV, бележещ началото на нова (инвазионна) култура. **В. Мацанова** (в съавторство с Н. Тодорова) представи данни от проучването на най-късния (I) строителен хоризонт от халколитния пласт на селищната могила Юнаците и постави керамичния му комплекс в края на халколита в централната балканска зона. По повод на последните два доклада **К. Лещаков** изрази становище, че наименованието на западния къснохалколитен комплекс трябва да се промени, като вместо досегашното Криводол – Салкуца е резонно да се въведе Юнаците – Телиш. Във връзка с това **В. Николов** възрази, че наименованието Криводол – Салкуца – Бубани трябва да се запази, но вероятно между двата големи къснохалколитни комплекса ще бъде обособена контактна зона Телиш – Юнаците.

IV. Доклади върху бронзовата епоха в българските земи.

По посочената проблематика бяха изнесени два доклада. **В. Генадиева** представи селище от ранната бронзова епоха при с. Ваксево, Кюстендилско. **С. Сиракова** докладва за многочислена кремъчна колекция от находището Осъма до с. Муселиево, Никополско, в непосредствена близост до известната работилница за листовидни двустранно обработени върхове от средния палеолит.

V. Доклади на специалисти от областта на интердисциплинарните проучвания, свързани с археологията.

Й. Йорданов и **Б. Димитрова** от Института по морфология на БАН представиха доказателства за някои ритуални действия върху костни останки от праисторически некрополи в България. Интерес провокира интерпретацията на няколко медни халки, произхождащи от гробове на некропола в Дуранкулак. Възпроизвеждането на погребалния ритуал сочи, че халките са били поставяни върху зъби на отделни индивиди с магическа или профилактично-медицинска цел.

Е. Божилова от Биологическия факултет на СУ „Св. Кл. Охридски“ направи обстойно изложение върху наличните данни за палеоекологичните условия от времето на неолита и халколита по българските земи. Авторката подчерта, че изменящите се екологични условия в древността в значителна степен са предпоставяли хода на миграциите на човешките популации в търсенето на подходящи на заселване райони.

Ц. Попова от АИМ – БАН, разкри възможностите на антракологичния метод в археологията, който на базата на анализ на овъглени дървесни останки обезпечава идентифицирането на растителните видове, използвани от човека за битови нужди. Методът позволява да се възстанови палеофлората в контекста на отделните биотопи.

С многобройните доклади, със значителната по обем нова информация и със задълбочените дискусии проведената конференция може да бъде оценена като успешна и много полезна както за специалистите – праисторици, така и за присъствалите студенти от СУ „Кл. Охридски“ и Нов български университет.

Мария Гюрова

Средновековната гражданска архитектура на Балканите 1300-1500 г. и нейното запазване

От 2 до 5.XI.1997 г. в гр. Солун се проведе Международна конференция на тема: „Средновековната гражданска архитектура на Балканите 1300-1500 г. и нейното запазване". Проявата беше включена като част от разнообразната програма по повод обявяването на града за културна столица на Европа за 1997 г. Организатори на конференцията бяха Университетът в Принстън (САЩ), Министерството на културата в Гърция, Организацията за взаимоотношение на културното наследство (IPAC), Институтът за защита на културните паметници в Сърбия, Аристотел университет в Солун и др. Тя имаше за цел изясняването на няколко основни проблеми, обединени в следните теми: 1. Развитие на градските центрове; 2. Други селища; 3. Конкретни проучвания върху градовете; 4. Проучвания върху сградите; 5. Строителни технологии и техники; 6. Опазване на застроената околна среда.

Преди да споделя някои впечатления от научната програма, трябва да отбележа, че неразделна част от конференцията беше организираната интересна изложба на същата тематика. Тук е мястото да отдам заслуженото на инициаторите и реализаторите на тези културни прояви, в основата на които стои известният и в българските научни среди проф. Слободан Чурчич от Университета в Принстън (САЩ), арх. Евангелия Хаджитрифонос (Солун), както и много учени от всички балкански страни.

В организацията и подготовката на изложбата, а така също и в съпътстващия каталог, за който ще стане дума по-сетне, взеха дейно участие и редица български специалисти, между които проф. Елка Бакалова, проф. арх. Ст. Бояджиев, проф. арх. Н. Чанева-Дечевска, доц. д-р Ив. Джамбов, Асен Кирин и др. Чест за България е включването на арх. Бояджиев в почетния комитет на експозицията.

За съжаление обаче българското участие в конференцията беше твърде слабо. Доклади изнесоха: проф. Ст. Бояджиев за средновековния Средец в края на XIV в.; проф. Н. Чанева-Дечевска за урбанизацията в България през късното Средновековие и доц. д-р Ив. Джамбов за средновековния Копсис. Всички доклади предизвикаха интерес и бяха зададени въпроси, на които докладчиците отговориха. Дискусията се пренесе и в кулоарите на Аристотел университет в Солун, който предоставя прекрасни условия за творческа работа в наситената от сутрин до вечер научна програма.

Тук искам да споделя и разочарованието си от няколко неща, които не се отнасят до организацията и нивото на конференцията. На първо място това е действително малкото българско участие в сравнение с останалите балкански държави като Албания, Турция, Македония, Румъния. Всички те бяха представени с много повече докладчици. Това е твърде сериозен проблем, който рефлектира върху отдавна утвърдения авторитет на българската архитектурна и археологическа науки и води след себе си и определени политически негативи. Известно е и в лични разговори беше признато в Солун, че българската археология по отношение на проучени паметници от средновековието е много по-напред от Македония, Сърбия и някои други балкански страни.

На второ място, като се има предвид представеното средновековно архитектурно наследство от останалите колеги в докладите, изложението ѝ в каталога, българските паметници са най-разрушени. Оттук биха могли да се направят много сериозни изводи и заключения, но те се нуждаят от по-задълбочени анализи и не това е целта на настоящия отзив.

Авторите на експозицията и каталога са отдали не без основание предпочитание на позапазените и оригинални (без реставрационна намеса) археологически паметници на гражданската архитектура. Ето защо не бе представена столицата на Второто българско царство Търновград, което отново ни кара да се замислим не само за археологическите проучвания на паметниците от културно-историческото ни наследство, но и за проблемите на консервацията и реставрацията им.

Сега нека споделя и някои впечатления относно изложбата и съпътстващия я каталог. Според организаторите, изложбата представя архитектурното наследство на Балканите в един първи по рода си опит. Целта и на двете прояви е да се разгледат паметниците в тяхната взаимовръзка за периода от най-драматичната им история. Други сериозни подбуди относно нейната подготовка са, че експонираните паметници представляват една голяма част от архитектурното наследство на региона, което в значителна степен е непознато. В този смисъл целта е те да станат достояние на световната научна общественост. Не е случаен и изборът на Солун като културна столица на Европа с уникалното си място в историческото развитие на Балканите.

Самата подготовка на изложбата е отнела на главните организатори три години. Те са оригинално съчетание на академичен учен (Сл. Чурчич) и архитект-реставратор (Е. Хаджитрифонос). Умишлено е използван в тематиката терминът Балкани, защото напоследък в журналистически аспект той е придобил негативен оттенък. Тази безспорно вярна констатация авторите развиват и в по-нататъшните цели на изложбата, а именно да приобщят това богато архитектурно наследство към европейското, още повече че поставените въпроси никога не са разглеждани в такъв аспект. Аз бих добавил още, че чрез изложбата се създаде възможност за по-голяма интерпретация между културното наследство на балканските държави, а оттам и на самите народи, което можа да се види и усети в духа на конференцията.

Друг въпрос, който е интересен за специалистите, се отнася до избора на темата – „Гражданската архитектура", т. е. без религиозните паметници. Както правилно е отчетено, в контекста на средновековната, те не могат да бъдат разделяни. Отговорът е в преобладаващия интерес към религиозната архитектура. По този начин е направен опит за баланс между едните и другите паметници.

Изборът на периода 1300-1500 г. е също правилно подбран, тъй като тогава се извършват сериозни промени в социален и културен аспект, което намира отражение и в архитектурата.

Не без основание е обърнато внимание и на проблема за запазване на паметниците като фактор за по-нататъшната им историческа съдба.

Не на последно място е и сполучливият избор за мястото на изложбата – многофункционалният характер на турската баня „Пазар Хамам" от XV в. в центъра на Солун.

Съществена част от работата по организацията на научния форум и изложбата е отпечатаният по този повод великолепен каталог. Той съдържа 372 страници с над 600 цветни и черно-бели илюстрации (фотоси, планове, чертежи и др.) и представя 94 паметника, съпроводени с индивидуални текстове, написани от над 60 международни учени-експерти. Включва също два предговора от съставителите (Сл. Чурчич и Е. Хаджитрифонос), отнасящи се до историческото развитие на паметниците и тяхното запазване. Материалите в каталога и изложбата включват 9 балкански страни, но съзнателно не са представени по този признак, а са селектирани според геополитическото им положение и според функционалната и типологичната принадлежност, т. е. отново се акцентира на европейската им същност.

Друго, което се преследва с този каталог, е, че до момента няма цялостна книга за средновековната архитектура на Балканите и с него се запълва тази празнота.

Представените паметници са групирани в 9 категории според функционалната им принадлежност: 1. Градски центрове 2. Градски укрепления; 3. Крепости; 4. Цитадели; 5. Кули; 6. Дворци; 7. Обществени сгради; 8. Обществени бани; 9. Водоснабдяване, занаятчийски работилници и мостове.

Изданието е подпомогнато от Организацията за изследване на средновековната архитектура на Балканите и нейното запазване (AIMOS) в сътрудничество с Гръцкото министерство на културата.

Няколко думи и за българското участие в каталога. Представени са следните паметници по приложената структура: Шумен, Крепостта на Копсис (Аневско кале), крепостите Маточина и Баба Вида, цитаделата на деспот Слав в Мелник, цитаделата на Червен, Пирковата кула при Кюстендил, Хрельовата кула в Рилския манастир и Голямата къща в Мелник, или общо девет паметника.

Още веднъж искам да подчертая, че каталогът, освен че е събрал една значителна част от най-добре запазените и автентични средновековни паметници от XIV-XVI в., създава великолепна възможност за съпоставката им в общобалкански и регионален аспект.

Накрая искам да изкажа благодарност на организаторите и лично на проф. Сл. Чурчич, с когото ни свързва дългогодишно колегиално сътрудничество, на проф. Ст. Бояджиев и проф. Е. Бакалова за съпричастността, на ръководството на ПУ „Паисий Хилендарски" и на Негово превъзходителство консула на Гърция в Пловдив г-н Ст. Накос, без помощта на когото пътуването ми до Солун не би се осъществило.

Иван Джамбов

Impavide progrediamur Magister!
(Проф. д- Теофил Иванов на 80 години)*

Имах щастливата възможност да срещна рано проф. Теофил Иванов. Оттогава за малко повече от 40 години моето първоначално възхищение пред младия тогава учен премина през внимателното вглеждане в научната му дейност, за да достигне днес до едно истинско приятелство и плодотворно научно сътрудничество. На мен, а и на мнозина като мен, неговите напътствия оказаха положително влияние в овладяването на археологическата практика и теория.

Роден на 31 юли 1918 г., той завършва като първенец III мъжка софийска гимназия „Уилям Гладстон", а след това прекрачва прага на Софийския университет „Св. Климент Охридски" (1937 г.). Вниманието му още в началото на следването е насочено към класическата филология, старата история и античната археология. Той слуша лекции, четени от академици и професори с национална и международна известност като Димитър Дечев, Гаврил Кацаров, Александър Балабанов, Богдан Филов и по-младите бъдещи светила Владимир Георгиев, Борис Геров. Изненадващо ли е тогава, че след завършването си с лекота спечелва конкурс (1943 г.) и специализира класическа археология във Виенския университет при професорите Рудолф Йегер, Йозеф Кайл, Камило Прашникер и др. Добил солидна подготовка, той се връща в България и в продължение на 40 години работи плодотворно в Археологическия институт и музей на БАН (1945-1984).

Да се направи научна оценка, при това съвсем накратко, на постиженията на Т. Иванов е и лесно, и трудно. Лесно е, защото той следва завидна целеустременост и ясна насоченост в научните си издирвания. Като се изключи участието му още съвсем млад в разкопаването на некропола на Аполония (Созопол), той насочва след това цялата си енергия в областта на римската древност от балканските провинции на могъщата империя. Но и до днес неговото забележително проучване на елинската керамика (типология, класификация, датировка) представлява солидна база при изследването на културата на гръцките колонии по западния бряг на Понта.

А трудността при очертаване на научните приноси на Т. Иванов произтича от извънредно широкия спектър на научните му интереси. Като се започне от римското градоустройство, архитектура и фортификация и се стигне до заниманията му с римска епиграфика, изкуство, бит, религия, се навлиза в необятен кръг от проблеми. Неговите архитектурни анализи обаче са тясно свързани помежду си, независимо дали са посветени на граждански постройки, на военни строежи или на сакрални сгради. Така постепенно се очертава богатата картина на живота на римското общество, характерна не само за балканските, но и за останалите римски провинции.

Научните изводи и заключения на Т. Иванов са особено ценни и поради това, че почти винаги са основани на нови, открити от него паметници в повечето от най-големите римски градове на Балканите – Никополис ад Иструм, Улпия Ескус, Абритус, Сердика, Ятрус, Германия, към които трябва да се добавят и участията му в разкопките на Томи (Кюстенджа) в Румъния и на селището Керкулан в Тунис. В течение на годините той си изработва прецизна методика на разкопаване, която непрекъснато усъвършенства. Така се случи, че по време на разкопаването на Абритус до Разград бях на работа в Историческия музей в Търговище, посещавах често неговия обект и с интерес наблюдавах работата му. Това беше отлична школа и аз съм му благодарен за нея.

Ако трябва да се обобщят накратко найзначимите научни приноси на Т. Иванов, на първо място трябва да се постави разкриването на голям брой монументални архитектурни паметници и тяхната задълбочена интерпретация. Това са жилищни сгради, бани, храмове. Всеки един от тях той подлага на внимателен анализ и безпогрешно определя мястото и значението му (термоперипата в Никополис ад Иструм, гражданската базилика в Улпия Ескус, булевтерия на Сердика, епископската базилика с безценните мозайки в античния град при Сандански, християнските базилики в Ятрус).

Тръгнал от тези конкретни паметници, Т. Иванов навлиза в проблемите на градоустройството, за което му помага изследването на голяма част от градските площади, улици, канализация, водопроводи. Така той достига до закономерния извод за много високото ниво на градската култура в българските земи през римската епоха.

Специално внимание Т. Иванов отдели на укрепителните системи и принципите на римската фортификация. Многобройните му статии за отделни градове и крепости прерастват в монографията на укрепителната система на Абритус, за която винаги съм казвал, че представлява настолна книга за всеки, който е решил да се посвети на римската старина. Не бива да се забравя, че нейният автор е този, който успя по най-категоричен начин да локализира този град до днешния Разград въз основа на намерения и разчетен от него надпис.

Един от най-значителните приноси на Т. Иванов е откриването и изследването на подовата мозайка в една обществена сграда на Ескус, в която различи сцена от комедията на Менандър „Ахейци". С това той доказа, че такава комедия е съществувала сред многобройните трудове на този елински автор и че тя е била позната на жителите на Ескус.

Дори и дребни наглед научни задачи за Т. Иванов се превръщаха във важно задължение. Наблюдавал съм го как събира материали (луковични фибули), за да докаже наличието върху тях на образите на имп. Константин I и синовете му и след това да направи важни исторически изводи.

За останалата научна дейност на Т. Иванов ще оставя да говори избраната библиография на трудовете му, за да очертая още няколко щрихи от творческата му работа. Той е дългогодишен ръководител на Секцията по антична археология при АИМ (1965-1982), един от основателите и редактор на сп. „Археология" (1959-1985), отговорен редактор на престижното международно издание Tabula imperii romani. Взел е участие с доклади на десетки международни научни конгреси, конференции, симпозиуми, чел е лекции в Англия, Германия, Холандия, Италия, Австрия, Русия и други страни. Заради високите му научни постижения е избран за член-кореспондент на Германския археологически институт в Берлин (1974), действителен почетен член на Австрийския археологически институт във Виена (1975) и почетен член на Кралското археологическо дружество в Лондон.

От 1975 г. Т. Иванов чете лекции във ВИИИ „Николай Павлович", ръководи спецкурс по антична археология във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий", а от 1993 г. преподава в Нов български университет. Само СУ „Климент Охридски" не ползва неговите знания, но това за съжаление не е зависело от него. Можем само да си представим каква би била ползата за Алма матер от високата му ерудиция и безспорен педагогически талант. Защото едно от неговите най-добри човешки качества е желанието да споделя онова, което знае, без да жали сили и време. Именно поради това днес, когато той продължава научните си изследвания, ние сме в пълното право да припомним девиза на Ернст Хекел: „Ще вървим напред без колебание, Учителю!"*

Димитър Овчаров

Избрана библиография.

Монографии и студии

1. Римска мозайка от Улпия Ескус. С., 1954.

2. Аполония. Разкопките в некропола на Аполония през 1947-1949 г. С., 1963, 65-269 (Ив. Венедиков с колектив).

3. Разкопки върху площта на хотел „Балкан" в центъра на София през 1952-1953 г. – В: Сердика, т. 1, С., 1964, 9-76 (с арх. С. Бобчев).

4. Разкопки в Сандански през 1960 г. – Известия на археологическия институт (ИАИ), XXXI, 1969, 105-209 (с Д. Стоянова-Серафимова и Н. Николов).

5. Antike Grabmäler in Bulgarien. Sofia, 1980 (с проф. Хр. Данов).

6. Абритус. Римски кастел и ранновизантийски град в Долна Мизия. Т. 1: Топография и укрепителна система на Абритус. С., 1980.

7. Der Fortuna – Tempel in der Colonia Ulpia Oescensium in Moesia Inferior (h. VR Bulgarien). – ИАИ, т. 37, С., 187, 7-60.

8. Никополис ад Иструм, т. 1, С., 1994 (с Р. Иванов).

9. Улпия Ескус, т. 1, С., 1998 (с Р. Иванов).

Статии

10. Принос към коринтския внос на керамика от Одесос през VI в. пр. н. е. – Известия на Варненското археологическо дружество (ИВАД), VIII, 1951, 77-85.

11. Археологически проучвания в Сапарева баня. – ИАИ, XXI, 1957, 211-232.

12. Ескус в светлината на последните проучвания. – В: Археологически открития в България, С., 1957, 113-133.

---

*По време на подготовката на книжката за печат проф. Теофил Иванов почина. Археологическата наука загуби един от най-добрите си представители. Предложеният текст се печата без промени и се посвещава и на неговата светла памет.

13. Градоустройството през римската и късноантичната епоха в България. – Археология, 1967, № 2, 15-26.

14. Nicopolis ad Istrum. Antike und mittelalterliche Stadt in Bulgarien. – Berliner Byzantinische Arbeiten, XXI, 1960, 280-287.

15. Schriftquellen und geographische Karten zur Geschichte von Iatrus. – Klio, Band 47, Berlin, 1966, 5-10.

16. Archaologische Forschungen in Iatrus vor 1958. – Klio, Band 47, Berlin, 1966, 11-14.

17. Die Ausgrabungen der Jahre 1958, 1960 und 1962 in Iatrus. – Klio, Band 47, Berlin, 1966, 15-22.

18. Die Festungsmauer des Kastellas Iatrus. – Klio, Band 47, Berlin, 1966, 23-56.

19. Der Städtebau in Ober und Untermösien und Thrakien in der Römerzeit und der Spätantike. – Actes du I er Congres International des etudes balkaniques et sud-est europeennes, Vol. II, Sofia, 1969, 491-502.

20. Проучвания върху хипокауста от римската и ранновизантийската епоха. – Археология, 1971, № 1, 23-44.

21. Употреба и устройство на хипокауста в България. – Годишник на Националния политехнически музей (ГНПМ), С., 1971, 96-99.

22. Проблеми на развитието на материалната култура и изкуство в римските градове в България (I-IV в.). – В: Първи конгрес на Българското историческо дружество, т. 1. С., 1972, 357-367.

23. Поселищна приемственост в тракийските земи през римската епоха. – Археология, 1972, № 2, 7-16.

24. Образи на Константин I и синовете му върху луковични фибули от България. – Археология, 1972, № 4, 9-29.

25. За планировката и архитектурата на лагерите през римската императорска епоха. – Музеи и паметници на културата (МПК), 1973, № 3, 5-11.

26. Die letzten Ausgrabungen des romischen und fruhbyzantinischen Donau-Limes in der VR Bulgarien. – Actes du IXe Congres international d'etudes sur les frontiers romaines. Mamaia, 1972, Bucuresti-Koln-Wien, 1974, 55-69.

27. Постижения на римската археология в България 1944-1974 г. – Археология, 1974, № 2, 38-51.

28. Archaologische Forschungen des romischen und fruhbyzantinischen Donau-Limes in Bulgarien. – Roman Frontier Studies, Cardiff, 1974, 235-243, pl. 23-24.

29. Градският площад на Никополис ад Иструм според новите проучвания. – Археология, 1977, № 2, 9-29.

30. Die neuesten Ausgrabungen in Oescus. – Das Altertum, Berlin, XXIII, 1977, 1, 40-48.

31. Върху някои аспекти на архитектурата на агората в Никополис ад Иструм. – Археология, 1979, № 3, 1-12.

32. Култура и изкуство през I-III в. – В: История на България, т. 1, С., 1979, 328-348.

33. Градоустройството на градовете в Долна Мизия и Тракия според археологическите проучвания през 1971-1975 г. – В: България в света от древността до наши дни. С., 1979, 151-160.

34. Городская площадь городов в фракийских землях в эллинистический и римский периоды. – В: Проблемы античной истории и культури. Ереван, 1979, т. 2, 297-307.

35. Die neuentdeckte dritte Basilica. – Iatrus-Krivina. Ergebnisse der Ausgrabungen 1966-1973. Berlin, 1979, 27-34.

36. Термоперипатът в Никополис ад Иструм. – Археология, 1980, № 2, 1-15.

37. Aedes thensaurorum на Филипопол. – Археология, 1981, № 1-2, 20-28 (с Р. Иванов).

38. Укрепителната система в Тракия през римската епоха (I-III в.). – Военноисторически сборник (ВИСб), 1982, 3, 114-126.

39. The Roman Cities of Moesia ant Thrace (modern Bulgaria). – Papers presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaris, University of Nottingham, 1981, Nottingham, 1983, Part II, 129-154.

40. Die Heizing in der römischen Architektur Mousiens und Thrakiens 1-4 Jh. (heute VR Bulgarien). – Symposium in Augst „Heizung in römischer Architektur", 1980, Jahresberichte aus Augst und Kaiseraugst, 1983, 3, 135-145.

41. Светилището на Тракийския конник ΘΕΟΣ ΣΑΛΕΝΟΣ при Сандански. – Археология, 1984, № 1, 1-16.

42. Über die Kontinuitat zwischen profanen und christlichen Basiliken in Bulgarien. – Actes du Xe Congres international d'archeologie chretienne. Thessalonique, 1984, II, 215-219.

43. Das Perystilhaus in Mösien und Thrakien. – Eirene, XXII, Praha, 1985, 61-69.

44. Architekturschmuck des Forumkomplexes der Colonia Ulpia Oescensium in Untermosien (VR Bulgarien). – Studien zu den Militärgrenzen Roms, III. Vorträge des 13. Internationalen Limeskongresses, Aalen, 1983, Stuttgart, 1986, 498-503.

45. Тракийските земи през IV-VI в. в картата „Източен Илирик" на Николас Сансон. – ВИСб, 1987, 5, 43-62.

46. La citta Ulpia Oescus in epoca romana e nel primo periodo bizantino. – Ratiariensia, Vol. 3-4, Bologna, 1987, 159-170.

47. Nicopolis ad Istrum. Probleme e scoperte. – Ratiariensia, Vol. 3-4, Bologna, 1987, 251-260.

48. Neuentdecktes Heiligtum des Thrakischen Reitergottes bei Sandanski (Südwestbulgarien). – ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ Η' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΛΑΤΙΝΙΚΗΣ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΕΣ, 1892, ΤΟΜΟΣ Β'. ΑΘΗΝΑ, 1987, 286-289.

49. Nicopolis ad Istrum. – Bulgarian Historical Review (BHR), Sofia, 1988, 2, 48-72.

50. Das Befestigungssystem der Colonia Ulpia Oescensium. – Acten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum. Wien, 1990, 2, 913-924.

51. Укрепителната система на римския кастел и ранновизантийския град Германия (Сапарева баня). – ВИСб, 1992, 4, 5-25.

52. Ulpia Oescus – römische und frühbyzantinische Stadt in Moesia Inferior (Nordbulgarien). – BHR, 1993, № 2-3, 23-48.

53. Ескус (Oescus). – В: Тракийска древност. С., 1993, 101-102.

54. Römische Mosaiken aus Colonia Ulpia Oescensium (heute Bulgarien). – La mosaique greco-romaine, IV, Paris, 1994, 147-164, pl. LXXVII-LXXXII.

55. Marcus Aurelius Sebastianus, Statthalter Untermosiens. – Studia in honorem Georii Mihailov, Sofia, 1995, 235-240.

56. Das Forum der Colonia Ulpia Oescensium (1980-1987). Die Architeektur. – Roman Limes on the Middle and Lower Danube. (Cahiers des Portes de Fer, Monographies 2). Belgrade, 1996, 183-186.

Весела Досева Писарова
(1953-1997)

На 22.III.1997 г. след мъчително боледуване почина Весела Досева Писарова (по баща Младенова), уредник в отдел „България през средновековието" на Националния исторически музей и задочен аспирант към АИМ-БАН.

Родена е на 20.II.1953 г. в София. Средното си образование завършва в 35-о училище „Добри Войников" – София. Още като ученичка проявява интерес към археологическата наука и участва в теренни проучвания с научен ръководител ст. н. с. I ст. д-р Димитър Овчаров. През 1975 г. завършва Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски", специалност история с профил археология и втора специалност руски език. Дипломната ѝ работа на тема „Българската архитектурна школа във византийски стил" е отличена като една от най-сполучливите разработки на дипломант за годината. Още тогава Весела Писарова привлича вниманието на преподавателите си със своята самовзискателност, широки интереси и задълбоченост.

Професионалната биография на Весела Писарова, за краткия ѝ жизнен път, е твърде наситена и многостранна, но с обща насоченост – любимата ѝ средновековна археология и култура. Докато е студентка, тя работи като екскурзовод в „Балкантурист" (1973 г.), а след завършване на висше образование – последователно като учител по история и по руски език (1977 г.), уредник-археолог в Берковица (1978 г.), извънщатен сътрудник-археолог в Музея за история на София (1979-1980 г.), в Окръжния исторически музей – Кюстендил (1978-1980 г.), в столичния съвет за култура (1981 г.) в Дирекция КИН (1981 г.), като екскурзовод в Националния исторически музей (1983-1995 г.). От май 1995 г. до смъртта си тя е уредник в отдел „България през средните векове" при НИМ. Навсякъде е изпълнявала своите служебни задължения с отговорност, добросъвестност и инициативност. Извън преките ѝ служебни задачи и бидейки едновременно отлична съпруга и прекрасна майка, Весела Писарова е участвала активно в много археологически проучвания на терена. Като студентка е взела участие в разкопките на крепостта край с. Градница, Габровско (1972-1973 г.), а като дипломиран специалист – в разкопките на крепостта в с. Дебнево, Троянско (1975 г.), в крепостта край гр. Стрелча (1976 г.), в крепостта „Красен" над с. Бъта, общ. Панагюрище (1977 г.), в крепостта и могилния некропол край с. Лесковец, Монтанско (1978-1979 г.), в Кюстендил (1978 г.), на могилата в кв. „Васил Левски", София (1979-1980 г.), в различни софийски археологически обекти (1981-1984 г.), в археологическия комплекс Мелник (1985-1987 г.), в некропола на гр. Балчик (1994-1995 г.).

Трайният професионален интерес и непрекъснатият стремеж към усъвършенстване и повишаване на квалификацията закономерно насочват Весела Писарова към аспирантура и тя става задочна аспирантка към секция „Средновековна археология" при АИМ-БАН. Дисертационната си тема „Църковната сграда в композицията на българския средновековен град" (с научни ръководители ст. н. с. I ст. д-р Нели Чанева-Дечевска и ст. н. с. II ст. д-р Виолета Нешева) тя разработва задълбочено, с много любов, вещина и прецизност. За съжаление не успя да я завърши поради влошеното си здравословно състояние.

Ползотворната двадесетгодишна професионална дейност на Весела Писарова се документира по безспорен начин и от научните ѝ и научно-популярни публикации (39 на брой), които отразяват многостранните ѝ интереси и творческа активност. Тя участва също с доклади и изказвания на редица научни конференции и международни симпозиуми. Има определени приноси в областта на музейното дело на гр. София, в тракийската и средновековната археология.

Весела Писарова си отиде от нас твърде рано, но тя ни остави траен спомен за един всеотдаен, целенасочен и добросъвестен изследовател, за задълбочен млад учен, отличаващ се с подчертана скромност, творчески заряд и компетентност. Нейните професионална последователност, трудолюбие и коректност бяха респектиращи. С преждевременната ѝ смърт губим един ценен, продуктивен и отлично квалифициран специалист. Губим една светла личност, с много човешки добродетели и достойнства.

Нели Чанева-Дечевска

Списък на публикациите на Весела Писарова

1. М. Миланов, В. Младенова, Ю. Дончева. Археологическа експедиция „Лесковец '78". – В: Археологически открития и разкопки през 1978 г., С., 1979, 64-65.

2. К. Григорова, В. Младенова. Разкопки на надгробна могила в кв. „В. Левски" – София. – В: Археологически открития и разкопки през 1979 г. С., 1980, 103-104.

3. В. Младенова. Един час по история на София. – В: в. „Учителско дело", бр. 42 от 18.XI.1980.

4. В. Младенова. София през вековете. – В: в. „Учителско дело", бр. 5 от 3.II.1981.

5. В. Младенова. Средновековни накити от Кюстендилско. – В: в. „Звезда", бр. 19 от 14.II.1981.

6. В. Младенова. Средновековен пръстен от София. – София, 1981, № 7, с. 10.

7. В. Младенова. Квартал Обеля – вила рустика. – София, 1982, № 7, с. 11.

8. В. Писарова. Средновековни гривни от Окръжния исторически музей в Кюстендил. – Археология, 1985, № 3, 48-55.

9. В. Писарова. Начело влязъл самият Асен. Средец и възстановяването на българската държавност при Петър и Асен. – София, 1985, кн. 11, 6-7.

10. В. Писарова. Софийски книжовници от XVI и началото на XVII век. София, 1986, кн. 6, 11-12.

11. В. Писарова. Научна сесия, посветена на 1100-годишнината от смъртта на Методий. МПК, 1985, кн. 4, 88-89.

12. В. Писарова. Средновековни пръстени от Кюстендилско. – ИНИМ, VII, С., 1988, 156-168.

13. В. Писарова. И ги принудил да бягат... (1000 години от победата над византийците в Ихтиманския проход). – София, 1986, № 9, с. 10

14. М. Станчева, В. Писарова. Колекция от пръстени в Музея за история на София. – В: Сердика, т. II, 1989, 98-124.

15. В. Писарова. Велбъждски некропол. – Некрополи. – Енциклопедия Кюстендил. С., 1988, с. 441.

16. В. Писарова. Средновековни накити. – Енциклопедия Кюстендил, С., 1988.

17. В. Писарова. Приемствеността на култовото място в градовете, крепостите и селищата от XII-XIV в. в днешните български земи. – Археология, 1992, № 4, 13-19.

18. В. Писарова. Сакралната защита на средновековните градове и крепости през XII-XIV в. в днешните български земи. – ВИСб, 5, 1991, 56-68.

19. В. Писарова. Пръстените в изследването на някои елементи на средновековната българска култура. ИНИМ, IX, 1992, 69-77.

20. В. Писарова. Култът към Богородица в сакралната закрила на средновековния град. – Сб. Приноси към българската археология. С., 1992, 152-157.

21. В. Писарова. Аналогични прояви на сакралната сигурност и защита на градовете и крепостите през античността и средновековието. – Доклад на научна сесия в памет на д-р П. Горбанов. Софийски университет, 12-13.IV.1991 г. (под печат).

22. В. Писарова. Подкурганная могила в окресностях Сердики. – Първи международен симпозиум „Севтополис". Надгробните могили в югоизточна Европа. В. Търново, 1994, 235-241.

23. В. Писарова. Касетки за восъчно разпечатване от фонда на Националния исторически музей. Минало (под печат).

24. В. Писарова. Могилен гроб на воин от покрайнините на римска Сердика. – Археология, 1995, № 3, 18-28.

25. В. Писарова. За вратата на църквата „Св. Никола" в Охрид – доклад на декемврийските четения по средновековна археология 1994 г. – В: Сб. Приноси към българската археология, IV (под печат).

26. В. Писарова. Теракотова главичка на мъж от крепостта при село Лесковец, област Монтана. – Доклад на международна научна конференция „Тракийската култура в Северозападна България", октомври-ноември 1993 г., Монтана (под печат).

27. В. Писарова. Църквите и манастирите в отбраната на Мелник през XIII-XIV в. Доклад на научна сесия в памет на Стефан Дамянов (под печат).

28. В. Нешева, О. Миланова, Г. Стоянов, Б. Цветков, Ц. Комитова, В. Писарова. Разкопки в Мелник през 1988, АОР 1989.

29. В. Писарова. Чудният свят на музеите. Книга за деца – предложена в Университетско издателство „Св. Климент Охридски" (под печат).

30. Л. Дончева-Петкова, М. Димитров, В. Писарова. Нови данни за старобългарския некропол № 3 – Балчик – „Летището". Доклад на международния симпозиум „Черноморските цивилизации – проблеми на хронологията", Балчик, 11-15.IX.1995 г.

31. Л. Дончева-Петкова, М. Димитров, В. Писарова. Разкопки на некропол № 3 край Балчик. – АОР през 1994 г., С., 1995.

32. Л. Дончева-Петкова, М. Димитров, В. Писарова. Разкопки на некропол № 3 край Балчик. – АОР през 1995 г., С., 1996, с. 92.

33. В. Писарова. Параден наколенник от римско защитно въоръжение. – ИНИМ (под печат).

34. В. Писарова. Церковь в оборонительной системе болгарского средневекого города XII-XIV вв. Доклад на Международна юбилейна конференция в памет на проф. Каришковски, 12-14.III.1996, Одеса.

35. В. Писарова. Международна юбилейна конференция в памет на проф. П. О. Каришовски. – Археология (под печат).

36. В. Писарова. Нова находка накити и култови предмети от VII в. в района на Кубрат. Доклад на IV среща по прабългарска археология и история, Шумен, 17-19 септември 1996 г. (под печат).

37. В. Писарова. Никополското съкровище (сценарий за научно-популярен филм).

38. Изкуството на Второто българско царство (листовка за зала № 7 на НИМ).

39. Второто българско царство – история, бит, култура (листовка за зала № 19 и коридори пред нея на НИМ).

Годишно съдържание

Статии **Кн. С.**

Бояджиев, Стефан – Архитектура, първоначално предназначение и преустройства на Червената църква край Перущица
1-2 24

Гинев, Георги – Тракийска крепост при с. Кралево, Търговищко
1-2 1

Динчев, Венцислав – По въпроса за градските дефиниции в късноантичните извори за диоцезите Тракия и Дакия
1-2 16

Динчев, Венцислав – Класификацията на късноантичните градове – аспекти, възможности и решения
3-4 25

Манов, Методи – Големият надпис от Севтополис
1-2 8

Николов, Васил – Методически принципи за изследване на неолитни керамични комплекси
3-4 1

Овчаров, Николай, Христо Андреев – Християнският култов комплекс при селата Троица и Осмар, Шуменско, според епиграфските сведения от XIII-XIV в.
3-4 34

Панайотова, Кръстина – Некрополът на Аполония Понтика в местността Калфата
3-4 11

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Аврамова, Мая – Два халколитни гроба от некропол ри с. Дуранкулак, Добричко
3-4 47

Бонев, Стойчо – Една творба на преславската малка пластика
3-4 73

Грембска-Кулова, Малгожата – Късносеолитна и раннохалколитна рисувана керамика от долината на средна Струма
1-2 39

Йотов, Валери – Бронзова матрица за апликации от късноантичната крепост до с. Оногур, Добричко
1-2 72

Статии **Кн. С.**

Ковачев, Георги – Малки глинени амфорки от Североизточна Тракия от римската епоха
1-2 58

Манов, Методи – Нов тип домонетни форми от българските земи
3-4 79

Марков, Николай – Новооткрит пръстен-печат на византийски сановник
3-4 63

Мерджанова, Росица – Бронзовите кани с дръжка, украсена с човешко ходило, от римските провинции Мизия и Тракия
1-2 51

Миланова, Оля – Погребение в църквата „Св. Никола" в Мелник
1-2 65

Парушев, Веселин – Боздугани от музея в Добрич
3-4 67

Писарова, Весела – Касетки за восъчно запечатване от фонда на Националния исторически музей
3-4 52

Славова, Мирена – Още веднъж за хоротесията от Дионисополис (IGBulg V, 5011)
3-4 57

Тотев, Константин – Процесиен кръст от Трапезица
1-2 67

Чолаков, Славчо – Антропологично проучване на ранносредновековен некропол при с. Дибич, Шуменско
3-4 83

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Андреев, Йордан – Още веднъж за Търновския царски надгробен надпис от църквата „Свети четиридесет мъченици"
3-4 111

Беливанова, Анастасия – Mira A. Ružič – „Rimsko staklo u Srbiji". Univerzitet u Beogradu, Filozofski facultet, Centar za arheoloska istrazivanja, Knjiga 13, Beograd 1994, 96 str., 44 tabl.
3-4 97

Василев, Радослав – Валерий Сергеевич Флёров. Раннесредневековые юртообразные жилища Вос-

точной Европы. М., 1996, 100 с.

3-4 100

Витлянов, Стоян – Henryk Mamzer. Studia nad metalurgia zelasa na terenie polnocno-wschodniej bulgarii we wezesnym sredniowieczu. Wroclaw-Warszawa-Krakow-Gdansk-Lodz. Zaklad narodowy im. Ossolinskich wydawnictwo Polskiej akademii nauk 1988, 204 с., 18 таблици, 24 рисунки

1-2 89

Георгиев, Павел – Отговор на един опит за рецензия

1-2 80

Инкова, Мариела – Людмила Дончева-Петкова. Митологични изображения от българското Средновековие. София, Издателство „Агато“, 1996, 175 с., 102 обр., 36 табл.

1-2 86

Кабакчиева, Гергана – За най-новите проучвания в Ескус

1-2 75

Кузманов, Георги – V. R. Anderson. Stojanovič. Stobi. The Hellenistic and Roman Pottery. Results of the joint American – Yogoslav archaeological Investigations 1970-1981, vol. I, Princeton, Neu Jersey, 1992, 218 p., 191 pl.

3-4 99

Милчева, Александра, Йованович, А. – И. Поповић. Римски накит у Народном музеiу у Београду. Београд 1996, 202 с. и каталог

1-2 78

Милчев, Атанас – Йоахим Вернер. Погребалната находка от Малая Перешчепина и Кубрат – хан на българите. С., 1988, 56 с., 32 табл. Изд. на БАН.

3-4 106

Николова, Лолита – Ал. Бонев, Г. Александров. Багачина. Селище от късната каменно-медна епоха и тракийски култов център (III-I хилядолетие пр. Хр.). Монтана, 1996, 184 с., 105 обр., 47 табла

1-2 77

Овчаров, Димитър – В. Н. Залесская, З. А. Львова, Б. И. Марщак, И. В. Соколова, Н. А. Фонякова. Сокровища хана Кубрата. Перещепинский клад. Санкт-Петербург, 1997, 333 стр. и албум с илюстрации

3-4 110

Овчаров, Николай – Гериловският надпис.

3-4 119

Станилов, Станислав – Георги Александров. История на Монтана – Кутловица и района. Монтана, 1994, 203 с., 48 образа

1-2 84

Хараламбиева, Анна – Magda Weber. Antike Badekultur. Verlag C. H. Beck, München, 1996, s. 194.

3-4 94

ПРЕГЛЕД

Атанасов, Иван – Новата археологическа експозиция на музея в Попово

1-2 97

Генчева, Евгения – Юбилей на ст. н. с. I ст. Александра Димитрова-Милчева

1-2 92

Гюрова, Мария – Научна конференция „Нови проучвания върху праисторията на българските земи“

3-4 121

Джамбов, Иван – Средновековната гражданска архитектура на Балканите 1300-1500 г. и нейното запазване

3-4 124

Димитров, Янко – Четвърта среща по прабългарска археология и история в Шумен 1-2 102

Кабакчиева, Гергана – XVII Лимесконгрес в Залау, Румъния, 1997 г.

1-2 106

Николов, Васил – Богдан Николов на 70 години

1-2 95

Овчаров, Димитър – Impavide progrediamur, Magister!

3-4 126

Чанева-Дечевска, Нели – Весела Досева Писарова

3-4 129

Articles

Boyadžiev, Stefan – Architecture, destination initiale et remaniements de l'Eglise rouge près de Peruštica 1-2 24

Guinev, Gueorgui – Forteresse thrace située près de Kralevo, village de la région de Targovište 1-2 1

Dintchev, Ventzislav – Sur la question des définitions urbaines dans les sources de la basse antiquité, concernant les diocèses de la Thrace et de la Dacie 1-2 16

Dintchev, Ventzislav Classification des villes de la Basse Antiquité: aspects, possibilités et solutions 3-4 25

Manov, Metodi – La grande inscription de Seutopolis 1-2 8

Vasil Nikolov Principes méthodiques pour l'etude des complexes céramiques néolithiques 3-4 1

Ovčarov, Nikolaj, Christo Andreev – Le complexe cultuel chrétien près des villages de Troica et d'Osmar (dans la région de Šumen), d'après les données épigraphiques des XIIIe-XIVe siècles 3-4 34

Panajotova, Krastina – La nécropole d'Apolonia Pontica au lieu-dit de Kalfata 3-4 11

MATÉRIAUX ET COMMUNICATIONS

Avramova, Maja – Deux tombes chalkolithiques de la nécropole près de Durankulak, village de la région de Dobrič 3-4 47

Bonev, Stojčo – Une oeuvre petite plastique de Preslav 3-4 73

Grembska-Kulova, Malgorzata – Céramique décorée du néolithique inférieur et du chalcolithique supérieur du bassin de la Sredna Struma 1-2 39

Jotov, Valeri – Matrice de bronze pour appliques, de la citadelle de la basse Antiquité, près du village d'Onogur, dans la région de Dobrič 1-2 72

Kovatchev, Gueorgui – Petites amphores en terre glaise de l'époque romaine de la Thrace de l'ouest 1-2 58

Manov, Metodi – Un nouveau type de formes prémonétaires des territoires bulgares 3-4 79

Markov, Nikolaj – Anneau sigillaire nouvellement découvert d'un dignitaire byzantin 3-4 63

Merdjanova, Rossica – Les brocs de bronze à anse décorée d'une plante de pied, des provinces romaines de la Mésie et de la Thrace 1-2 51

Milanova, Olja – Enterrement dans l'église "Saint Nicolas" à Melnik 1-2 65

Parušev, Vesselin – Masses d'armes du Musée de Dobrič 3-4 67

Pissarova, Vessela – Cassettes de cachetage à la cire, du fonds du Musée national historique 3-4 52

Slavova, Mirena – Une nouvelle contribution à l'interprétation de la *horothésia* de Dionysopolis (IGBulg V, 5011) 3-4 57

Totev, Konstantin – Croix processionnelle de Trapezica 1-2 67

Čolakov, Slavčo – Etude anthropologique d'une nécropole du haut Moyen âge près du village de Dibič, dans la région de Šumen 3-4 83

CRITIQUES ET OUVRAGES RECENSÉS

Andreev, Jordan – Un nouveau point de vue sur l'épitaphe royale de l'église des Saints-Quarante-Martyrs de Tarnovo 3-4 111

Belivanova, Anastasija – *Mira A. Ružić*. – "Rimsko staklo u Srbiji". Univerzitet u Beogradu. Filozofski fakultet. Centar za arheološka istraživanja. Knjiga 13, Beograd, 1994, 96 str., 44 tabl. 3-4 97

Vassilev, Radoslav – *Валерий Сергеевич Флёров*. Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы 3-4 100

Vitljanov, Stojan – *Henryk Mamzer*. Studia nad metalurgia zelaza na terenie polnocno-wschodniej bulgarii we wezesnym sredniowieczu. Wroclaw-Warszawa-Krakow-Gdansk-Lodz. Zaklad narodowy im. Ossolinskich wydawnictwo Polskiej akademii nauk 1988, 204 s., 18 tabl., 24 illustr. 1-2 89

Gueorguiev, Pavel – Réponse à un essai de compte-rendu 1-2 80

Inkova, Mariela – *Людмила Дончева-Петкова*. Митологични изображения от българското Средновековие. София, Издателство „Агато“, 1996, 175 с., 102 образа, 36 табла. 1-2 86

Kabakčieva, Gergana – Au sujet des plus récentes recherches à Escus 1-2 75

Kuzmanov, Georgi – *V. R. Anderson-Stojanović*. Stobi. The Hellenistic and Roman Pottery. Results of the joint American-Yugoslav archaeological Investigations 1970-1981, vol. I, Princeton, New Jersey, New Jersey, 1992. 218 p., 191 pl. 3-4 99

Milčeva, Aleksandra, A. Jovanović – *И. Поповић*. Римски накит у Народнум музejу у Београду. Београд, 1996, 202 с. и каталог 1-2 78

Milčev Atanas – *Йоахим Вернер*. Погребалната находка от Малая Перешчепина и Кубрат – хан на българите. С., 1988, 56 с., 32 табл. Изд. на БАН. 3-4 106

Nikolova, Lolita – *Ал. Бонев, Г. Александров*. Багачина. Селище от късната каменно-медна епоха и тракийски култов център (III-I хилядолетие пр. Хр.). Монтана, 1996, 184 с., 105 образа и 47 табла. 1-2 77

Ovčarov, Dimitŭr – *В. Н. Залесская, З. А. Львова, Б. И. Маршак, И. В. Соколова, Н. А. Фонякова*. Сокровища хана Кубрата. Перещепинский клад. Санкт-Петербург, 1997, 333 с., албум с илюстрации 3-4 110

Ovčarov, Nikolaj – L'inscription de Gerilovo 3-4 119

Stanilov, Stanislav – *Георги Александров*. История на Монтана – Кутловица и района. Монтана, 1994, 203 с. 1-2 84

Haralambieva, Anna – *Magda Weber*. Antike Badekultur. Verlag C. H. Beck, Munchen, 1996, s. 194. 3-4 94

REVUE

Atanassov, Ivan – La nouvelle exposition archéologique du musée de Popovo 1-2 97

Gentcheva, Evgenija – L'anniversaire d'Alexandra Dimitrova-Milčeva 1-2 92

Gjurova, Maria – Conférence scientifique sur le thème "Nouvelles recherches sur la préhistoire des territoires bulgares" 3-4 121

Djambov, Ivan – L'architecture médiévale profane dans les balkans 1300-1500 et sa conservation 3-4 124

Dimitrov, Janko – Quatrième colloque d'archéologie et d'histoire protobulgare à Šumen 1-2 102

Kabakčieva, Guergana – XVII Limescongrès à Zalau, Roumanie - 1977 1-2 106

Nikolov, Vassil – *Bogdan Nikolov* – 70ᵉ anniversaire 1-2 95

Dimitŭr Ovčarov – Impavide progrediamur, magister! (A l'occasion du 80ᵉ anniversaire du prof. Théophile Ivanov) 3-4 126

Nely Čaneva – Vessela Dosseva Pissarova 3-4 129

CHRONIQUE SCIENTIFIQUE

Thèses soutenues 1-2 108

Съдържание

Васил Николов – Методически принципи за изследване на неолитни керамични комплекси .1
Кръстина Панайотова – Некрополът на Аполония Понтика в местността Калфата 11
Венцислав Динчев – Класификация на късноантичните градове – аспекти, възможности и решения 25
Николай Овчаров, Христо Андреев – Християнският култов комплекс при селата Троица и Осмар (Шуменско) според епиграфските сведения от XIII-XIV в. 34

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Мая Аврамова – Два халколитни гроба от некропола при с. Дуранкулак, Добричко 47
Весела Писарова – Касетки за восъчно запечатване от фонда на Националния исторически музей 52
Мирена Славова – Още веднъж за хоротесията от Дионисополис (IGBulg V, 501) 57
Николай Марков – Новооткрит пръстен-печат на византийски сановник 63
Веселин Парушев – Боздугани от музея в Добрич 67
Стойчо Бонев – Една творба на преславската малка пластика 73
Методи Манов – Нов тип домонетни форми от българските земи 79
Славчо Чолаков – Антропологично проучване на ранносредновековен некропол при с. Дибич, Шуменско 83

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Анна Хараламбиева – Magda Weber. Antike Badekultur. Verlag C. H. Beck, München, 1996, s. 194 94
Анастасия Беливанова – Mira A. Ružič – „Rimsko staklo u Srbiji“. Univerzitet u Beogradu, Filozofski facultet, Centar za arheološka istrazivanja, Knjiga 13, Beograd 1994, 96 str., 44 tabl. 97
Георги Кузманов – V. R. Anderson. Stojanović. Stobi. The Hellenistic and Roman Pottery. Results of the joint American – Yugoslab archaeological Investigations 1970-1981, vol. I, Princeton, New Jersey, 1992, 218 p., 191 pl. 99
Радослав Василев – Валерий Сергеевич Флёров. Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы. М., 1996, 100 с. 100
Атанас Милчев – Йоахим Вернер. Погребалната находка от Малая Перешчепина и Кубрат – хан на българите. С., 1988, 56 с., 32 табл. Изд. на БАН 106
Димитър Овчаров – В. Н. Залесская, З. А. Львова, Б. И. Марщак, И. В. Соколова, Н. А. Фонякова. Сокровища хана Кубрата. Перещепинкий клад. Санкт-Петербург, 1997, 333 стр. и албум с илюстрации 110
Йордан Андреев – Още веднъж за Търновския царски надгробен надпис от църквата „Свети Четиридесет мъченици“ 111
Николай Овчаров – Гериловският надпис 119

ПРЕГЛЕД

Мария Гюрова – Научна конференция „Нови проучвания върху праисторията на българските земи“ 121
Иван Джамбов – Средновековната гражданска архитектура на балканите 1300-1500 г. и нейното запазване 124
Димитър Овчаров – Impavide progrediamur Magister (Проф. д-р Теофил Иванов на 80 години)..126
Нели Чанева-Дечевска – Весела Досева Писарова 129
Годишно съдържание 131

Sommaire

Vassil Nikolov – Principes méthodiques pour l'étude des complexes céramiques néolithiques ... 1
Krăstina Panajotova – La nécropole d'Apolonia Pontica au lieu-dit de "Kalfata" ... 11
Vencislav Dintčev – Classification des villes de la Basse Antiquité: aspects, possibilités et solutions ... 25
Nikolaj Ovčarov, Christo Andreev – Le complexe cultuel chrétien près des villages de Troica et d'Osmar (dans la région de Šumen), d'après les données épigraphiques des XIIIe-XIVe siècles ... 34

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Maja Avramova – Deux tombes chalcolithiques de la nécropole près de Durankulak, village de la région de Dobrič ... 47
Vessela Pissarova – Cassettes de cachetage à la cire du fonds du Musée national historique ... 52
Mirena Slavova – Une nouvelle contribution à l'interprétation de la horothésia de Dionysopolis ... 57
Nikolaj Markov – Anneau sigillaire nouvellement découvert d'un dignitaire byzantin ... 63
Vesselin Parušev – Masses d'armes du Musée de Dobrič ... 67
Stojčo Bonev – Un oeuvre de petite plastique de Preslav ... 73
Metodi Manov – Un nouveau type de formes prémonétaires des territoires bulgares ... 79
Slavčo Čolakov – Etude anthropologique d'une nécropole du haut Moyen âge près du village de Dibič, dans la région de Šumen ... 83

CRITIQUES ET OUVRAGES RECENSES

Anna Haralambieva – Magda Weber. Antike Badekultur. Verlag C. H. Beck, Munchen, 1996, S. 194 ... 94
Anastasija Belivanova – Mira A. Ružić. – „Rimsko staklo u Srbiji". Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet. Centar za arheološka istrazivanja. Knjiga 13, Beograd, 1994, 96 str., 44 tabl. ... 97
Georgi Kuzmanov – V. R. Anderson-Stojanović. Stobi. The Hellenistic and Roman Pottery. Results of the joint American-Yugoslav archaeological Investigations 1970-1981, vol. I, Princeton, New Jersey, New Jersey, 1992, 218 p., 191 pl. ... 99
Radoslav Vassilev – Валерий Сергеевич Флёров. Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы ... 100
Atanas Milčev – Йоахим Вернер. Погребалната находка от Малая Перешчепина и Кубрат – хан на българите. С., 1988, 56 с., 32 табл. Изд. на БАН ... 106
Dimităr Ovčarov – В. Н. Залесская, З. А. Львова, Б. И. Маршак, Й. В. Соколова, Н. А. Фонакова. Сокровища хана Кубрата. Перещепинский клад. Санкт-Петербург, 1997, 333 с., албум с илюстрации ... 111
Jordan Andreev – Un nouveau point de vue sur l'épitaphe royale de l'église des Saints-Quarante-Martyrs de Tărnovo ... 112
Nikolaj Ovčarov – L'inscription de Gerilovo ... 119

REVUE

Maria Gjurova – Conférence sur le thème „Nouvelles recherches sur la préhistoire des territoires bulgares". 121
Ivan Djambov – L'architecture médiévale profane dans les balkans 1300-1500 et sa conservation ... 124
Dimităr Ovčarov – Impavide progrediamur, magister! (A l'occasion du 80e anniversaire du prof. Théophile Ivanov) ... 126
Vely Čaneva – Vessela Dosseva Pissarova ... 129

UNIWERSYTECKA BIBLIOTEKA w Poznaniu

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Ст. н. с. I ст. д. и. н. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ (главен редактор), ст. н. с. I ст. д-р АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА (зам. гл. редактор), ст. н. с. д-р ВАСИЛ НИКОЛОВ (секретар), проф. д. и. н. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, ст. н. с. I ст. д. и. н. Йорданка Юрукова, ст. н. с. I ст. д. и. н. ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА, ст. н. с. д-р АЛЕКСАНДЪР БОНЕВ, ст. н. с. д-р ГЕОРГИ КИТОВ, ст. н. с. I ст. д. и. н. ЛЮДМИЛА ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА

Литературни сътрудници МАРИЯ УЗУНОВА, ИРЕН ТОДОРОВА.

Адрес на редакцията:
Археологически институт и музей при БАН, София, ул. „Съборна“ 2, тел. 986-78-35.

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA
W POZNANIU
431267